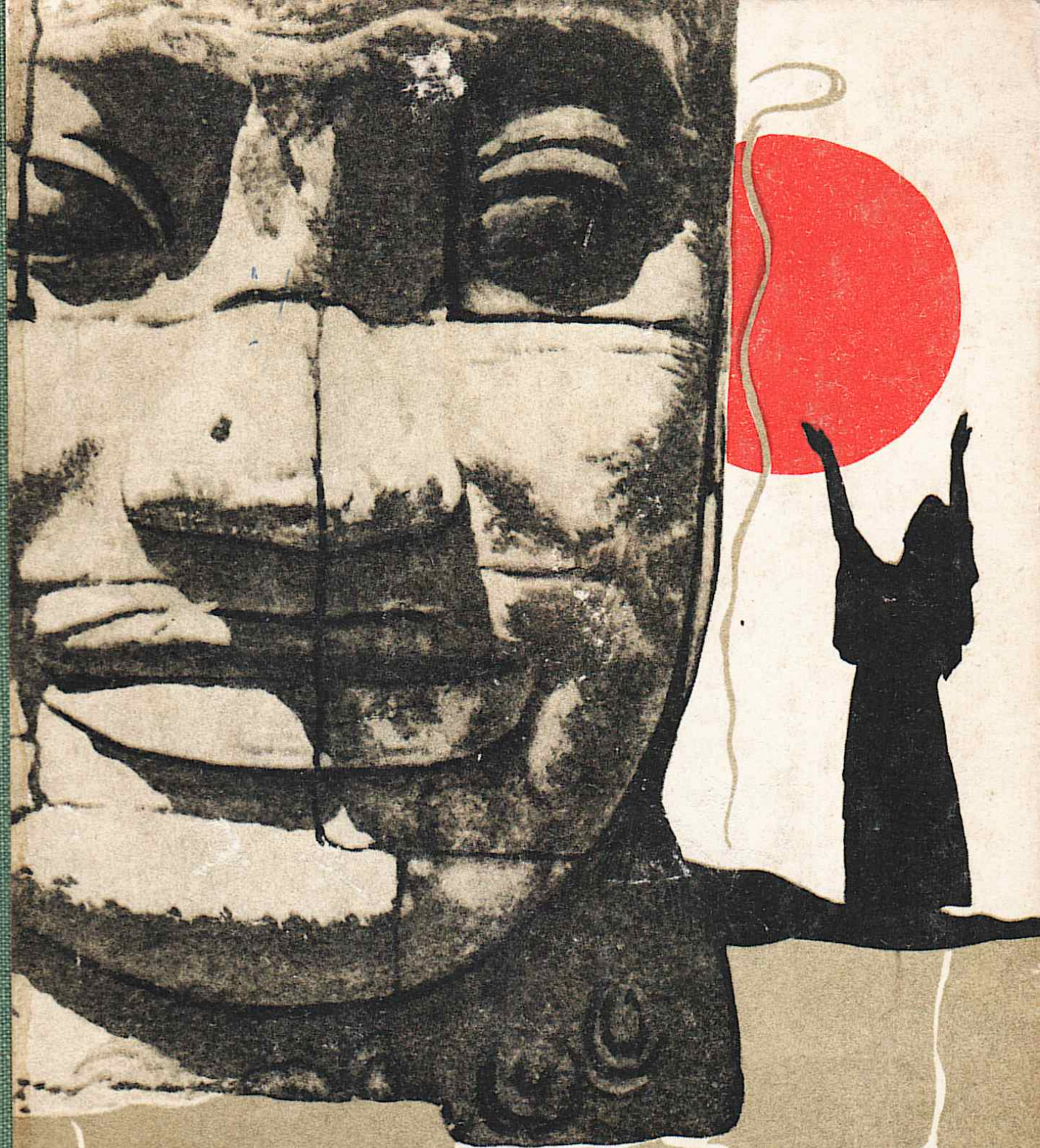

Н.А.РУБАКИН

СЕРЛАР Һәм МОГЖИЗАЛАР
арасында

Н. А. РУБАКИН

Серлар һәм **МОГЖИЗАЛАР**
арасында

ТАТАРСТАН КИТАП НӘШРИЯТЫ

Казан, 1968

Дөньяда без гадәтләнган күренешләр белән беррәттән үзләренек сәерлегә, серле булып күренүләре белән кешеләрне кыен хәлгә куя торган күренешләр дә еш очрый. Мисырдагы статуялар жырлый, ташлар сөйли, таулар ыңгыраша, кызу ком сахрасындагы юлчы күзенә фәрештәләр, изгеләр, жән-пәриләр күренә, каты авырулар кинәт «бетә», әулиалар һәм дәрвишләр, күз алдында «могҗизалар» эшләп, кешеләрне таңга калдыралар. Дини хорафатларга ышанган кешеләр элек-электән үк бу күренешләрне табигатьтән өстен көчләр эше дип аңлатып килгәннәр, ә дин әһелләре бу күренешләрне үз диннәренек дәрәслеген раслаучы дәлил итеп күрсәтергә тырышканнар.

Талантлы язучы Н. А. Рубакин (1862—1946) укучыны әнә шушы серле дөньяга, «могҗизалар, жән-пәриләр дөньясына» алып керә. Автор «могҗизалар»ның һәм дини серләренек изге битлеген адым саен ачып сала, кеше акылының көчен, фәнни танып-белүнең куәтен күрсәтә. Рубакинның эчтәлегә ягыннан бик кызыклы, формасы ягыннан мавыктыргыч итеп язылган бу китабы мондый әсәрләренек кызыксынып укучы һәрбер кешедә зур канәгәтләнү тудырыр.

Өченче басмадан Н. Қ. ГАБИТОВ тәрҗемә итте.

МОГЖИЗАЛАР ҺӘМ СЕРЛЕ КӨЧЛӘР АРАСЫНДА

Бик гөнаһлы кешеләр дә бик зур могжизалар эшлиләр

Безнең эраның 60 нчы елында искиткеч бер вакыйга булган: христианнарны үтерүче һәм эзәрлекләүче Рим императоры Веспасиан могжиза эшлэгән. Дингә ышанучыларның сөйләвенә караганда, андый могжизаны чынчыннан могжизалар тудыручы изге кешеләр, әулиалар гына эшли ала икән.

Веспасиан бер сукур кешене күзле иткән һәм бер гарипне терелткән. Һәм ул моны бик күп кешенең күз алдында эшлэгән. Бу хәлне күп кенә шаһитлар раслаган.

Бу могжиза Мисырдагы Александрия шәһәрендә булган. Император Веспасиан үтеп барышлый Александриягә туктый. Бервакыт Веспасиан урамнан барганда, аның янына бер сукур кеше йөгереп килә дә, алдына тезләнеп, ыңгырашкан тавыш белән күз даруы сорый башлый.

— Нигә аны миннән сорыйсың? Даруны син врачлардан сора, — дип каршы төшә император.

— Юк, Серапис алла миңа дэвалап терелтүне синнән сорарга кушты, — дип жавап бирә сукур.

Һәм ул, күз яшьләре белән ялварып, императордан үзенә күзенә һәм битенә төкерүен үтенә.

Ул вакыттагы атаклы Рим язучысы Тацит үзенә «Тарих» китабының 81 нче бүлегендә энә шулай сөйли.

Ләкин императордан дэвалап терелтүне сорап килүче бер сукур гына булмый. Аның белән бергә бер гарип тә килә. Анысының кулы эшләми торган була. Ул да шул ук Серапис алланың кинәше белән килә. Бу кеше дә күз яшьләрен агызып императордан: «Мине үзеңнең

аякларың белән яхшылап тапtachы», — дип үтенеп сорый.

Император Веспасиан, ул чактагы христианнарның сөйләвенә караганда, гөнаһлы, ләкин акыллы кеше булган. Үз гомерендә ул моңарчы бернинди могжиза да эшләмәгән. Дэвалап терелтү турындагы үтенечне ишеткәч, император башта көлеп жибәргән, бу эштән баш тарта башлаган һәм, адәм баласы андый могжизаларны эшли алмый; дигән. Ләкин әлегә кешеләр, Серапис алланың чыннан да үзләре янына килүен һәм, шулай эшләгәндә тереләчәксез, дип вәгъдә итүен әйтеп, аңа ялынганнар... Шуннан соң император аларның соравын үтәгән: сукурның битенә һәм күзләренә төкергән, ә кулы гарип кешенең өстенә менеп, аны яхшылап таптаган.

Һәм авырулар терелгән. «Гарипнең куллары шунда ук эшли башлаган, ә сукурның күзләре ачылган. Аларның терелүләрен күреп торган кешеләр моны әле хәзер дә раслыйлар», — ди Тацит.

Шуннан соң бөтен Александриядә, бөтен Мисырда һәм бөтен Рим империясендә Веспасианның даны таралган, барысы да аңа аллаларның бик яраткан кешесе дип карый башлаганнар. Император сарае хезмәтчеләре Веспасианны ярым алла һәм хәтта алла дип атаганнар. Ул эшләгән могжиза елъязмаларга язып куелган. Моңа бары тик ул вакыттагы христианнар гына ышанмаган. Алар христианнарны рәхимсез рәвештә эзәрлекләүче гөнаһлы бер мәжүсинең шундый могжизалар эшли алуын күз алдына да китерә алмаганнар.

Ләкин могжизалар эшләүче бер Веспасиан гына булмаган. Борынгы француз язучысы Гельгоның сөйләвенә караганда, Гуго Капетның улы, безнең эраның XI гасырында Франциядә патшалык иткән француз короле Роберт та бервакыт бер сукур кешене терелткән. Моны да күреп торганнар, ләкин моңа алай ук гажәпләнмәгәннәр, чөнки король Роберт мәжүси булмаган, христиан булган. Хәер, биредә дә гажәпләнергә кирәк иде: король Роберт һич тә «әүлиа» булмаган һәм христианның да бик начары булган. Аның «бик гөнаһлы һәм мәрхәмәтсез кеше» икәнлеген бөтен кеше белеп торган. Бу аның күп кенә эшләреннән күренгән. Мәсәлән, бервакыт король Роберт үз хатыныннан тәүбә иттерүче руханины тереләй яндырырга боерык биргән; икенче

бервакыт ул Орлеанда берничэ дин әһелен, Рим папасының беркайчан да гөнаһ эшләмәвенә һәм чиксез куәтле булуына ышанмаган өчен, тереләй яндырырга кушкан. Моннан тыш, король Роберт талаучы, антына хыянәт итүче, бозык кеше булган һәм үзенәң подданныйларын бик каты жәберләгән. Ләкин боларның берсе дә аңа могжиза эшләргә комачауламаган.

Бик күп могжизалар арасында .

Борынгы китапларда — христианлык чорында язылганнарында да, аңарчы язылганнарында да — бик күп могжизалар турында сөйләнә. Хәтта үз заманының ин укымышлы кешеләре язган китапларда да төрле-төрле могжизалар турындагы хикәяләр тулып ята.

Мәсәлән, Рим язучысы Тит Ливий менә нинди гажәеп вакыйгалар турында яза. Атаклы Карфаген полководецы Ганнибал Римга басып кергәндә, дип сөйли Тит Ливий үзенәң «Тарих»ында, Рим империясенәң төрле жирләрендә бик күп төрле могжизалар булган. Мәсәлән, берничә солдатның сөңге очлары кинәт яктырта башлаган. Сардиниядә караулларны тикшереп йөрүче жайдакның кулындагы таягы үзеннән-үзе яна башлаган. Диңгез ярларында кинәт әллә нинди утлар кабынып киткән; ике солдатның калкан өстенә канлы тир тибеп чыккан, берничә солдатны яшен суккан. Кояш кинәт кечерәя барган шикелле күренгән. Пренест шәһәрендә күктән утлы ташлар ява башлаган. Аррыда кояшның ай белән сугышканын күргәннәр, ә күк йөзәндә әллә нинди калкансыман әйберләр барлыкка килгән. Капенда көпә-көндез ике ай калыккан; Церода елгалардан кан аккан, һәм хәтта чиста сулы Геркулес чишмәсендә дә кан таплары күп булган. Анциумда уракчыларның кәрзиненә канлы башаклар төшкән; ә Фегериядә күк йөзә ярылып киткән шикелле булган, һәм аның тирән упкынында күзне чагылдыргыч яктылык күренгән. Шул ук вакытта Римда, Аппи юлындагы Марс статуясы һәм бүре сыннары өстенә тир чыккан. Ә Капуяда күк йөзә янган шикелле һәм ай яңгыр белән бергә жиргә төшөп барган шикелле күренгән; кайбер кәжәләрнең кыллары йонга әйләнгән, бер тавык әтәккә, ә әтәч тавыкка әверелгән, ди.

Болар барысы да Тит Ливий «Тарих»ының XII китабында I бүлектә язылган. Һәм шушы могжизалар барысы да Ганнибалның Римга басып керүе алдыннан, Римдагы бөтен халыкның куркудан коты очкан вакытта булган.

Борынғы замандагы башка китапларда да бик күп төрле, тагын да гажәбрәк могжизалар турында сөйләнә. Шул ук Римда моннан да гажәбрәк могжизалар булган. Бервакыт ниндидер бер үгез йортның өченче катына менгән, ә икенче бер үгез жан-фәрманга чабып барганда: «Рим, саклан!» — дип кычкырган. Вейида жрецлар тугыз көн буена гыйбадәт кылганнар, чөнки ул вакытны күктән таш яуган. Ментурныда Юпитер гыйбадәтханәсен һәм изге Марики урманын яшен суккан. Фрузинопта дүрт яшьлек бала зурлыгындагы һәм билгесез женестәге бер бала туган, ди.

Борынғы грек шагыйре Гомер үзенә «Илиада» дигән поэмасында, бервакыт грек герое Ахиллесның аты телгә килеп, хужасының Троя стеналары янында һәлак булачагын әйткән, дип яза. Шул ук Гомер сүзләренә караганда, Ахиллес атына кадәр Олимпия тавындагы сыерлар һәм Фрикс тәкәсе дә күрәзәчелек белән шөгыльләнгәннәр. Ә Римның атаклы галиме Плиний сүзләренә караганда, патша Тарквиний үзенә тәкәбберлегә һәм халык ихтыяжларына игътибарсыз караганы өчен тәхеттән мәхрүм ителгәч, бер эт кинәт кешечә сөйләшә башлаган. Ниһаять, мондый бер могжиза да булган: кеше үтерүчеләр Рим императоры Доминициан сараена барган чакта, кинәт Капитолий түбәсенә кунган бер карга: «Бик әйбәт, бик әйбәт!» — дип кычкырып жибергән. Рим тарихчысы Светоний бу турыда әнә шулай яза.

Дини китапларда исә могжизалар турында тагын да күбрәк сөйләнә. Мәсәлән, Испаниянә Бургос шәһәрәндә тәрегә кадакланган Гайсә статуясының атна саен чәчен алырга туры килгән, чөнки аның чәче бик тиз үсеп торган, ди. Әлбәттә, монахлар Гайсә чәчен алуны алла кушуы буенча эшләгәннәр, ә чәчне кыйммәт бәя белән сатып йөргәннәр. Мәрьям ана статуясы ярдәмендә аяксыз кешенә аягы үскән, дип сөйләгәннәр.

Мондый могжизалар турында язылган бик күп китаплар безнә заманга кадәр сакланып килгәннәр. Бер әулия турында, мәсәлән, болай дип сөйләнә: ул дөнъя

рэхэтлеклэреннэн ваз кичү максаты белэн, гел гыйбадэт кылып, чүлдэ яшэгэн. Бу әулиа үзенен изге эшеннән аерылмасын өчен, кошлар аңа азык ташый башлаганнар. Аның янына башка берәр әулиа кунакка килгәндә, кошлар ике порция китерәләр икән. Ә ул үлгәннән соң, шушы әулиага кабер казу өчен ике арыслан килеп, бик кызганыч итеп улый башлаганнар һәм каршысына тезләнгәннәр. Икенче бер әулиа белән тагын да зуррак могжиза килеп чыккан: ул, бу дөньядан ваз кичеп монах булганнан соң, үз гомерендә бер тапкыр да юынмаска сүз биргән, чөнки чын монах беркайчан да үзен ялангач хәлдә күрергә тиеш түгел дип санаган. Һәм бу монах үзенен бер сәяхәте вакытында бер елга янына килеп житкән дә, елга аша чыгарга күпер булмаганлыктан, рухы төшеп, басып тора икән. Менә шул чакта, диндар монахның нәрсә эшләргә белмичә аптырап торуын күреп, аның янына фәрештә килгән дә, канатына утыртып, аны елга аша алып чыккан. Шулай итеп монахның тәненә су тимәгән. Ул бу юлы да юынмый калган.

Дини китапларда изгеләр тормышындагы энә шундый могжизалар турында бик күп сөйләнә.

Борынгы заманга киткән саен могжизалар күбәя бара

Андый китапларны укыганда, алардан борынгылык исе аңкып торганны тоясың.

Борынгы китапларда бик күп булган энә шундый нәрсәләрне яңа китаплардан бөтенләй таба алмыйсың. Борынгы кешеләр үзләренчә сөйләшкәннәр, үз фикерләрен үзләренчә аңлатканнар, үзләренчә фикер йөрткәннәр. Иң әһәмиятлесе — борынгы заманда кешеләр тирә-юньгә безнең кебек карамаганнар, бөтенләй башкача караганнар. Ул замандагы кешеләр дөньяны үзләренчә аңлаганнар, аларның хәзергегә бөтенләй охшамаган үз фәне, үз дине булган. Борынгы заманда кешеләрнен настроениесе дә безнеке кебек булмаган. Аларның интереслары һәм кызыксынган мәсьәләләре дә башка булган. Берәр төрле борынгы китапны укыганда, аны нинди кеше, кайчан һәм ничек язганлыгын ирекле-ирексездән күз алдына китерәсең.

Һәм борынгы заманга киткән саен, могжизалар күбәя бара. Шуңа күрә кешеләр арасында могжизаларга ышану да көчлерәк булган. Бу хәл барлык илләрдә,

барлык халыктарда шулай булган, һәм болар барысы да бер үк кагыйдә буенча диярлек шулай килеп чыккан. Моннан меңнәрчә еллар элек могжизаларга ышанудан башка беринди дә дин булмаган.

Борынгы кешеләр әйләнә-тирәдә була торган барлык күренешләренә табигать һәм андагы үзгәрешләр, ягъни табигать күренешләре дип түгел, бәлки могжиза дип санаганнар. Алар, бөтен нәрсә үзеннән-үзе килеп чыкмый, бәлки табигатьтән өстен торучы ниндидер серле көчләрнең катнашуы аркасында килеп чыга, ул көчләр табигатьтәге барлык тәртипләренә үзгәртә, боза һәм табигатьне теләсә ни эшләтә ала, дип уйлаганнар.

Күп миллионнарча кешеләр әллә ничә мең еллар буге шушы, табигатьтән өстен көчләрнен һәр жирдә булуына һәм дөньяда шушы көчләрдән башка һичбер нәрсәнең булмавына һәм хәтта була да алмавына ышанып килгәннәр. Могжиза гадәттәге нәрсәдән бөтенләй аерылмаган. Һәрнәрсә гел могжиза булып күренгән. Кешеләр табигатьтән өстен, серле көчләр һәркайда бар дип уйлаганнар. Күктәге һәм жирдәге барлык нәрсәләр могжиза булып күренгән. Елгаларны да, кояшны да, ташларны, үсемлекләренә һәм хайваннарны да, жанлы һәм жансыз әйберләренә дә могжиза дип исәпләгәннәр.

Борынгы Мисырда, мәсәлән, бик күп төрле хайваннар: кечкенә коңгыз да, гадәттәге мәче дә, ибис дигән кош та, коточкыч крокодил да, Апис дигән ак маңгайлы кара үгез дә изге дип саналган.

Борынгы Мисыр халыктары Нил елгасын да табигатьтән өстен бер көч дип санаганнар. Алар өчен Нил елга түгел, бәлки үзенә бер төрле алла, ягъни серле һәм могжизалы бер нәрсә булган. Борынгы мисырлыларның ышануынча, Нил да кешеләр тормышына катнаша һәм могжизалар тудыра, гадәттәге тормышны үзгәртә алган.

Перуда кояшны шундый ук могжизалы һәм серле зат дип исәпләгәннәр. Перулылар кояшны патшаларның борынгы бабалары дип караганнар, ә патшалар кояш нәселеннән чыккан кешеләр һәм кояшның жирдәге вәкилләре дип саналганнар. Перулыларның ышануынча, кояш та, аның нәселеннән чыккан патшалар да могжизалар эшләгәннәр.

Бөтен бер халык энә шуңа ышанган, ә бит безнең карашка бик сәер булып күренгән төрле-төрле фикер

йөртүләр һәм эшләр гадәттә дингә ышануга нигезләнеп эшләнгәннәр. Һәм бу кайчандыр Мисырда гына түгел, башка илләрдә дә шулай булган. Мәсәлән, Мисырдан бик ерак урнашкан Америкада — Перудагы тауларда исәпсез күп дөя көтүләре йөргән, аларның хужасы чыннан да кояш дип ышанганнар; үзәнлекләрдә «кояш өчен» бик күп жирләр эшкәртелгән; әйтерсەң лә, кояшка чыннан да ашарга кирәк булган; бөтен илдә кояшка багышланып гыйбадәтханәләр салынган, ә башкалада шул гыйбадәтханәнең иң зурысы булган; анда кояшның тышкы билгесе итеп ел саен аңа төрлө ут кабызып торганнар.

Борынгы заманда башка күк жисемнәренә табыну да бик таралган булган; аларны сөя дә, дошманлаша да, эчә дә, ашый да, бала да таба, кешеләр эшенә дә катнаша, эшнең гадәттәгә барышын да боза, табигатьне дә үзгәртә, могжизалар да тудыра ала торган илаһи җан ияләре дип уйлаганнар. Шунун шикелле үк, бик күп илләрдә утны да, суны да, агачларны да алла дип хөрмәтләгәннәр. Урманнар, диңгезләр, күк, жир асты дөньясы, бөтен галәм һәртөрлө могжизалы затлар белән тулган дип күз алдына китергәннәр.

Борынгы греклар бик күп аллаларга һәм ярым аллаларга, төрлө-төрлө серле һәм мифик затларга — дриадаларга, наядаларга, тритоннарга, сатирларга, фавннарга ышанганнар. Шушы барлык затлар, грекларның ышануынча, кешеләр эшенә катнашканнар, табигатьнең гадәттәгә тормышын үзгәртә һәм могжизалар тудыра алганнар. Миллионнарча кешеләр моңа ышанып кына калмаганнар, бәлки үз жылкәләренә төрлө авырлыклар алганнар — зур-зур һәм кыйммәтле гыйбадәтханәләр салганнар, бик күп расходлар тотканнар, корбан чалганнар һәм үзләрен үзләре газаплаганнар.

Кешеләр, юк-барга ышанып, хәтта үзләренең тормышларын биргәннәр. Боларның барысын да табигатьтән өстен көчләргә һәм могжизаларга, ягъни шушы көчләрнең барлыгына, сукур килеш, мәгънәсез ышану аркасында эшләгәннәр.

Кешеләр серле затларга һәм аларның могжизалар эшләвенә нык ышанганнар, бу аларга бик күп бәлаләр китергән. Шушы ышанулар аркасында теләсә нинди ахмаклыklar, коточкыч фаҗигаләр һәм гаделсезлекләр яшәп килгән.

Бик сээр һәм мәгънәсез нәрсәләргә ышанулар хәзер дә күп очрый әле. Хәзер андый ышанулар турында том-том китаплар язылды *.

Ләкин, атап әйткәндә, андый ышанулар нинди кешеләрдә очрыйлар соң? Андый ышанулар төгәл һәм дөрөс белемнәре аз булган, шул белемнәргә таянып, уйлый һәм фикер йөртә белмәүче кешеләрдә очрый.

Ялгышудан бер дә курыкмыйча шуны әйтергә мөмкин: һәрвакытта да кешеләр үзләренә бөтенләй аңлашылмаган, ләкин бик гажәп булып күренгән нәрсәләргә мөгҗиза дип санаганнар һәм санылар. Белмәү һәм аңламау мөгҗизаларга ышанырга бик нык ярдәм иткән һәм ярдәм итә.

Сере ачылган мөгҗизалар

Кайчандыр аңлашылмаган бик күп нәрсәләргә сере хәзерге вакытта бөтенләй ачыкланды.

Мәсәлән, вак ташлар яңгырын алыңк. Хәзерге вакытта кайбер җирләрдә андый яңгырның чыннан да булуы билгеле: кайчакта күктән вак кына ком бөртекләре яки хәтта вак ташлар ява; шуннан элегрәк янар таулардан атылып чыккан бу ком һәм ташларны йөзләргә, ә кайвакыт меңнәргә километрдан җил очыртып китерә. Хәзер андый яңгырларның сәбәпләрен белгән кешеләр аларны мөгҗиза дип атамыйлар.

Шуның шикелле үк күктән төшә торган һәм тәүратта әйтелгән манна да мөгҗиза түгел. Манна «ашарга ярый торган леканора» (*Lecanora esculenta*) дип аталган лишайник кына ул. Шушы лишайник Гарәбстан чүлендә һич көтмәгәндә кинәт үсеп чыкканга күрә элекке заманда яһүдләр, моңа гажәпләнеп, үзләре телендә: «Мәнһу?» (нәрсә бу?) дип сорый торган булганнар. Кайчакта җил башка төрле үсемлекләргә дә җимешләрен очырып уннарча километрга алып китә һәм алар күктән җиргә төшә. Ләкин, мондый күренешне дә мөгҗиза дип санамас өчен, иң элек моның нидән һәм ничек килеп чыкканын белергә кирәк, әлбәттә.

Нәкъ шуның шикелле үк, суның канга әверелгән кебек булуы да мөгҗиза түгел. Мондый күренешкә кайвакыт суда үрчи һәм гади күзгә күренми торган, үзгә бер төрле бик вак хайваннар сәбәпче була. Мәсәлән, 1870 елны Римда канлы яңгыр яуган. Яңгыр суын җыеп,

1 нче рәсем.

микроскоптан караганнан соң, суда кызыл төстәге бик күп һәм бик вак тереклек ияләре барлыгын күргәннәр. Хәлбуки, Тит Ливийның әйтүенә караганда, кайчандыр римлылар моны да «алланың рәхмәте белән» эшләнә дип санаганнар.

«Ут яңгырын» да, ягъни күктән зур һәм вак ташлар төшүне дә, аллаһы тәгаләнең рәхмәте белән эшләнә дигәннәр.

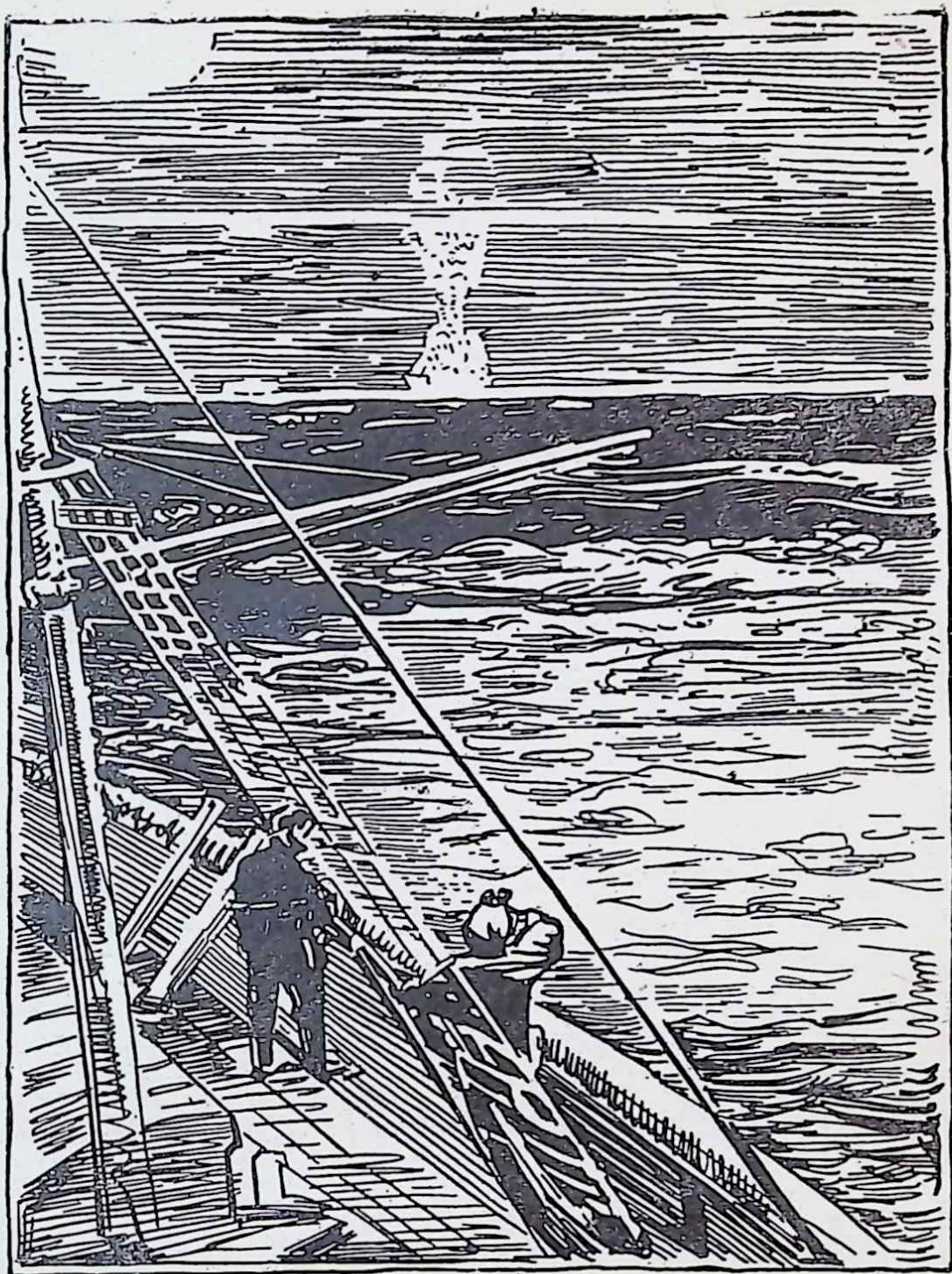
Бик зур тизлек белән төшкәндә ташлар һавага ышкылып кызалар, яналар һәм хәтта жир өстенә төшеп житкәнче үк янып бетәләр. Шундый яңгырны, мәсәлән, 1799 елны Көнъяк Америкада ике атаклы галим — Гумбольдт белән Бомплан күргән (1 нче рәсем). Күрәп

кенә калмаганнар, шул турыда китапка да язганнар, ләкин алар моны могжиза дип түгел, бәлки табигатьнең бер күренеше дип язганнар *.

Кояш һәм ай тотылулар да, зур кометаларның күренүе дә могжиза дип саналган. Ләкин мондый күренешләр барысы да аларның чын сәбәпләрен белмәгән кешеләргә генә могжиза булып күренәләр, әлбәттә.

Табигатьтә тагын да серлерәк күренешләр булгалый. Мәсәлән, чүлдә йөргән сәяхәтчеләр, кайвакыт тып-тын ком чүле өстендәге эссе һавада оҗмах бакчалары асылынып торган шикелле күренә, дип сөйлиләр. Һәм моны үз күзең белән күрергә мөмкин. Ләкин аларның янына беркайчан да барып җитеп булмый. Могжиза түгелмени бу? Серле күренеш түгелмени бу? Ә менә диңгезчеләр, кайвакыт диңгез өстендәге һавада йөзеп баручы әллә нинди корабль күренә, корабльнең мачталары да, җилкәннәре дә, кешеләре дә бар, дип сөйлиләр. Ул нинди корабль? Аның турында искиткеч сүzlәр йөри. Аны өрәк корабль диләр. Халык арасында аны «очып йөрүче голландияле» дип атыйлар. Корабльдәге матрослар — өрәкләр, капитаны да алла каргышы төшкән өрәк икән, дип сөйлиләр (2 нче рәсем).

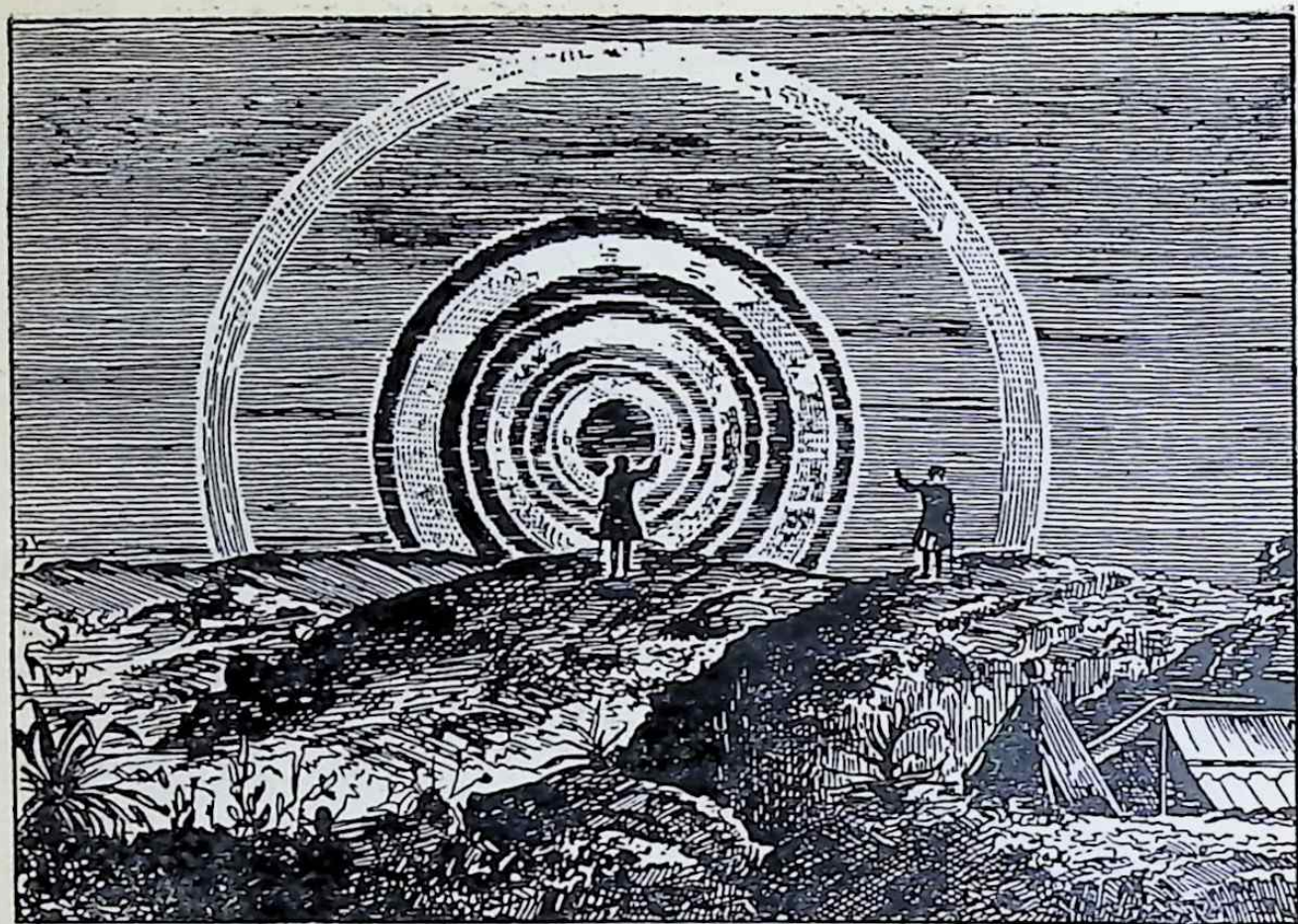
Юк-барга ышанучы кешегә андый гажәеп нәрсәләрнең чыннан да табигатьтән өстен, серле көчләр аркасында килеп чыккан күренешләр булып күренүләре мөмкин. Ләкин чынлыкта нәрсәләр соң алар? Чынлыкта оҗмах бакчалары да, һава корабльләре дә миражлар гына, ягъни чынбарлыкта булган нәрсәләрнең һавада чагылып күренүе генә ул: кайвакытларда җир һәм су өстендәге һаваның аслы-өсле яткан катлауларга бүленүе мөмкин; бу катлауларның кайсы сыграк, кайсы тыгызрак була, ә андый һава, җир өстендә яки су өстендә эленеп торган көзгә шикелле, ерактагы әйберләргә чагылдыра. Әнә шундый һава көзгесендә диңгезнең дә, җирнең дә һәм җир өстендә булган башка нәрсәләрнең дә чагылуы мөмкин, ләкин ул бик еракта күренә. Шунның аркасында берничә дистә километр ераклыктагы әйберләргә сурәтен һавада күрергә мөмкин. Димәк, һавада күренгән серле корабль чыннан да бар, ләкин ул — тере кешеләре булган гадәттәге корабль, һәм андагы кешеләр үзләрен әллә кайда еракта йөзеп баручы корабльдән күрүләре һәм үзләрен өрәкләр дип санаулары турында күз алдына да китермиләр. Шунның

2 нче рәсем.

шикелле үк, һавада чагыла торган бакчалар да бар, ләкин алар да күктә түгел, бәлки җир өстендә генә булалар.

Ә менә төрле халыкларның борынгы китапларында, фәлән-фәлән тауда, фәлән вакытта бер изге кешенең баш очында кинәт аллы-гөлле балкыш, таж, божра күренгән, дип әйтелә (3 нче рәсем). Могжизамы бу, әллә түгелме? Хәзерге вакытта билгеле булганча, андый божраларның һәм балкышларның чыннан да күренүе һәм «изге» кешенең генә түгел, хәтта иң гади һәм гөнаһлы бәндәнең дә

3 нче рәсем.

баш очында күренүе мөмкин. Бу да төрле хәлләр аркасында килеп чыга. Андый хәлләр шактый еш һәм төрле урыннарда очрый. Баш очындагы аллы-гөлле божраларны үз күзең белән күрергә мөмкин. Хәзерге вакытта моның сәбәбе бик ачык һәм бик яхшы билгеле. Алар кояш чыкканда яки кояш баеганда, ягъни кояшның горизонтка якин торган вакытында, күренәләр. Андый божраларны күп кенә тауларда һәм калкулыкларда — Швейцариядә дә, Германиядә дә, Кырымда да, Кавказда да — бик күп һәм бик күп кешеләрнең күргәне бардыр. Бу божралар томанлы салкын көннәрдә күктә ай тирәсендә була торган якты түгәрәкләргә бик охшыйлар. Әгәр дә тиешле почмак ясап төшкән яктылык нурлары һәм болыт яки томан, яисә яңгыр булса, баш очыгызда аллы-гөлле божралар да күренәчәк.

Кайчандыр күктәге алтынсыман тәреләрне дә, төньяк балкышының чагылышы булган зур-зур ут баганаларын да һәм хәтта иң гади салават күперен дә могҗизалар һәм күк хикмәтләре дип санаганнар. Кайвакыт күктә бер-берсе белән кисешкән зур-зур божралар, ә аларның кисешкән жирендә ай яки кояш шикелле якты урыннар күренүе бер дә гажәп түгел. Шунның аркасында күктә

берьюлы берничә кояш яки берничә ай бар кебек күренә. Дөрөс, мондый күренешләр сирәк очрый, ләкин аларның сәбәпләре бик яхшы билгеле. Бу күренешләр бик салкын болытларда яктылык уйнавы нәтижәсендә килеп чыга. Еш кына чиркәүдәге кандилләргә яки шәмдәлләргә эленгән зиннәтле пыялаларда да шундый ук яктылык уйнауны күрергә мөмкин *.

Ә таштан су чыгару нәрсә ул? Африка һәм Азия чүлләрендә яшәүче халыklar суны, алдан сизгән шикелле, бик оста эзләп таба һәм чыгара беләләр. Хәзерге вакытта эссе Африка чүлендә, таштан һәм комнан чыгарылган су белән уннарча һәм хәтта меңнәрчә километр жир сугарыла. Су элек бөтенләй билгеле булмаган жирләрдән чыгарыла.

Ә менә, мәсәлән, чүлдә чыдый алмаслык бөркү, эссе сәмум жиле искәли. Кайчандыр аны бер фиргавен кылган гөнаһлар өчен нигәдер бөтен Мисыр халкына жиберелгән җәзаларның берсе дип санаганнар. Сәмум жиле хәзерге көнгә кадәр мисырлылар өчен чын мәгънәсендә бәла ул. Сәмум жиле әле һаман да бөтен илне көйдерерлек булып исә һәм кояшны томалый, «Мисыр караңгылыгы»н алып килә, көнне төнгә әйләндерә. Ә Мисырдагы башка бәлаләр? Муса заманнарындагы кебек үк, Мисыр иксез-чиксез черкиләр көтүеннән, яшел чебеннәрдән, комсыз саранчадан җәфалана. Әле хәзер дә бу илдә үлэт таралып, бик күп кешеләрне һәм терлекләренә шешендереп үтерә. Кайвакытларда коточкыч чума авыруы килеп, ун меңнәрчә кешеләрне һәм шул исәптән яшъ балаларны да кабергә алып китә. Бөтен халык өстенә килгән бу коточкыч бәлаләрдән Муса вакытында да һәм хәзер дә, әлбәттә, болай да бәхетсез булган ярлылар, ягъни бөтен дәүләтне үз жылкәсендә тотучы хезмәт ияләре җәфалана. Ләкин халык өстенә төшкән шушы бәла-казалар чыннан да табигатьтәге гади күренешләр булмыйча, табигатьтән өстен көчләр кодрәте белән эшлängән могҗизалар микәнни? Ул чакта нигә соң алар гаепле фиргавен өстенә төшмичә, хезмәт иясе халкы өстенә төшә икән?

Могҗизалар кешеләрне ничек куркыта

Могҗизаларга ышану кешенең белмәвеннән һәм аңламавыннан гына килми. Бу ышану башка нәрсәләрдән дә килә.

Тагы нәрсәдән килә соң?

Куркудан килә.

Табиғаттәге серле көчләрден курку могжизаларга ышануны тудыра. Шушы көчләр кешеләрнең эшенә күз алдында ук килеп катнашалар. Аларның катнашыннан башка бернинди могжиза булмый. Ә шушы көчләр катнашкан жирдә кешенең коты оча. Шуңа күрә һәрбер могжиза кешене куркыта.

Һәм шунсы кызык. Қайвакыт киресенчә була: кеше берәр нәрсәдән курыкса, ул нәрсә аңа серле булып һәм шунлыктан могжиза булып күренә.

Эренберг фамилияле бер немец сәяхәтчесе үзенең Африкадагы халык аз яши торган чүлдә булуы турында, мәсәлән, менә нәрсә сөйли. Бу хәл шунда яшәүче бәдәвиләрнең һөжүм итү куркынычы көтелгән урында булган. Бәдәвиләрдән курыкканлыктан, юлаучылар төнлә үзләренең лагерен бик тырышып сакларга мәжбүр булганнар. Һәм шушы курку аркасында әлегә хәл килеп чыккан; Эренберг соңыннан ул турыда сөйләргә дә оялган.

«Мин,— дип сөйли Эренберг,— төнлә белән коточкыч тынлык эченә чумган җансыз чүлдә корал тотып байтактан бирле сакта торам. Күшәп яткан дөяләрнең пошкыруын һәм йоклаган юлдашларымның авыр сулавын гына ишетәм. Төнгә тынлыкта һәм караңгылыкта ишетелеп торган шушы тавышлар гына минем тирәдә ниндидер тереклек барлыгын күрсәтеп торалар. Чүлдәге айсыз төннең караңгылыгы бөтен тирә-якны каплап алган. Андый караңгы төннәр безнең якларда бөтенләй булмый. Аратирә йолдызлар атылып, чүл өстен яктырткалап куялар.

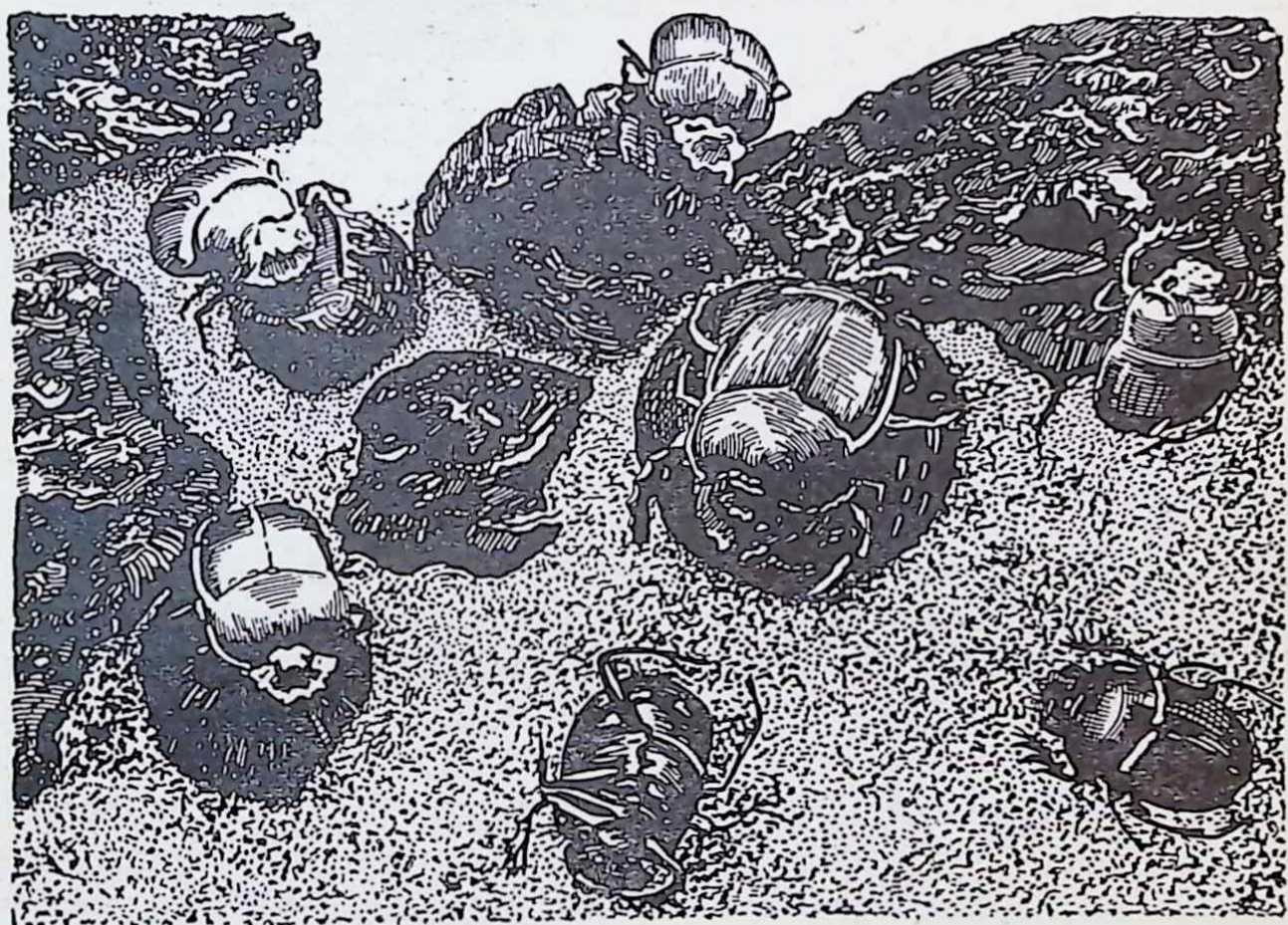
Мин шушы тирән тынлыкка ихтыяrsыз колак салам. Ничек булгандыр, анысын хәтерләмим, ләкин янымдагы ком өстеннән акрын гына кыштырдап үткән бик сәер тавыш мине кинәт куркытып жиберде. Мин, тиз генә ике көпшәле мылтыгымны кулыма алып, аның корылганмы икәннен җентекләп тикшердем дә кыштырдаган тавыш ишетелгән якка таба берничә адым атладым.

Бөтен нәрсә шунда ук тынып калды.

Мин бәдәвиләрнең гадәттә елан кебек шуышып килеп һөжүм итүләрен бик яхшы белә идем. Чынлап та әллә шулармы бу? Мин, шау-шу күтәреп, юлдашларымны уятырга уйлаган идем инде. Ләкин кинәт төрле яктан һәм хәтта басып торган жиремнән ерак та түгел

тагын әлеге кыштырдау тавышы ишетелде. Мин, караңгыда нәрсә барын күрергә тырышып, тиз генә тавыш ишетелгән жиргә юнәлдем. Ни күзем белән күрим, ни сәбәптәндер минем янымда ук ком өстеннән бер сантиметр зурлыгындагы ниндидер вак шарлар тәгәри; шундый берничә шарны кулыма алып карадым һәм аларның юеш комнан әвәләнгәнлеген күрдем. Фонарь алып килеп карагач, һәрбер шар астында зур гына кара коңгыз күрдем; шул коңгыз шар кебек йомарланган комны күтәреп тиз генә шуышып бара икән».

Ул Африка чүлендә бик күп таралган иң гади коңгыз (*Aleuchus sacer*) булып чыккан (4 нче рәсем). Бо-

4 нче рәсем. Изге коңгызлар.

рынгы мисырлылар аны «изге» коңгыз дип санаганнар һәм аллага тиңләп аңа табынганнар, аяклары белән ком йомарлагын тотып торучы изге коңгыз шикелле, алла да бөтен дөньяны үз кулында тотып тора, дип уйлаганнар. Борынгы Мисырдагы гыйбадәтханәләрнең жимерек стеналарында изге коңгызларның сурәтләре шактый еш очрый; борынгы фиргавеннәрнең печатьләре дә изге коңгыз төсле итеп ясалган булган.

Эренбергның сөйләвеннән күренгәнчә, кайвакыт конгыз да хәтта бик кыю кешенә дә котын очыра ала икән. Ә чүлдә яшәүче, хыялга бирелүчән кеше турында әйтеп тә торасы юк. Аның хыялы дары шикелле дөрт итеп кабына, һәм кешегә шунда ук әллә нинди серле көчләр аның эшенә катышкан кебек күренә. Кешедә курку тойгысы туа, шуның аркасында аның акылы дөрес эшли алмый. Кеше чынбарлыктагы нәрсәне үзе уйлаган нәрсәдән аеру сәләтен һәм, димәк, аеру мөмкинлеген югалта.

Курку тойгысы Эренбергның күз алдына төрле-төрле табигый, ләкин чынбарлыкта булмаган күренешләрне китереп бастырган; курку тойгысы аңа бәдәвиләр турында, елан кебек шуышып килүче дошманнар турында пышылдаган. Ләкин фантазия, тойгы, хыял — бер нәрсә, ә акыл һәм тикшереп карау — бөтенләй башка нәрсә. Акыл белән тикшереп карау бәдәвиләр урынына... конгызны күрсәткән!

Юк нәрсәне кешеләр ничек күрәләр

Курку һәм гажәпләнү тәэсире аркасында кеше ингади күренешләрне дә, чын ышану белән ышанып, күз алдына бозып китерүе мөмкин.

Мәсәлән, Гаафнер дигән бер голландияле 1787 елда Цейлон утравында сәяхәт итеп йөргән вакытындагы бер вакыйга турында менә нәрсә сөйли.

«Цейлон утравының уртасындагы таулы өлешен үтә алмаслык кую урманнар чолгап алган. Елның яңгырлы чоры бетеп барган чакларда бер жәяүле сәяхәтем вакытында миңа бик кыенлык белән энә шундый урманнар аша үтәргә туры килде. Япа-ялгызым, арыган һәм хәлдән тайган килеш мин ярылып беткән, шыксыз гына бер шәрә тауга — Бакаул тавына барып життем һәм бер кыя астына йокларга яттым.

Төн урталарында кинәт еракта этләр өргән кебек тавыш ишеттем. Ул тавыш Бакаул тавына капма-каршы якта урнашкан таулар арасыннан килгән шикелле булды. Берәздән элгә серле тавышлар кабатланды. Алар анда да, монда да ишетеләп, көчәйгәннән-көчәя барды. Кинәт тавышлар якынаеп, үзем ышыкланып утырган кыя артыннан ук ишетелә башлады. Миңа әллә ничә

кеше сөйлөшкөн һәм бик каты көлөшкөн кебек ишетелде. Шушындый тавышлар бер якынаеп, бер ерагаеп, бер башланып, бер бетеп берничә минут дәвам итте. Менә алар шәрә тау башларынан түбәнгә төшкөн шикелле тоелды, аннары жир астынан чыккан кебек ишетелә башлады. Мин сикереп тордым да тыңлый башладым. Тирә-як тагын тынып калды. Шуннан соң тавышлар коточкыч тизлек белән һавага күтөрелде һәм күршәдәге таулар арасына китеп яңгырады. Мин тын да алмыйча тагын да зуррак игътибар белән тыңлый башладым.

Мин ышыкланган кыя артыннан ук кинәт эллә нинди ачы тавыш ишетелде, хәтта колак ярысы шартлый язды. Мин яшеренгән жиремнән үземне үзем белмичә чыгып йөгөрдөм. Ә артымнан меңнәрчә ачы тавышлар, искиткеч бозык, сәер, колак яргыч авазлар ишетелеп барган кебек тоелды. Ниһаять, аңыма килеп, колакларымны бармакларым белән томаладым да кыя ышыгына кире йөгөрөп кайтуны яхшырак таптым. Әлегә куркыныч тавышлар инде күптән тынган иде, ләкин тирә-якта элеккечә үк коточкыч тынлык урнашса да, алар минем куркуга төшкөн күңселемне борчып, колагымда һаман шаулап тордылар. Ара-тирә кыялардан ычкынып, упкынга тәгәрәп төшкөн ташларның дөбөршатыр килгән тавышлары гына шушы тынлыкны бозгалыйлар иде...»

Бу хикәядә эллә нинди гажәп һәм аңлаешсыз, табигатьтән өстен һәм серле бер нәрсә сизелеп тора. Бала караучы карчыклар сөйли торган «пәриләр» шулар микән эллә? Гаафнер ишеткән коточкыч тавышларның күп кенә кешеләрдә төрлө жән-пәриләргә ышануны хәтта тагын да ныгытуы бик ихтимал. Гаафнер акыл белән уйларлык хәлдә булмаган. Ул гажәпкә калып, куркуга төшкән. Шушы тойгылар аркасында аның коты алынган, һәм эллә нинди серле тавышлар аңа бик гажәп һәм табигатьтән өстен булып күренгән.

Ләкин бу нәрсә булган соң?

Жирле халык жән кошы, яки улама, дип йөртә торган бер кош кычкырган тавыш кына булган. Ул кош мәче башлы ябалакка бик охшаган һәм үз оясынан төнлә генә очып чыга. Бер инглиз галиме, Джон Дэви, аның турында болай ди: «Без төнлә белән Юдалгаммада улама тавышын ишеттек. Ул, күршәдәге агачка

кунып, бик ачы тавыш белән коточкыч сәер һәм күңелсез итеп кычкырды».

Гаафнер да шул ук тавышны ишеткән булган. Ләкин Джон Дэви язган сүзләр Гаафнерныкыннан никадәр аерыла! Галим кеше буларак Дэви үзе кичергән нәрсәне язган; үзенек ишеткәнән һәм ничек ишеткәнән аңлап язган. Ә Гаафнер моны, үзгә туган тойгылар тәэсире астында язып, чиктән тыш арттырып жибәргән, һәм хәтта аның хикәясен укыган кайбер кеше бу хикәядә нәрсә турында сүз барганлыкны да аңламас. Чыннан да женнәр турында язылган, дип уйлар. Алай уйлаган кеше: «Дөньяда чыннан да жен бар бит! Гаафнер жен улаганны үз колагы белән ишеткән. Гаафнер — үзе шаһит, Гаафнер женнәрне үзе күргән. Дөньяда жен белән каракаршы очрашкан кешеләр бар бит!» — дип тә өстәргә күп алмас.

Берәүгә очраган икән, башкаларга да очравы мөмкин. Димәк, дөньяда «женнең булуы» дәрәс икән, дип әйтер.

Дәрәслекне яратучы кешеләр сөйләвендә дә дәрәслек ничек ялганга әйләнә

Бик күп хикәяләр — жен-пәриләр турындагылары да, аллалар турындагылары да — нәкъ әнә шулай барлыкка килә.

Бу исә «курыкканга куш күренә» дигән кагыйдә буенча килеп чыга. Иң элек шуннан башлана: берәр кешегә берәр вакыйга әллә нинди сәер һәм шунлыктан бик гажәп, ә кайвакыт коточкыч булып күренә. Ул аны аңламый, аңардан курка һәм аны арттырып, күпертеп жибәрә. Шул турыда, дулкынланып һәм нык ышанып, бүтән кешеләргә сөйли. Шулай булмый ни! Үзе күргән ич ул аны! Дәртләнеп, мавыктырырлык итеп сөйләнгән хикәя тыңлаучыларга нык тәэсир итә. Тыңлаучылар шуны истә калдыралар. Шуңар ышаналар. Шуны башкаларга житкерәләр. Алар да шулай мавыгып, хисләргә бирелеп сөйләләр. Хисләргә бирелү исә, мәгълүм булганча, дәрәс аңлауга һәм дәрәс итеп сөйләүгә һәрвакыт комачаулап килде һәм комачаулый. Хикәягә я тегесе, я монысы өстәлә бара, һәм шуның белән бергә чынлыкта бөтенләй булмаган нәрсәләр өстәлә. Аның каравы булганнары тоныкландырыла, йомшартыла, төшереп калдырыла. Шуның аркасында хикәя дәрәслектән тагын да

читкә китә, ләкин тыңлаучы кешеҗә тагын да ныграк тәэсир итә. Нәтижәдә эш шуңа барып җитә, хикәянең дәрәслектән никадәр ерак киткәнлеген дә беләп булмый. Дәрәслек үзеннән-үзе югала, ә аның урынына акрынлап ялган нәрсә, ягъни бөтенләй булмаган нәрсә киләп керә. Болар барысы да сизелмәстән һәм аз-азлап эшләнә.

Һәм шунысы бик әһәмиятле: хикәяне сөйләүчеләр ялганчы кешеләр булмыйча, киресенчә, иң эчкерсез һәм дәрәслекне яратучан кешеләр булган вакытларда да әнә шулай киләп чыга. Ләкин аларның эчкерсезлегә дәрәслекнең ялганга әйләнүенә комачауламый.

Аңлаешсыз нәрсәне ничек тагын да аңлаешсызрак итеп аңлаталар

Ләкин эш моның белән генә бетми; курку, гажәпләнү һәм башка төрләр хисләр теләсә нинди ялганнарға ышануга ярдәм итә, гади генә итеп әйткәндә, һәр төрләр дини ышануларга булышлык итә. Курыккан вакытта кеше уйлап-нитеп тормый. Андый минутларда ул хәтта үз акылына, үз колагына, үз күзенә үзе дә ышанмый башлый. Берәр куркыныч яки гажәп нәрсә алдында аның зиһенә таралып, әллә кая яшеренгәндәй була. Һәр төрләр фикер йөртүләре юкка чыга, элеккегә күзәтүләре онытыла. Ләкин ул вакытта кешене куркыткан һәм гажәпләндергән күренешне ничек аңларга һәм ничек аңлатырга соң? Менә шул чакта могоҗизаларга ышану, юк-барга суку килеш ышану, табигатьтән тыш, серләр затларга ышану, ата-бабалардан калган ышану ярдәмгә килә.

Менә, мәсәлән, күк күкрәү һәм яшен яшынәү күренешләрен алыңк. Күк күкрәүнең кешеләрне куркытуы һәркемгә билгеле. Күп кенә илләрдә аны табигатьнең иң куркыныч һәм гажәп күренеше дип саныйлар. Күк күкрәгәндә кешеләрнең коты оча. Ләкин күк күкрәү нәрсә соң ул? Аның сәбәпләре моннан йөз елдан артыграк элек тәмам ачыкланды. Ләкин шул вакытка кадәр аны ничек аңлатканнар соң? Күк күкрәүне җитереп чыгарган сәбәпләрне белмичә, аны табигатьтән өстен көчләрнең катнашуы белән аңлатып килгәннәр. Греклар күк күкрәүне Зевс алла эше дип, борыңгы германнар: Тор алла эше дип, борыңгы славяннар: Перун алла эше дип аңлатканнар. Аннары, күктә ут арбасына

утирып Ильяс пйгамбәр йөри, дип сөйли башлаганнар. Күк күкрәүне һәм яшен яшынәүне алланың рәхмәте белән эшләнә торган могҗиза дип санаганнар. Хәтта бу турыда менә мондыйрак бер дога да бар: «Я раббем, я раббем, рәхмәтеңнән ташлама, күк күкрәп, яшен сугудан сакла, жир йөзенә суларың сип. Я рабби хо-даем! Явыз шайтанны үзең хөкем ит, ә без гөнаһлы бәндәләреңне коткар!...»

Яшенле яңгырны дин энә шулай аңлата. Ләкин мондый аңлатудан соң яшенле яңгыр үзе аңлашыламы соң? Аның нилектән һәм ничек килеп чыгуы аңлашыламы? Биредә, яшенле яңгыр табигатьтән өстен көчләр кодрәте белән була, дип әйтелә. Ләкин табигатьтән өстен көчләр үзләре нәрсә соң алар? Һәм нилектән, ничек эш ителәр соң алар? Алар үз теләкләре һәм ихтыярлары белән эш ителәр, диләр. Ләкин аларның теләкләре аңлашыламыни? Болар барысы да яшенле яңгырның үзенә караганда да аңлаешсыз бит. Яшенле яңгырны алай аңлату — аңлашылмаган нәрсәне тагын да аңлаешсызрак итеп аңлату дигән сүз. Ул нинди аңлату булсын? Алай аңлату аңны томаландыру гына ич ул.

Могҗизаларның барысы да энә шулай аңлатыла. Бүтән сүzlәр белән әйткәндә, акыл бер якка алып ташлана, ә аның урынына бөтенләй аңлашылмый торган, хәтта аңлатып та булмый торган һәм мәгънәсез нәрсәләр китереп куела.

Мәгънәсез нәрсәләргә ышанучы кешеләр ничек итеп үзләрен үзләре аклыйлар

Ләкин акыл андый мәгънәсезлекләргә каршы бармыйча кала алмый бит. Шулай булгач, дингә ышану кешенең белмәве, аңламавы һәм төшенмәве аркасында гына яши.

Һәм шунсы кызык: дингә ышанучылар арасында моны яхшы аңлаучылар бар. Аңлыйлар, ләкин шулай да ышаналар. Моннан мең еллар чамасы элек яшәгән бер укымышлы һәм акыллы монах: «Мин дингә ышанам, аның мәгънәсез булганлыгы өчен ышанам», — дигән (*credo quia absurdum est*) *. Бу сүзләре белән ул: «Үзем ышана торган нәрсә мәгънәсез булмаса, мин аны диннән башка да, үземнең фикер йөртүләремә, акылыма

таянып кабул итәр идем. Ә менә мәгънәсез нәрсәне хакыйкәт дип санар өчен, әлбәттә, дин кирәк», — дип әйтергә теләгән. Қайчандыр хәтта иң укымышлы кешеләр дә әнә шулай фикер йөрткәннәр. Алар арасында хәтта моның белән горурланучылар да булган. Ләкин, алай фикер йөрткәндә, ялгышмаска мөмкин түгел ич.

Шуның аркасында теләсә нинди ялганны һәм дәрәс түгел нәрсәне чын хакыйкәт дип санарга һәм, бөтенләй булмаган нәрсәне булган нәрсә дип кабул итеп, ялгышырга мөмкин, адым саен ялгышып башкаларга да, үзең дә, хакыйкәткә дә зарар китерергә мөмкин.

Бу китапта әнә шундый күп кенә ялгышлар турында сөйләнәчәк.

Ләкин андый ялгышларны нинди юллар белән эзләп тапканнар һәм төзәткәннәр, нинди юллар белән эзләп табалар һәм төзәтәләр соң? Бу — нәкъ менә кеше акылының эше. Моңы кеше акылы гына эшли ала да, чөнки ул дингә ышанмый. Акыл аркасында гына кешеләр күзәтергә, өйрәнергә, тикшерергә, бөтенләй аңлаешсыз һәм гажәп күренешләрнең асылына төшенергә, һәртөрле серле күренешләрнең серен ачарга, аңлашылмаганны аңлаешлы итәргә, беләнмәгән нәрсәне белергә өйрәнгәннәр. Димәк, табигатьтән өстен торучы һәртөрле көчләрнең кирәге дә юк икән. Һәм алардан башка бөтен табигать аңлаешлырак була икән.

Хәзер моңы исбат итә торган мисаллар китерербез.

ТАШЛАР НИЧЕК ЖЫРЛЫЙЛАР ҺӘМ СӨЙЛИЛӘР

Мисырдагы статуя

Безнең эрага кадәр мең ярым еллар элек Мисырда «йөз капкалы Фива» дип аталган зур һәм бик матур бер шәһәр булган. Аның хәрабәләре хәзерге көнгә кадәр сакланып калган. Шул хәрабәләрдән, алар өстендәге язулардан һәм борынгы китаплардан аның нинди шәһәр булганлыгын белергә мөмкин. Ул зур һәм бик матур Нил елгасы буена салынган булган.

Шул заманда яшәгән бер кеше ул шәһәрне менә болай сурәтләп яза:

«Нилның өсте тип-тигез. Елганың ике ягында да тезелеп киткән таулар Фивага җитәрәк бер-берсеннән ераклашып, куәтле елгага тагын да киңәеп агарга мөмкинлек бирәләр. Аның уң ягындагы таулар артында Кызыл диңгезгә кадәр тып-тын һәм эссе ком чүле җәелеп ята. Сул ягындагы таулар артында да шундый ук чүл. Мисырлылар аны очсыз-кырыйсыз бер сахра диләр, ә аның артында үлекләр патшалыгы башлана, дип сөйләләр.

Куәтле һәм изге Нил елгасы биредә ике рәт булып тезелгән таулар арасыннан ага. Бу таулар аны сахра комнарыннан, стена кебек, саклап торалар. Елга буенда тормыш кайный. Нил ярларының ике ягында да уңдырышлы тигезлекләр сузылып киткән. Ялтырап торган су өстендә лотос чәчәкләре йөзеп йөри, яр буендагы камышлыкларда төрле-төрле меңнәрчә кошлар һәм җәнлекләр қояш кызуыннан яшеренеп үзләренә оя тапканнар... Кырлар игеннәр белән капланган; коелар тирәсендә күлэгәле чинар агачлары үсә.

Фива шәһәрәндә йортлар елганың ике яғына тезеләй киткәннәр. Ныгытылып ясалган дамба­лар һәм буалар шәһәр урамнарын һәм андагы таш пулатларны су басу­дан саклай. Елганың уң ягында, көнчыгыш якта — фиргавеннәр яши торган урын. Елга буенда ук зур-зур итеп таштан салынган Аммон алла гыйбадәтханәләре тора; алар артында тау итәгенә кадәр патшаларның һәм түрәләренең таш пулатлары һәм күл­әгәле урамнар тезеләп киткән, шул урамнарда бер-берсенә бик якин итеп салынган йортларда шәһәр халкы яши. Шәһәр урамнары гөж килеп йөрүче халык белән шыгрым тулган.

Нилның көнбатыш ярын шулай ук гыйбадәтханәләр һәм һәйкәлләр бизәп тора. Яшел агачлар арасыннан аларның зур-зур колонналары күренә, тип-тигез булып сфинкслар аллеясы менеп китә *. Гыйбадәтханәләр тирә-сенә кечкенә-кечкенә өйләр һәм алачыклар сырышкан.

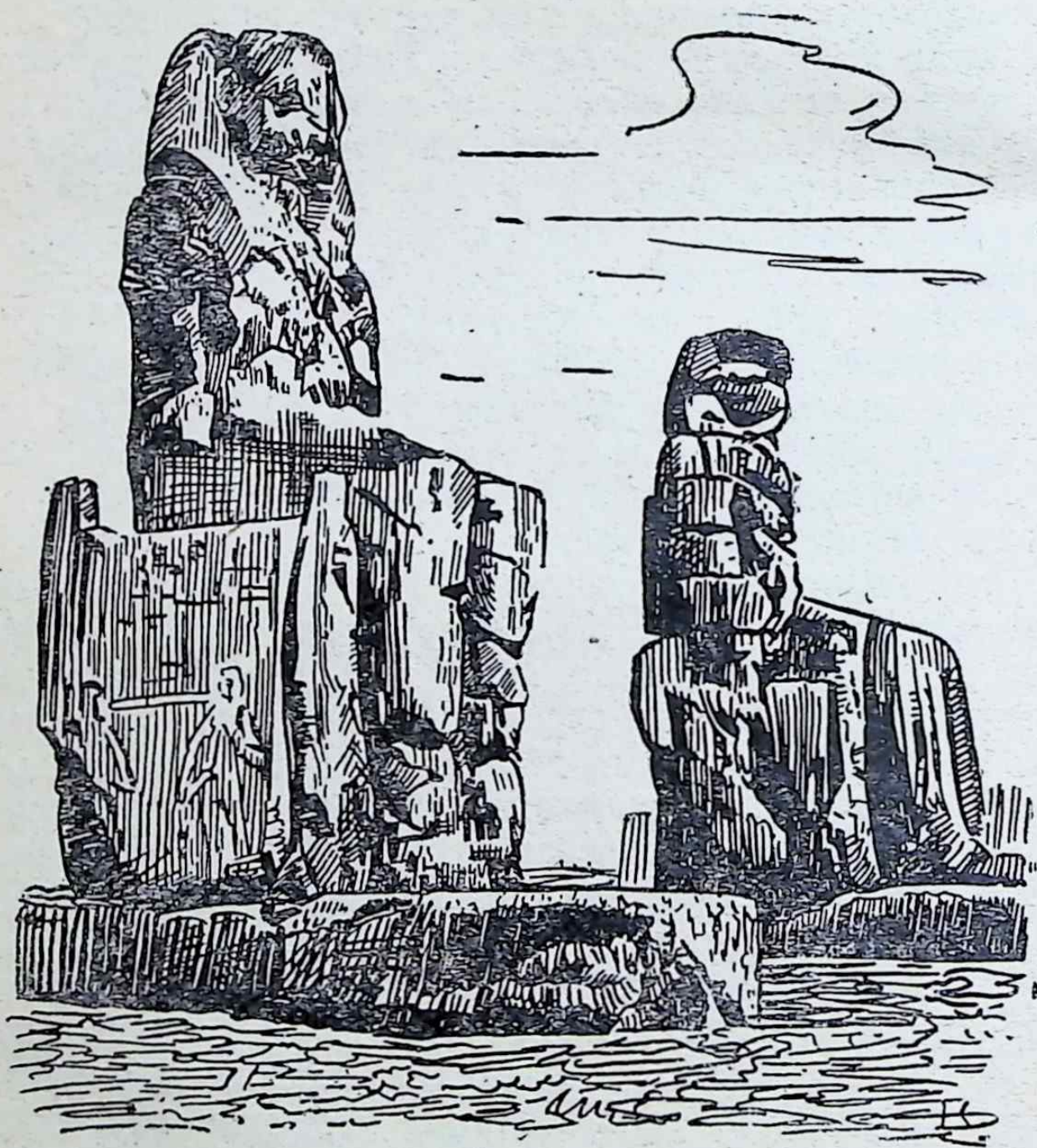
Бу якта «үлекләр шәһәре» — каберлекләр урнашкан; аңа «Мемнониум» дигән исем биргәннәр. Алачыкларда мәет бальзамлаучылар яши; кечкенә генә йортларда складлар һәм ки­бет­ләр урнашкан; биредә таш һәм агач саркофаглар (зиннәтле табутлар), мумияләрне ** түрү өчен кәфенлекләр, саркофагны бизәп өчен түр­ле-түр­ле әйберләр, аллаларга корбан чалу өчен терлекләр сатыла. Әле анда, әле монда мәет күмәргә баручы һәм күмеп кайтучы кешеләр түркемә күрен­гәли; ерактан гыйбадәт кылган тавышлар ишетелә.

Елга янына килеп житкәннән соң, Ливия таулары кинәт көнбатышка таба борылалар; шул урында Азасиф дигән уйсулык урнашкан; аның артында көнчыгышка һәм көньяк-көнчыгышка караган биек-биек тау тезмәләре китә. Гаять зур текә кыя эчендә борын­гы патшаларның саркофагларга куелган мәет­ләре; озын-озын баскычлар һәм биек-биек таш стеналар шул каберлек­ләргә алып менә. Шушы кыя алдында бик матур бер гыйбадәтханә. Аны Нумт-Амен дигән хатын патша салдырган булган; бу турыда гыйбадәтханә стеналарындагы язулар әйтә тор­а; шушы гыйбадәтханәгә керә торган юлда изге сфинкслар аллеясы бар; аллеяның озынлыгы ярты ки­лометрдан кимрәк. Гыйбадәтханә үзе кыя тау эченә чокып ясалган һәм гранит капкалар, сарайлар һәм ма­тур-матур галереялар белән бизәлгән. Аның янында түр­ле династия фиргавеннәре салдырган тагын берничә зур

гыйбадәтханә күренеп тора; шулар арасында Тутмес салдырган гыйбадәтханә дә бар; ниһаять, биредә үк Аменхотеп III гыйбадәтханәсе.

Аның алдында аннан биек булып һәрберсе бөтен бер таштан чокып ясалган бик зур ике статуя калкып тора. Берсе бинаның төньягына, икенчесе көньягына куелган. Аларның биеклеге ун сажинга житә. Таштан ясалган гаять зур сыннар, кулларын аркылы куеп һәм алга карап, әллә нинди тәхеткә охшаган нәрсәләр өстендә тик кенә утыралар (5 нче рәсем).

Шушы гаять зур статуяларның берсенә: «Бу сыннарны Аммон-Ра алланың иң сөеклесе, хакыйкәт патшасы, кояш улы Аменхотеп үзенң атасы Аммон хөрмәтенә

5 нче рәсем.

куйдырды. Ул шушы гаять зур статуяларны каты таштан салдырды», — дип язылган.»

Бу статуялар чыннан да бик зурлар. Әгәр аларны дүрт катлы зур йортның ишек алдына куйсан, аларның башлары йорт түбәсеннән биек булып күренеп торыр иде.

Һәр статуяның җилкәсе алты метр ярым киңлектә. Аларның һәркайсы кимендә 1 200 тонна авырлыкта.

Фиргавен Аменхотепның ихтыяры белән салынган гаять зур статуялар барлык халыкларга Мисырның ул патшалык иткән замандагы көчен һәм куәтен күрсәтеп торырга тиеш булганнар.

Алар моннан дүрт мең еллар чамасы элек салынганнар.

Бу статуялар салынганнан бирле меңнәрчә еллар вакыт үтеп киткән. Аларны кояш кыздырган, сәмум җиле сыпырып үткән, аларны вакыт кыйнаган, ләкин алар һәм Мисырдагы башка корымалар — гыйбадәтханәләр, сфинкслар, зиннәтле каберлекләр, пирамидалар вакыттан курыкмаганнар... Бик борынгы заманда ук инде мисырлыларда: «Һәрнәрсә вакыттан курка, әмма вакыт үзе дә пирамидалардан курка», — дигән мәкальнең яшәп килүе тикмәгә генә түгел шул. Һәм пирамидалардан гына түгел, Мисырдагы башка истәлекләрдән дә курка ул... Гасырлар таштан ясалган фиргавен алдыннан сәгатәтәй тизлек белән үткән, ә фиргавен, үз иленең язмышына дәншәтле карап, тып-тын гына утыра биргән... Ул үз иленә басып кергән фарсыларны һәм аларның рәхимсез патшасы Камбизны күргән, яулап алучы македониялеләрне күргән, Птоломейлар нәселеннән чыккан Мисыр патшаларының данын күрәп торган, җиңелмәс римлыларны күргән. Шушы яулап алучылар бер-бер артлы Мисыр өстеннән хакимлек иткәннәр, Мисыр халкын һәркайсы үз белдегенчә җәберләгәннәр һәм талаганнар. Залимнар алышынган, халыкның газап чигүләре генә һаман кала килгән... Ә еллар үткән дә үткән. Байтак гыйбадәт йортлары җимерелгән; иске сарайлар яндырылган, таланган; яңалары салынган... Әмма вакытлар үтүгә карамастан, күп нәрсә сакланып калган... Артык авыр булганлыктан, таш Аменхотеп астындагы җир утырган, статуя берәз авышкан, ләкин ул йөзләрчә еллар буге үз иленә карап торугын дәвам иткән.

Ә шул вакыт эчендә жйр йөзендә бөөк вакыйгалар булып үткән, зур-зур үзгәрешләр булган. Яңа халыклар барлыкка килгән һәм искеләре юкка чыккан. Яңа дәүләтләр үсеп чыккан, искеләре жимерелгән. Борынгы Элладаның (Грециянең) даны бөтен дөньяга яңгыраган; шушы кечкенә илнең гаять зур Персия империясенә каршы кыю көрәше башланган һәм уңышлы гына тәмам булган. Фән, сәнгать чәчәк аткан. Яңа дәүләтләр, яңа законнар килеп чыккан. Ә таш Аменхотеп, тагын ниләр булыр дигән кебек, һаман карап торган, һаман дашмәгән.

Данлы Эллада да һәлак булган, аны башта македониялеләр, аннары римлылар яулап алган. Аның урынына Рим күтәрелеп чыккан. Римлыларның куәте кечерәк кенә бер шәһәрдән бөтен Италиягә, бөтен Көнбатыш Европага, бөтен Урта диңгез буена һ. б. жирләргә таралган: Карфаген, Греция, Сүрия, Палестина, бөтен Кече Азия, Мисыр, Ассирия, Вавилон һәм Һиндстан чикләренә кадәр диярлек күп кенә башка илләр Рим империясә составына кергән. Бу патшалыкларның күбесә таш Аменхотептан яшьрәк булган. Күп кенә патшалыклар килеп чыгарга һәм үләргә өлгергән, ә Аменхотеп һаман яшәгән, һаман элеккечә утырган, һаман дашмәгән һәм таш күзләрен текәп, тагын ниләр булыр дигән шикелле, һаман алга караган.

Ташлар сөйли башлаган

Кинәт бөөк могжиза булган: таш Аменхотеп телгә килгән. Гүяки ташлар да сөйләшер заман килеп житкән.

Нәкъ менә, югарыда әйтелгәнчә, бинаның төньягына куелган таш сөйли башлаган.

Безнең эрага чаклы 27 елда Мисырда коточкыч жир тетрәү булган; күп кенә гыйбадәтханәләр жимерелгән, күп кенә статуялар ауган. Жир тетрәү, Аменхотеп статуясын да кызганмаган. Аңа кадәр берничә йөз еллар элек үк статуя аркылыга ярылган булган. Ярык азлап кына һаман зурая барган һәм, ниһаять, статуяны ике өлешкә — өске һәм аскы өлешләргә аерган. Жир тетрәү вакытында өске өлешә алга, жир өстенә авып төшкән.

Вакыт үзенекен иткән булса кирәк. Аменхотеп III-нең данын күрсәтеп торучы зур таш статуя яшәүдән туктаган.

Ләкин нәкъ киресенчә килеп чыккан: аның даны тарала гына башлаган...

Беркадәр вакыттан соң шушы гажәеп хәбәр бөтен Мисырга, аннары бөтен дөньяга таралган. Һәр көнне иртә белән, Аменхотеп статуясы хәрабәсен кояш нурлары жылыта башлагач та, шушы статуя ыңгыраша, — чын кеше шикелле сузып-сузып һәм кызганыч тавыш чыгарып ыңгыраша икән, дип сөйли башлаганнар.

Әйе, статуя ыңгырашкан... Ни булган соң аңа? Аменхотеп үзенә жимерелгән патшалыгын кызганып елаганмы? Әллә ул кайчандыр үзенә дошманнарына һәм подданныйларына карата мәрхәмәтсезлекләр эшләвенә үкенеп кайгырганмы? Әллә ул, үз тирәсендә ничәмә мең еллар буена өзлексез гаделсезлекләр һәм мәрхәмәтсезлекләр эшләнеп килгәнне күреп, хәсрәтләнгәнме? Әллә ул, көчсезләргә һәм көчлеләргә, ачларга һәм тукларга, байларга һәм ярлыларга, изелүчеләргә һәм изүчеләргә бүленгән кешелек җәмгыятенә карап, туеп беткәнме?.. Аменхотеп нәрсәгә ыңгырашкандыр — анысы билгеле түгел, әмма аның ыңгырашуы чыннан да дәрәс булган: ул ыңгырашкан тавышны һәрбер теләгән кеше ишетә алган. Моның өчен таң алдыннан статуя янына килеп, кояш чыкканны көтеп торырга кирәк булган. Аменхотеп иртән кояш чыкканда гына ыңгыраша торган булган.

Могҗизалар турындагы сүзләр ничек килеп чыга һәм ничек тарала

Әнә шундый могҗизалы күренеш кешеләрнең игътибарын үзенә тарткан.

Могҗиза түгелмени шул: гади бер таш — ә үзе кеше тавышы чыгарып ыңгыраша! Ыңгырашу гына түгел, хәтта әллә нинди сүзләр әйтә. Халык арасында озакламый таш статуя турында: әле ыңгыраша, әле көлә, әле сөйли һәм һәрвакыт төрле-төрле тавышлар чыгара, дигән сүзләр таралган. Аннары: ул үзен теләсә кем алдында күрсәтми, азы-күпме ошаткан кешесә алдында гына күрсәтә, дип сөйләгәннәр. Таш Аменхотеп кайвакыт кешеләрнең язмышын алдан әйтеп бирә, дип тә сөйлә-

гәннәр. Ул эшлэгән әллә нинди галәмәтләр, хикмәтләр, могжизалар турында сүзләр киткән. Бик күп башка имеш-мимешләр таралган, хәтта аларны аңлавы һәм дәрәслекне ялганнан аеруы да кыен булган.

Могжизаны үзләре барып күрергә теләгән кешеләр бик күп табылган. Күп кенә илләрдән Фивага сәяхәтчеләр килеп, чыннан да статуяның ыңгырашкан тавышын ишетеп киткәннәр.

Мисырдагы сөйләүче статуя турындагы сүзләр Грециягә дә, Римга да барып җиткән. Күп кенә греклар һәм римлылар ташларның чыннан да ыңгыраша, сөйли алуларын үз күзләре белән күрергә теләгәннәр. Могжизага ышанганга кадәр, башта тикшереп карыйсылары килгән. Ләкин күпчелек аны тикшереп карарга бөтенләй уйламаган. Алар шушы могжизага алдан ук ышанганнар, кешедән ишетеп ышанганнар. Ләкин сөйләүче таш янына алар кызыксынып барганнар, гел кызыксынып, ә кайчакта эшләре булмаганлыктан гына барганнар.

Могжизаны күрүчеләр була

Статуяны тыңларга бик күп кешеләр килгән. Алар арасында шул заманның атаклы кешеләреннән Лукиан, Ювенал, Павзаний, Дион һәм башкалар да булган. Шунда килүче күп кенә кешеләр таш статуяның пьедесталына төрле-төрле сүзләр чокып язганнар.

Статуяның пьедесталы төрле телләрдәге энә шундый язучылар белән тулган. Бер урында, мәсәлән, болай дип язылган: «Мин, Мисыр наместнигы Тит Юлий Лупус, сине (ягъни статуяны) беренче сәгәтьтә бик әйбәт тыңлап тордым». Икенче бер язучы болай диелгән: «Фунизуланос Харизий, Гермонтийның стратегы (гаскәр башлыгы), Латопольтән килеп, үзенң хатыны Фульвия белән бергә таң атканда син сөйләгәнне тыңлап торды. Харизий синең хөрмәтеңә корбан чалды һәм үзе белән сөйләшүең, үзең сәламләвең хөрмәтенә шушы шигърьләргә чокып язучы кушты».

Аррий дигән берәү статуяның пьедесталына ике китаплардан алынган түбәндәге юлларны чокып язган: «Бөек аллалар! Нинди искиткеч могжиза күрәм мин биредә! Алладыр бу, статуя эчәнә кереп, синең авазыңны ишеттерүче һәм бирегә халыкны җәлеп итүче

фәрештәдер бу. Чынлап та, адәм заты мондый могжизаны беркайчан да эшли алмас».

Дөрестән дә, статуяның сөйләве һәммә кешегә могжиза булып тоелган: аваз урынына күбесе чыннан да әллә нинди сүзләр ишеткән һәм хәтта озын-озын речъләр ишетелгән кебек булган.

Ләкин иртәнге кояшның статуяны «ыңгыраштырмаган» чаклары да булгалаган. Статуя дәшмәгән... Бервакыт аның янына үзенә хатыны Сабина белән бергә Рим императоры Адриан килгән. Статуя аларның көткәнән акламаган, алдаган. Бу турыда шулай ук статуяга чокып эшләнгән махсус язуда әйтелә.

Рим императорының хатыны бик кызыксынучан кеше булган һәм хәтта, бөтен кешенә үзгә шунда ук баш июенә күнәккән булуына карамастан, сабыр итәргә карар биргән. Ул статуя янында кич кунарга калган һәм икенче көнне аның «илаһи» авазын ишеткән... Язуда: «Статуя, хаким бәндәләренә (ягъни Адриан белән Сабинаның) ачуыннан куркып, шунда ук назлы тавыш белән ыңгыраша башлады һәм император белән аның хатынын хуш күргәнлеген исбат итте», — дип әйтелә.

Бу язучылар кай яктан кызыклы? Алар шул яктан кызыклы, аларны жанлы шаһитлар язган. Һәм шушы шаһитлар барысы да таш статуяларның кайвакыт чыннан да жырлый һәм ыңгыраша алуларын раслыйлар.

Нәрсә соң бу?

Моның могжиза икәнлегенә берәү дә шикләнми

Һәм менә борынгы заманнарда бирле төрле илләренә кешеләре аңлашылмый торган һәм могжизалы күренешләренә ничек булса да аңлатырга һәм аңларга тырышып килгәннәр. Алар болай уйлаганнар:

«Сөйләүче таш — могжиза ул. Берәр төрле могжиза булганда, табигатьтә яшәп килгән гадәттәгә тәртип бозыла. Аны кем боза ала соң? Әлбәттә, аны аллалар һәм гомумән нинди дә булса серле, табигатьтән өстен көчләр генә боза ала, чөнки алар һәртөрле табигатьтән көчлерәк булалар. Нинди көчләр соң алар? Моны аллалар турында язылган изге китаплардан һәм борынгы риваятьләрдән белергә кирәк».

Төрле халыкларның укымышлы һәм акыллы кешеләре әнә шуның белән шөгыльләнгәннәр дә инде.

Борынгы китаплардан аңлатма эзлилэр

Моннан ике мең еллар чамасы элек грекларның бик яраткан ике китабы булган; борынгы риваятьлэрдэ әйтелүгә караганда, бу китапларны атаклы жырчы Гомер язган. Аларның берсе «Илиада» дип, икенчесе «Одиссея» дип атала. Беренчесендә борынгы грек аллалары һәм каһарманнары турында, Троя, яки Илион, дигән зур һәм көчле шәһәрнең халкы булган троялылар белән греклар арасындагы сугыш турында сөйләнә. Гомерның икенче әсәрендә сүз Троя сугышыннан соң Одиссея исемле бер грек каһарманының башыннан үткән могҗизалы хәлләр турында һәм аның язмышына һәрвакыт аллаларның катнашуы турында бара. Бу хәл безнең эрага чаклы мең дә бер йөз еллар, ягъни моннан өч мең еллар элек булган. Троя патшалыгы Кече Азиядә, Урта диңгез буена урнашкан булган. Греклар белән троялылар арасындагы каты сугыш әллә ничә елга сузылган. Борынгы әкиятлэрдә әйтелүгә караганда, бу сугышка даими рәвештә аллалар катнашып торганнар. Алар, үзләренең ихтыярына һәм теләгенә карап, кешелэргә я булышканнар, я начарлык эшләгәннэр. Греклар «Илиада» белән «Одиссея»ны бик хөрмәт иткәннэр һәм шушы китапларда әйтелгәннэрнең барысын да чын дип санаганнар, моңа бер дә шикләнмэгәннэр.

Жырлый торган статуя турында берэр нәрсә әйтелмэгәнме икән дип, «Илиада»дан һәм «Одиссея»дан эзли башлаганнар. Мәгълүм ки, борынгы китаплар бик үк аңлаешлы һәм гади тел белән язылмаганнар. Алар борынгы кешелэр тарафыннан язылганнар, ә ул заманда кешелэр дөньяны хәзерге кебек ачык итеп һич тә күз алдына китерә алмаганнар. Аларның хәзерге замандагы кебек фәнни белемнэре, ягъни төгэл һәм дөрөс белемнэре булмаган. Борынгы кешелэр табигатьне, табигать тормышын үзләренчә, бозып, томанлы итеп аңлатканнар һәм хакыйкәтне ялгышлыктан, дөрөслекне ялганнан бик начар аерганнар. Әлбәттә, анык булмаган фикерлэрне һәм ялгыш аңлатуларны тагын да ялгышрак итеп бозып аңлату бик жиңел. Борынгы әкиятлэргә, борынгы китапларга ышану моңа ярдәм генә итә. Нәтижәдә борынгыдан килгән ялгышулар, борынгыдан килгән ялганнар үзеннән-үзе яңа ялгышуларны, яңа ялганнарны китереп

чыгара. Һәркайда һәм һәрвакыт шулай була. Мисырдагы жырлый торган таш турындагы могжизаны аңлату да энә шулай килеп чыккан.

Борынгы китаплар аңлаталармы, әллә бутыйлармы?

«Одиссея»да Мемнон дигән бер борынгы баһадир турында әйтелгән юллар табылган. Анда Мемнон «Алла шикелле» бөөк сугышчы дип мактала. «Ул нурлар сибеп торучы таң алиһәсе Эосның, ягъни Таңның улы булган» диелә. Борынгы греклар Таңны ашый, эчә, йоклый, ярата һәм дошман күрә ала торган, бала таба, кешеләр һәм табигать эшенә катыша ала торган, табигатьтән өстен һәм гажәеп бер зат дип санаганнар. «Одиссея»да болай диелә: «Тиздән иртәнге томанда туган Эос күтәрелер. Мин исә гомуми язмышка дучар булып үлгән сөөкле бәндәләремне кызганып елыйм». Китапта бу сүзләр бик үк аңлаешлы түгел. Ләкин шулай да биредә Таң улы Мемнон баһадир турында һәм кемнеләр үлгән жан ияләрен кызганып елавы турында сүз барганлыгын аңларга мөмкин. Эзләнеп, грекларның, борынгыдан калган башка китапларын актарырга тотынганнар.

Борынгы хикәятләр ничек зураялар

Алар арасында «Теогония», ягъни «Аллаларның килеп чыгуы» дип аталган бер китап дан тоткан. Аны Гомердан 100 еллар соң һәм безнең эрага чаклы 1000 еллар элек яшәгән атаклы грек шагыйре Гесиод язган булган. «Одиссея»дан соңрак язылган шушы «Теогония»дә Мемнон турында, «Одиссея»дагыга караганда, берәз тулырак язылган. Анда Мемнон турында бөтен бер тарих сөйләнә: Троя патшасы Приамның, диелә «Теогония»дә, Тифон исемле туганы булган. Эос алиһә (Таң) шушы Тифонның хатыны булган. Аларның ике уллары туган. Берсе Мемнон исемле, ә икенчесе Емафион исемле булган. Шушы Емафион Хәбәшстанның, ягъни Мисыр күршесендәге хәзерге Эфиопиянең һәм Нубиянең патшасы булып киткән.

Ләкин бу да аз эле. Заманнар үтү белән Мемнон турындагы хикәя тагын да зурайган. Аңа, беренчедән, — аз-азлап, икенчедән, — сизелмәстән һәм, өченчедән, — дөреслекне ярата торган, эчкерсез, ләкин нәрсә сөйлә-

гәннәрен үзләре дә белми торган кешеләр тарафыннан гадәттә өстәлгән шикелле, төрле-төрле яңа нәрсәләр өстәлеп киткән.

Гесиодтан соң йөз еллар вакыт үткән. Грек телендә шигырь белән язылган «Эфиопида» дип аталган яңа китап, ягъни Эфиопия турында поэма килеп чыккан. Аны Милет шагыйре Арктин дигән бер кеше язган. Бу китапта Мемнон турында тагын да тулырак сөйләнә, Мемнонның үзе белән 10 000 эфиопны алып, Троя патшасы Приамга ярдәмгә, грекларга каршы сугышка китүе, аның греклар белән сугышуы, грек баһадире Антилохны үтерүе һәм шуның өчен соңыннан үзенә дә үтерелүе, анасы Таңның Мемнон мәете янында бик кайгыруы һәм аллалар патшасы Зевстан үз улына үлемсезлек сорап ялваруы турында языла. Аннары китапта болай диелә: Зевс, Мемнон баһадирга хөрмәт йөзеннән, аның үле гәүдәсен кара карчыгаларга әверелдергән һәм шул карчыгалар, Троя янындагы сугышны хәтерләтеп, аның кабере өстендә сугышканнар. Болар үлем мәжлесендә тантана итүче, «мемнонилар» дип аталган гажәеп кошлар булганнар. Ләкин Мемнонның анасы тынычланмаган, бу мөгжизаларга гына риза булып калмаган. Ул үз улының тавышын Мемнон хөрмәтенә эфиоплар салган таш статуя эченә куйган. Шуның аркасында таш статуя жырлый һәм сөйли башлаган. «Һәр көнне, кыпкызыл булып, караңгылыктан яшь Эос күтәрелә башлагач яки кояш баер алдыннан күк йөзәнә үзенә якты нурларын жәеп жибәргәч», статуя эченнән моңсу яки кайгылы авазлар ишетелгән. Иртән, таң атканда, статуядан шатлыклы һәм ягымлы тавыш ишетелгән; ә кичен, шәфәкь батканда, Эосның «сөекле улы» Мемнонның кайгылы тавышы ишетелә торган булган.

Грекларның борынгы китабында энә шулай сөйләнә. Һәм бу Мисыр фиргавене Аменхотепның таш статуясы эченнән ыңгырашкан тавыш чыга башлаган вакытка чаклы ук язылган. Статуя, китап язылганнан соң берничә йөз еллар үткәч, сөйли башлаган.

Сөйләүче статуя турындагы гажәеп сүзләр грекларга барып житкәч, греклар арасында моңа ышанучы кешеләр табылган; алар моның асылын шунда ук төшенеп алганнар. Менә нәрсә икән, Мисырдагы таш статуя фиргавен Аменхотеп III неке түгел икән, Мемнонныкы икән! Аны шушы фиргавен куйдыртты дип языл-

ган икән. Аның өстенә нәрсәләр язылмас! Аңа теләсә кем һәм теләсә нәрсә язарга булдыра ич. Бөтен мәсьәлә ничек язылган булуда түгел, мөгҗизаның үзендә, ягъни таш эченнән ишетелә торган тавышның үзендә. Таң алиһәсенә улы Мемнон тавышы ул. Нәкъ шул үзе! Башкача була да алмый, чөнки ул турыда бик хөрмәтле кешеләр тарафыннан язылган борынгы китапларда әйтелә; ә алар нәрсә турында язганнарын белгәннәр бит инде...

Шуны әйтергә кирәк, Фиваның Аменхотеп статуясы урнашкан өлеше Мемнониум, ягъни үлекләр шәһәре, дип атала торган булган. Ул нигә алай аталган? Бу да тикмәгә генә түгел. Ул Эфиопия баһадиры Мемнон хөрмәтенә шулай аталган.

Бу исемнәрнең (Мемнон һәм Мемнониумның) шулай охшаш булуы да Фиргавен Аменхотеп III статуясының ахыр чиктә эфиоп Мемнон сурәте дип атала башлануына булышлык иткән. Гажәеп күренешнең аңлатмасы энә шулай табылган. Кояш чыкканда жимерек статуя эченнән ишетелгән тавыш Мемнон тавышы булган: улы үзенең бәхетсезлеккә дучар булуы турында анасына зарланган...

Борынгы китапларга һәм борынгы риваятьләргә ышану нәрсә ул

Болай аңлату борынгы риваятьләрдә әйтелгәннәргә туры килгән, ул грекларны канәгатьләндергән. Борынгы риваятьләргә ышанмаска ярыймы соң? Аллаларга һәм аларның эшләре турында борынгы китапларда язылган хикәяләргә ышануны бернигә санамаска ярыймы соң? Аллаларга ышанмаган өчен каты жәзалыйлар ич. Аларның ачулануыннан куркырга кирәк.

Һәм кешеләр куркып, беркайчан да булмаган нәрсәләргә ышанганнар.

Курку энә шул ышануны ныгыткан, ышану исә кешеләрдәге курку тойгыларын көчәйткән.

Аллаларга ышану кебек борынгыдан килгән гадәт буенча хәтта җырлаучы статуяга да ышанганнар: Африкадагы Эфиопия тирәсендә җырлый торган статуя бар, дип борынгы китапларда әйтелгән бит. Һәм ул чыннан да табылды. Ул бар икән! Ул сөйләшә! Моңы үз күзе белән күрүчеләр әйтеп тора! Хикәядә әйтелгәннәр дөрес икән: таш эченнән ишетелгән тавыш Мемнон дигән бер

каһарманның чыннан да яшәгәнлеген раслый. Әнә шул рәвешчә гажәеп хикәя гажәеп бер төрле аңлатуны китереп чыгарган, ә шушы аңлату нәтижәсендә хикәя расланган. Аннары хикәя зурайганнан-зурая барган. Анда әйтелгән илләр дә, вакыт та, кешеләр дә буталып беткән. Барысы да аңлашылмаслык һәм танымаслык булып үзгәргән. Барлык гажәеп хикәяләрдәге кебек, Мемнон турындагы хикәядә дә әнә шулай килеп чыккан. Андагы аз-маз булган дәрәжәкә тә ялган һәм уйдормаларның калын катлавы белән капланган.

Иң элек ике ил, ике Эфиопия буталган. Гомер Эфиопия дип Мисыр янындагы илне түгел, башка бер илне атый. Гомер эфиоплар дип «бер ишеләре кояш баешында; икенчеләре кояш чыгышында яшәүче, капма-каршы як кешеләрен» атый. Гомер буенча, Мемнон Таң улы булган һәм кояш чыгышындагы илдә туган. Ә Мисыр Грециядән көнчыгышта түгел, бәлки бөтенләй башка якта, көньяк-көнчыгышта урнашкан. Хикәя исә Мемнон яшәгән җир дип Мисыр артындагы Эфиопияне саный башлаган.

Мемнон яшәгән җир турындагы төшенчә әнә шулай буталып киткән. Ул яшәгән чор да буталган. Мемнонның үлүе турында бер-бер артлы әкиятләр килеп чыккан. Аның каберлеген берьюлы берничә илдә, шул ук вакытта бер-берсеннән ерак урнашкан илләрдә дип күрсәткәннәр: аның бер кабере — Геллеспонт (ягъни хәзерге Дарданелл бугазы) янында Абидоста, икенчесе — аннан еракта, Птолемаидта (Финикиядә), өченчесе Эфиопиядә (Мисырның аръягында) булган. Һәм бу каберлекләр барысы да төрле вакытта ясалган. Шуңа күрә Мемнонның үлүен дә төрле урынга һәм төрле вакытка туры китереп аңлатканнар. Һәм Мемнон үзе дә кайбер хикәяләрдә — грек, икенчеләрендә — эфиоп, өченчеләрендә троялы булган дип сөйләнгән.

Ә фиргавен Аменхотеп турында кешеләр бөтенләй онытканнар. Аның таш сурәте — Мемнон сурәте дип, ә тавышы алла кодрәте белән эшләнгән бер могҗиза дип санала башлаган.

Могҗиза ничек юкка чыккан

Статуя берничә йөз ел буена шаулап торган.

Ләкин җир йөзендә берни дә мәңгелек түгел. Бер заман могҗиза да юкка чыккан.

Бервакыт Мисырга Рим императоры Септимий Север килгән. Ул үз аллаларына бик ышанучы һәм аларга чын күңелдән табынучы бер кеше булган. Император алланың кодрәте белән сөйләшүче статуяны үз күзе белән күрү өчен Фивага килгән. Ул, Мемнон статуясы янында булып, аның табышын ишетергә бик теләгән.

Ләкин статуя, императорга үч иткән кебек, һич тә дәшмәгән.

Север моны Мемнонның ачулануы дип исәпләгән. Ә табигатьтән өстен баһадирның ачулануы императорда курку тудырган. Императорлар гадәттә аллалардан бик курка торган булганнар һәм, үзләренен жирдәгә гөнаһларын гадәттә аллалар өстенә аударып, алардан һәрвакыт нинди дә булса мәрхәмәт һәм шәфкать көткәннәр. Север белән дә шулайрак булган. Ул, алланың ачулануын мәрхәмәткә алыштыру өчен, статуяны күтәреп, элеккеге урынына куярга кушкан.

Императорның боерыгы үтәлгән. Ләкин яңа могжиза килеп чыккан: император кулы тиюдән статуя тынып калган. Һәм ул мәңгегә тынган.

Шул вакыттан бирле ул, элеккеге урынында калкып торса да, үле һәм телсез. Яңадан куелган статуя инде бер бөтен таштан түгел, бәлки тимерләр белән тоташтырылган биш кисәктән тора.

Мемнон тынган, һәм аны, гадәттәгечә, онытканнар. Ул төрле илләрдәгә кешеләрнең игътибарын үзенә тартмый башлаган, аның турында сөйләүдән туктаганнар. Мемнонның сөйләшүе турында статуя өстенә чокып язылган 70 төрле язу бар. Аларның соңгысы безнең эраның 130 нчы елында язылган.

Могжизаны кем эшләгән — алламы, әллә жәнме?

Ә жырлаучы Мемнон статуясы турындагы риваять әлегә кадәр сакланган һәм сакланып килә. Кайчандыр таш статуяның жырлавы турындагы могжизага бирелгән аңлатма да бик озак сөйләнеп йөргән; моны әллә нинди бер хикмәтле, серле күренеш дип белгәннәр.

Эмма шунсы бик кызык: безнең эрага кадәр, греклар һәм мисырлылар үз аллаларына ышанган вакытларда, алар статуяның жырлавы шушы аллалар кодрәте белән эшләнә дип аңлатканнар. Еллар үткән — Мисырда да, Грециядә дә акрынлап христиан дине

таралган. Кешеләр элекке аллаларны башларыннан чыгарганнар һәм акрынлап онытканнар. Шул ук кешеләр башка аллага, өч заттан торган бердәм аллага — Троицага ышана башлаганнар, ә үзләренек элекке аллаларын тамуг кисәүләре, иблисләр һәм хәтта җеннәр дип санаганнар. Элекке аллалар эшен «җен-пәриләр эше» дип санып башлаганнар.

Мондый алмашу, гадәттәгечә, үзеннән-үзе, сизелмәстән һәм хәтта бик гади генә килеп чыккан. Статуяның җырлавы электәгечә үк могҗиза дип саналса да, хоҗа хикмәте дип түгел, җеннәр эше дип уйланылган.

Һәм бу аңлашыла да, чөнки аллалар да, җеннәр дә — табигатьтән өстен, серле көчләр бит. Бу көчләрнең берсе икенчесенә караганда аңлашыла төшәмени? Ич юк. Алар икесе дә бер үк дәрәҗәдә аңлаешсыз. Һәм бу көчләрнең эше дә аңлаешсыз. Димәк, эшенек асылы кайсы көчнең ничек дип аталуында һәм аның нәрсә дип саналуында гына. Ә табигатьтән өстен көчләргә исемне кешеләр үзләре үк бирә. Исем — сүз ул, ягъни аваз ул. Бүген могҗизалы күренешне җен эше дип, иртәгә алланың рәхмәте дип, аннары тагын җен эше дип ата-сыннар, — барыбер түгелмени? Дингә ышанучы кешеләр өчен могҗиза могҗиза булып кала, чөнки дин дин инде ул һәм аңа ышанучы кеше тикшерми-нитми генә теләсә нәрсәне кабул итә. Мәҗүсилекне христиан диненә алмаштыру могҗизаларга ышануны какшата алмаган. Динне дингә яки мәгънәсезлекне мәгънәсезлеккә никадәр генә алмаштырма, андый юл белән барыбер дәрәҗәлекне табып булмый.

Дәрәҗәлекне табар өчен нәрсә кирәк

Ә дәрәҗәлекне табар өчен бөтенләй башкача фикер йөртергә кирәк: биредә коры ышану гына җитми, бәлки төптән уйлап карарга, тикшерергә кирәк; фәлән-фәлән вакыйганың нинди шартларда булуын бик төгәл һәм дәрәҗә итеп тикшерергә, белергә кирәк; ул шартларның барысын да ачыкларга һәм аңларга кирәк. Аннары аның сәбәпләрен ачыкларга кирәк; шуның белән бергә, ул вакыйганы кем һәм ничек күргән, күрүче кеше үзе кем: акыллы кешемә, әллә акылсызмы, рыялымы, әллә рыясызмы, наданмы, әллә укымышлымы — шуны тикшереп белергә кирәк. Тагын аның сөйләгән сүзләрендәгә дәрәҗәлекне арттырып сөйләнгән ялганнан, ягъни чынбарлык-

тагы нәрсәне ялгыш күренгән нәрсәдән аерырга кирәк. Һәм моны бер дә рьясыз эшләргә кирәк. Аңлаешсыз күренешне табигатьтән өстен көчләр эше дип аңлату бик ансат шул. Алай аңлатканда: «Могжиза ул», — дип әйтергә дә шуның белән тынычланырга гына кала. Әгәр инде ул һич тә могжиза түгел, бәлки шул ук табигать булса? Аңлашылмаган нәрсәләр азмыни анда! Бүген аңлашылмаган нәрсә, бәлкем, иртәгә аңлашылыр. Яхшылап тикшер, уйлап кара — хәтта беренче карашка могжиза булып күренгән нәрсәне дә аңларсың.

Табигатьне жиңел генә итеп аңлату һәрвакытта да гадел булып бетми. Әллә нинди хикмәтле һәм серле нәрсәләр турындагы төрле иске хикәяләрне укыганда иң элек шундый сорау туарга тиеш: чыннан да шулай булдымы икән бу? Хикәяне сөйләүчеләр үзләреннән берәр нәрсә өстәмәделәр микән моңа? Гади табигать күренешен бозып күрсәтмиләрме икән алар? Моның, мәсәлән, наданлык аркасында, үз диненә бирелү, әгәр могжиза доход китерсә, үз файданы күздә тоту һ. б. шундыйлар аркасында шулай эшләнүе бик мөмкин ич.

Борынгы заманнарда, мәсәлән, Юпитер, Нептун һәм башка шуның кебек төрле аллаларның булуына шикләнеп карауны бик гаеплэгәннәр, моны дәһрилек һәм коточкыч бер нәрсә дип санаганнар. Шикләнүчеләрне куганнар һәм хәтта ташлар белән кыйнаганнар. Ләкин ахыр чиктә алар барыбер өстен чыкканнар.

Алар иң элек вакыйганың үзен, фактның үзен дөрес билгеләргә, вакыйганы дөрес сурәтләргә тырышканнар. Эшнән асылы хакыйкәтне табуда булган. Алар төгәл, тулы, объектив хакыйкәтне табарга омтылганнар. Статуяның чыннан да ни өчен ыңгырашуы турындагы дөреслекне белергә тырышканнар.

Дөреслекне табарга! Ләкин моны эшләү жиңел булмаган, чөнки озак вакытлардан бирле сөйләнеп килгән уйдырмалар, дөреслек белән кушылып, бөтенләй буталып бетәргә өлгергәннәр. Аларны ничек аерырга соң? Һәм хәтта моны эшлэгәннән соң да, чынбарлыктагы нәрсәне ялгыш күренгән нәрсәдән ничек аерып алырга соң?

Хакыйкәт — дөреслекне белү ул. Жырлаучы статуя турында чын һәм тулы хакыйкәтне белү — аның ничек һәм ни өчен, ягъни нинди сәбәпләр аркасында жырлавын белү дигән сүз.

Могжизаның сере ничек һәм нилектән ачыла

Безнен эраның I гасырында кайбер галим кешеләр ул заманнарда ук инде табигатьне күзәтеп күп кенә дәрәс нәтижәләр ясарга өлгөргәннәр. Кайбер кешеләрен аңында табигатьтәге бөтен нәрсә билгеле бер законнар буенча эшләнә, ике икең — дүрт дигән кагыйдә барлык кешеләр өчен бер төрле булган шикелле, бу законнар да барлык илләр һәм барлык вакытлар өчен бер төрле булалар, дигән фикер туган һәм хәтта ныгган. Һәрбер күренеш өчен, һәр төрле вакыйганың тууы өчен табигатьтә үзенең законнары, үзенең сәбәпләре була. Шулар сәбәпләр бар икән, димәк, табигатьнең шушы күренешә дә була. Әгәр ул сәбәпләр юк икән, шушы табигать күренешә дә булмый, бәлки берәр төрле башка күренеш була. Табигать һәр төрле илаһи көчләрдән нәкъ эңә шуның белән аерыла.

Кайбер галимнәр һәм акыл ияләре Мемнон статуясы яңгыраган заманнарда ук инде табигать турындагы шушы хакыйкәтне аңлаганнар.

Борыңгы Грециянең атаклы галиме Эвклид ул заманнарда үзенең геометриясен язган. Хәзерге вакытка кадәр без мәктәпләрдә шулар геометрия буенча укыйбыз. Ә борыңгы заманның атаклы фикер ияләре һәм галимнәре — Архимед, Аристотель, Эратосфен һәм башкалар — ул вакытларда ук инде төгәл фәннәргә үстерүгә, ягъни табигатьне, кешелек дөньясын, бөтен галәмне чыннан да дәрәс һәм төгәл аңлауга ныклы нигез салганнар. Бу галимнәр һәм күп кенә башка кешеләр хакыйкәтне ялганнан, дәрәс аңлауны ялгыштан аерырга өйрәнгәннәр: күп кенә очракларда галимнәр чынбарлыкта булган нәрсәне ялгыш күрәнгән нәрсәдән аера белгәннәр. Ләкин фәнни хакыйкәتلәр бик аз кешегә билгеле булган, ә кин катлау халык массалары могжизалар турында ата-бабадан сөйләнеп килгән борыңгы әкиятләргә һәм хикәяләргә тирәнтен һәм чын күңелдән ышанган.

Улар заманның галим кешеләре Мемнон статуясы могжизасына ничек дип караганнар соң? Алар иң элек моны яхшылап тикшергәннәр.

Мәсәлән, безнең эрага чаклы 15 елны Мисырда булган атаклы географ Страбон Мемнон статуясының җырлавы турында менә нәрсә язган:

«Статуяларның берсе исән-сау әле, икенчесенә өскә ягы ырылаш ырылып төшкән, жир тетрәүдән ырылган, диләр. Көнә бер тапкыр статуя эченнән стенага суккалаган төслә әллә нинди бер тавыш ишетелә дип тә сөйләләр: ул тавыш статуяның пьедестал өстендә калган өлешеннән ишетелә икән. Мин исә, башка шаһитлар белән бергә шушы якларда булып, сәгать берләр тирәсендә чыннан да ниндидер тавыш ишеттем. Ул тавыш пьедесталдан килдеме, әллә аны шул тирәдә басып торучы кешеләреннән берәрсә чыгардымы? Бәлки, андый тавышны кешеләр юри чыгарганнардыр. Моңы мин берничек тә әйтә алмыйм: чын сәбәпләрен белми торып, ташлар тавыш чыгара алалар дип уйлауга караганда, теләсәң нәрсә дип күз алдына китерүең яхшырак».

Страбонның бу сүзләреннән аның бик уйлап эш итүче һәм чыннан да сак кеше булганлыгы күренә. Ул үз башыннан уйлап чыгарырга теләмәгән, белергә теләгән. Аңа «хыялда туган уйлар» түгел, бәлки хакыйкәт кадерле булган. Ул һәртөрле коры ышануны читкә куйган: коры ышануның хакыйкәткә илтәп житкөрмәвен һәм хәтта дәрәжәләкне аңларга комачаулавын ул яхшы аңлаган.

Мемнонның «тавышын» шул ук заманда яшәгән икенче бер галим Павзаний да ишеткән. Ул моңы, барыннан да бигрәк скрипка кылы өзәлгән вакытта чыга торган тавышка охшатырга мөмкин, ди.

Күренә ки, статуя тавышы һич тә «кызганыч итеп һәм сузып-сузып ыңгырашкан» тавыш булмаган. Чынлыкта ул бөтенләй кеше ыңгырашкан тавыш булмаган һәм һич тә әллә нинди «серлә көчләр һәм серлә итеп елаган тавышлар»... булмаган.

Яхшылап һәм күңел биреп күзәткән кешеләрдән берәү дә статуяның кичләрен дә тавыш бирүе турында әйтми... Димәк, аның турындагы хакыйкәт үзеннән-үзе ачыла. Жырлаучы статуя турындагы хикәяләрдән бөтен хикмәтле һәм колакка ятмый торган нәрсәләренә, өстәлеп һәм арттырылып сөйләнгән барлык нәрсәләренә алып ташлаганда, менә нәрсә килеп чыга.

Ташлар ни өчен яңгырыйлар

Мемнон статуясы кайчандыр яңгыраган, моңа һич тә шик юк. Ләкин нинди тавыш булган соң ул? Чынлыкта ул коңаш чыккан вакытта статуя эченнән, стенага

суккалаган кебек, бер-бер артлы ишетелеп торган бик күп төрле яңгырау тавышлары булган. Статуяның яңгыравына шул вакыттагы һаваның нинди хәлдә булуы тәэсир иткән. Кайчакта һава хәле моңа тиешле шартлар тудырмаган, һәм статуя бөтенләй яңгырамаган.

Аннары, бусы да бик әһәмиятле: Мемнон статуясы өске яртысы, җимерелеп төшөп, җирдә яткан вакыттагына яңгыраган. Бу вакытта статуяны ике кисәккә бүлгән ярыкның аскы як стенасы ачык калган булган. Статуя төзәтелеп, өске яртысы яңадан үз урынына куелгач һәм, димәк, ярык каплангач, — ул яңгырамый башлаган...

Шулай булгач, ташның яңгырау сәбәпләре дә аңлашыла: ул статуяны икегә бүлгән ярыкның ачык калган аскы як стенасына кояш нурлары тәэсир итүдән яңгыраган. Бу стена шома булмаган, ә статуяның калган өслеге шомартылган булган. Моннан тыш, статуя ясалган гранит тоташ бер масса булмаган. Аның эчендә куышлыктар күп булган. Һәм нәкъ шуның аркасында статуя икегә ярылган да.

Димәк, мөгҗиза бик гади аңлатыла.

Мисырда чык бик күп төшә. Суынган әйберләреннән өстен чык каплап ала. Ләкин иртән, чык белән капланган әйберләр өстенә кояш нурлары төшкәч, чык парга әйләнә башлый. Таш өстендәге вак-вак тишекләргә утырган дым кибә. Чыктан һәм жылыдан таш җимерелә. Шушы җимерелү аркасында ул азлап-азлап кына уала; аның өсте ярыла башлый; ярыктар үзләреннән-үзләре зурая баралар. Әгәр таш бер токымнан булып, бик вак кисәкләрдән торса, ул акрынлап һәм тигез ярылып иде. Ләкин, һәркемгә билгеле булганча, гранит бик күп төрле матдәләрдән тора: аның составында төрле зурлыктагы һәм төрле катылыктагы бөртекләр була. Анда ак кварц та, ал шпат та, слюда да бар. Төрле минерал бөртекләре ташның ярылуына төрлечә каршылык күрсәтәләр. Ләкин ярык һаман киңәя бара. Ниһаять, чык һәм кояш тәэсире арткан саен, ныграк кипкән урында таш кинәт ярылгалап куя. Бу исә бөтен ташны селкеткәләп җибәрә; шул селкенүдән һава да тирбәлә; ә һаваның тирбәлүе кеше колагына тавыш булып ишетелә. Шунлыктан таш яңгырый.

Мемнонның анасы Таңга үзенә бәхетсезлегеннән зарланып ыңгырашуын фәнни нигездә аңлатып биргәч, менә нәрсәгә кайтып кала икән ул.

Бу күренештә бернинди дә могжиза һәм табигатьтән өстен нәрсә юклыгы ачык. Ташларның яңгыравы — табигать күренеше генә ул, табигать үзе ул һәм башкача була да алмый. Таш табигатьтән өстен көчләрнең һичнинди катнашыннан башка яңгырый. Димәк, моңы андый көчләр катнашуы белән аңлатуның кирәге дә юк. Төгәл тикшеренүләр биредә табигатьтән өстен көчләр юк икәннән, аларның булмавын һәм була да алмавын күрсәтәләр. Мәсәлән, стенадагы обойлар мич жылысы белән кибеп калжайганда яки эссе итеп ягылган бүлмәдәге идән һәм мебель чатнаганда, яисә салкын вакытта агач коймалар һәм тәрәзә капкачлары чатнап ярылганда тавышлар ишетелә. Биредә бернинди гажәп нәрсә юк бит. Бу күренешләр барысы да матдә кисәкчекләренең хәрәкәтләнүенә кайтып кала.

Таш яңгырарлык итеп үзәң дә эшләп карарга була. Моңың өчен гади күкерт ташыннан ясалган таякчык алырга кирәк. Шундый күкерт ташы таякчыгын кул белән кысып жылытсаң, аның эчендә шытырдау тавышы ишетелә: күкерт ташы составындагы вак-вак кисәкчекләр жылынутан хәрәкәткә киләләр, һәм шуның аркасында күкерт ташы шытырдый.

Мемнон статуясындагы могжизаны тикшерү

Ташлар яңгырый һәм ыңгырашкан шикелле тавыш чыгара алалар. Бу бик гажәп, ләкин яңгыраучы Мемнон статуясы мисалында чыннан да исбат ителгән. Шулай да статуяның ыңгырашуы нәрсә соң? Ул һич тә могжиза түгел. Ул турыдагы төрле-төрле хикәяләрне һәртөрле ялганнардан, арттыру-күпертүләрдән арындырдың исә — могжиза урынына табигатьнең бик аңлаешлы бер күренеше генә калачак.

Димәк, табигать фәннәре белән, ягъни табигать турындагы дәрәс белемнәр белән танышу борыңгы хикәяләрне һәм изге китапларны аңлау өчен дә бик кирәк. Фән нигезендә шушы борыңгы китапларны һәм хикәяләрне бик дәрәс итеп тикшерергә мөмкин. Әгәр аларда дәрәслек турында сөйләнә икән — алар тикшерү нәтижәсендә расланарга тиешләр. Әгәр ул китаплар

фәнни тикшерү нәтижәсендә расланмыйлар икән, димәк, аларны дәрәс дип санауның кирәге дә юк, һәр төрле башка ялганнарны кире каккан кебек, ул хикәяләргә дә кире кагарга гына кирәк.

6 нчы рәсем. Карнактагы гыйбадәтханәнең хәзерге күренеше.

Мемнон статуясындагы могҗизаны менә болай тикшерергә мөмкин: статуя яңгыраган икән, димәк, берәр төрле шартлар булганда таш та яңгырый ала. Әгәр ул Фивада яңгыраган икән, димәк, шундый ук яки шуңа охшашлы шартлар булганда мондый хәлнең башка җирләрдә дә кабатлануы мөмкин. Табигатьтәгә һәр бер

күренеш кабатлана ала, моның өчен аны китереп чыгарган сәбәпләрнең кабатлануы ғына кирәк.

Яңгырый торган ташлар турында фикер йөрткәндә, андый ташлар кайда да булса тагын бардыр, дип алдан ук уйларга мөмкин. Чыннан да, шушындый сөйләшә торган ташларның башка жирләрдә дә булуы билгеле.

Мәсәлән, Мисырдагы Карнакта бик борынгы бер гаять зур гыйбадәтханәнең хәрабәләре хәзер дә бар (6 нчы рәсем). Аны безнең эрага кадәр 1530 ел элек Тутмос I дигән фиргавен салдырган булган. Борынгы заманнарда бу гыйбадәтханә бик бай һәм мәһабәт булуы белән бөтен Мисырда дан тоткан. Хәзерге вакытта аның элеккеге данын һич тә хәтерләтми торган хәрабәләре генә калган. Кызыл граниттан, мәрмәрдән һәм комташтан салынган шушы гыйбадәтханәнең жимерек кисәкләре арасында зур-зур таш колонналар калкып тора. Колонналарның өсте изге язулар һәм бизәкләр белән капланган. Алар 15 метрга һәм хәтта 20 метрга кадәр биеклектәге озын-озын рәтләр булып тезелеп киткәннәр.

Биредә менә нәрсә бик кызыклы: шушы ташлар элеккеге заманнарда Мемнон статуясы шикелле бер күренешне хәтерләтәләр: алар яңгырыйлар.

Кояш чыккан вакытларда Карнак гыйбадәтханәсендә кайчак, Мемнон статуясы турында Павзиний язган кебек, музыка коралындагы кыл яңгыраган тавышка охшашлырак үзенә бер төрле тавыш ишетелгәли.

Карнак гыйбадәтханәсендәге шушы ташларның яңгыравы турында күптәннән сөйләп килгәннәр һәм, гадәттәгечә, бик арттырып сөйләгәннәр. Күп кенә кешеләр ул сүзләргә шунда ук ышанганнар, икенче берәүләр моңа бөтенләй ышанмаган, ә өченчеләре, бәхәсләшү һәм белер-белмәс сөйләү урынына, гыйбадәтханә ташларының яңгыравы дәрәсеме-түгелме икәннән ачык белү өчен, моны яхшылап тикшерергә булганнар.

Могҗизалар кабатлана

Бервакыт шуны тикшерү максаты белән француз галимнәреннән Жолуа, Девилье, Коста, Ленер, Делиль һәм башкалар Карнакка киткәннәр. Алар чыннан да ташлар эченнән чыккан хикмәтле тавышларны ишеткәннәр,

моның сәбәпләрен дә тикшергәннәр. Мисырны өйрәнүче атаклы галим Кече Шампольон да шундый ук тавыш ишеткән.

Сәбәбе Мемнон статуясыныкы кебек үк булып чыккан. Нәкъ шул ук сәбәп! Тиешле шартлар кабатланганлыктан, могжиза да кабатланган. Таш эчендә ярылган урыннар һәм куышлыктар булган, кояш жылысы һәм чык төшкән — шунлыктан таш яңгыраган.

Моның өчен жәннәрнең дә, аллаларның да һәм табигатьтән өстен башка көчләрнең дә катнашуы һич кирәкмәгән, чөнки андый шартларда гажәеп күренеш үзеннән-үзе килеп чыккан. Һәм ул булмый кала да алмаган.

Димәк, кайбер кешеләр могжиза дип санаган күренешләр ниндидер серле көчләр теләге белән эшләнми, бәлки зарурлык белән һәм бик табигый рәвештә килеп чыга. Бу турыда яхшылап уйларга гына кирәк: гадәттә могжизалар кабатланалар! Борынгы китапларда да, могжизалар эле бер жирдә, эле икенче жирдә, эле бер вакытта, эле икенче вакытта булып тора, дип язылган диләр. Шул ук вакытта, могжизалар эле бер алла, эле икенче алла, эле бер изге, эле икенче изге тарафыннан эшләнә, дип язылган диләр.

Һәм бу бик дөрес. Ләкин моның белән нәрсә исбат ителә соң? Могжизаларның һич тә могжиза түгеллеге, аларның кешеләргә аңлашылмый торган һәм гадәттәге табигать күренеше генә булулары исбат ителә. Алар кабатлана, чөнки аларны китереп чыгарган шартлар кабатлана. Шартлар кабатлангач, могжиза да булмый кала алмый: мондый вакытта аның булуы котылгысыз һәм зарури. Шулай булгач, могжизалар тудыручы аллаларның кодрәте һәм ихтыяры кайда соң? Могжиза бит тиешле шартлар аркасында, табигый зарурлык белән һәм, димәк, хыялдагы алла кодрәтеннән башка эшләнә! Димәк, могжиза һич тә могжиза түгел ул.

Ташларның яңгыравын, Фива белән Карнактан тыш, Сиэнада да күзәткәннәр. Борынгы мисырлылар үзләренә шуннан гранит чыгара торган булганнар.

Андай хәл башка жирләрдә да беленгән. Мәсәлән, Бэнкс (Banks) дигән бер англиз шул ук Мисырдагы Филе утравында берничә ел буена рәттән ташларның яңгырап торуын ишеткән. Риваятьләргә караганда, бу утрауда борынгы Мисыр фиргавене һәм алласы Озирисның мумиясе сакланган. Биредәге ташлар эченнән чык-

кан тавыш, Бэнксның әйтүенә караганда, арфа кылы чыгара торган тавышка бик охшый. Борынгы гыйбадәтханә колонналары энә шулай яңгырыйлар.

Таулар ничек ыңгыраша

Ләкин ташлар гына түгел, бөтен-бөтен таулар да яңгырыйлар.

Синай ярымутравында, Таур шәһәрәннән төньяк-көнбатыштарак, Кызыл диңгез буенда диңгез өстеннән 120 метр биеклектәге Жәбел-Нәкугъ тавы бар. Татар теленә күчергәндә ул «яңгыравыклы (кыңгыраулы) тау» дигән сүз.

Бу тау чыннан да яңгырый, шунлыктан аңа мондый исем бирелгән. Сәяхәтчегә башта бөтерчек выжлаган тавыш ишетелгән төсле була. Шундый тавыш бер көчәя, бер акрыная, әле серле генә тынып кала, әле яңадан ишетелә башлый. Һәм сәяхәтче тауга менгән саен, шушы тавышлар көчәя һәм озаккарак сузылып бара.

Күп кенә галимнәр бу күренешне күзәткәннәр һәм шул максат белән тауга менгәннәр. Аңа менү бик кыен: тау тиз ватылучан ак комташтан тора, урыны-урыны белән чиста ком утырган. Ситцен дигән бер немец галиме үрмәләп тауга менеп барганда, аяк астындагы ком аска ага башлаган. Шул вакытта менә мондый бер могҗиза чыккан: аның аяк астындагы жир чыннан да ыңгыраша башлаган; кыялар да һәм хәтта упкыннар да яңгырап торган. Тирә-якта дөбердәгән һәм ыңгырашкан тавышлар ишетелгән. Ә аллаларга һәм женнәргә ышанучы кешеләр бик нык курыкканнар.

Тау башына менеп житкәч, Ситценга жир селкенеп торган шикелле тоелган, чөнки дөбердәү тавышыннан аның башы әйләнгән. Дөбердәү тавышы бик көчле булган.

Шушы күренеш ирекле-ирексездән әллә нинди бер коточкыч, серле һәм могҗизалы нәрсә кебек тирән тәэсир ясаган.

Жәбел-Нәкугъка тагын Ге һәм Уэльстед дигән ике инглиз дә менгән. Алар да бу тауның яңгырап торганын ишеткәннәр. Башта матур гына итеп арфа кылы яңгырагансыман тавыш ишетелгән. Аз гына торгач, тавыш үзгәргән һәм юеш бармак белән пыялага ышкыганда чыга торган тавышка охшый башлаган. Берездан

еракта күк күкрәп, бөтен тауны тетрәткән шикелле булган. Сәяхәтчеләр утырган кыя селкенеп торган; дөяләре куркып калган.

Шушы хикмәтле күренешне англиз Уард та күргән. Ул Жәбел-Нәкугъка диңгез ягынан менгән. Ком утырган жирдән аңа озак барырга туры килгән. Уард су белән казылып беткән озын-озын чокырлы комташ кыялары арасынан барган. Шундый бер чокыр 14 метр киңлегендә булып, тау башына ук барып житкән. Сәяхәтчеләр тауга шушы чокыр буйлап менгәннәр. Бу чокыр шактый ук текә һәм ике яктан да комташ * кыялар белән ышыкланган.

«Башта тып-тын иде, — дип сөйлиләр сәяхәтчеләр, — аннары акрын гына булып ягымлы бер тавыш ишетелә башлады. Ул бер көчәеп, бер акрынаеп, еракта флейта уйнаган тавышка охшый иде. Кинәт тавышлар көчәеп китте. Алар әргән (оргán) тавышларына охшый башлады. Һәм бөтен тау өсте тетрәп торган кебек булды. Селкенеп торган ком массасы арткан саен, аяк астыннан төрле-төрле тавышлар һаман көчлерәк чыккан шикелле тоелды».

Серле монастырь турында хикәя

Ул нинди тавышлар булган соң?

Анда яшәүче гарәпләр, шушы тау астында бик зур һәм борынгы монастырь бар, дип сөйлиләр. Билгеле бер вакытта, монахларны гыйбадәт кыларга чакырып, жир асты кыңгыраулары яңгырый. Шул чакта көчле кыңгырау тавышыннан бөтен тау дерелди башлый. Жил китереп тутырган ком массасы тау битеннән түбәнгә таба ага, кешеләр һәм терлекләр курка... Һәм шул вакыт, тау астындагы монахлар, кыңгырау чакыруы буенча, гыйбадәт кыларга баралар; алар караңгыда, тыныч кына үзләренең хөжрәләреннән чыгалар. Ә кыңгырау тавышлары монахларның барысы да гыйбадәт кыларга жыелып беткәнче ишетеләп тора.

Гарәпләр энә шулай сөйлиләр. Борынгы хикәя аларны тулысынча канәгатьләндерә. Алар моңа ышаналар. Ата-бабалары шикелле үк чын күңелдән ышаналар. Аларның күңеленә бернинди шик килми: бәлки, ата-бабаларыбыз ялгышканнардыр, бәлки, алар сөйләгән

сүзләр бөтенләй дәрәс түгелдер? — дип тә шикләнмиләр. Бер гарәпкә сәяхәтче:

— Тау астында монастырь барлыкны каян беләсен син? Мин моңа шикләнәм,— дигәч, тегесе бик га-жәпләнәп:

— Ничек алай! — дип кычкырып жибәргән.— Шикләнәсеңме? Моңың белән син бик зур гөнаһ эшлисең. Ата-бабаларыбыз сөйли торган сүзләр бик дәрәс ул. Аларга ышанмаган кеше алланы хурлый. Борынгыдан килгән сүзләр изге бит алар.

— Ышанганга кадәр мин тикшереп карарга теләм,— дигән сәяхәтче.

— Ой, әфәндем, тикшерә күрмә! Алла әжәленә житәр сиңең. Могжизаларны тикшерергә ярамый: хоҗа рәхмәте белән эшләнәләр бит алар,— дигән гарәп.

Тикшереп карау могжизаның серен ача

Әмма галимнәр, алданышың килмәсә, кеше сөйләгән сүзләргә сукуыр килеш ышанырга ярамый, дигән карарга килгәннәр; ә сукуыр килеш ышану алдандыра бит ул. Эренберг белән Ситцен шушы күренешне тикшергәннәр һәм биредә бернинди могжиза тапмаганнар.

Эш менә нәрсәдә икән. Жәбел-Нәкугъ тавы 45 градуска авыш. Жил тау битенә чүлдән ком өемнәре китереп тутырган. Кеше атлап барганда, хәтта ком өстенә кош килеп төшкәндә дә, яисә жил өзек-өзек булып икәндә ком түбән таба ага башлый. Агып төшүче ком бөртекләренән акрын гына тавыш чыга. Башта ул аз гына була. Ләкин түбәнгә төшүче ком бөртекләре арта барган саен, аннан чыккан тавыш та көчәя бара һәм акрынлап ачы итеп ыңгырашкан каты тавышка әверелә.

Бу күренешне фән энә шулай аңлата. Мондый күренешнең булуы өчен бернинди жир асты монастыре да, андагы монахлар да, бернинди табигатьтән өстен көчләр дә кирәкми.

Ләкин бу да бердәнбер күренеш түгел. Шундыйрак шартлар булганда, ул башка жирләрдә дә кабатлана.

Кабулдан (Азиядә) утыз биш километрлар ераклыкта Рег-Раван тавы бар. Ул татарча «тирбәлүче тау» дигән сүз. Жәбел-Нәкугъ кебек үк, ул да ак комташ катлавы белән капланган һәм ике яктан известье һәм

комлы тау тезмэләре белән чикләнә. Берничә кеше таудан төшкән вакытта, барабан каккан шикелле каты тавыш ишетелә.

Шундый ук күренеш Чилидагы Копионо үзәнендә (Көнъяк Америкада), Эль-Брамадор тавында да бар. Эль-Брамадор татарча «улаучы тау» дигән сүз.

Калифорниядәге Қламат округында кайвакыт кычырып елый һәм ыңгыраша торган берничә тау бар. Аларны үз күзе белән күрүче Карл Мейер ул турыда болай ди: «Шушы таулардан ком агып төшкәндә, каты челтерәү тавышы ишетелә. Бу тавыш миңа чиктән тыш сәер тоелды һәм мине бик гажәпләндерде».

Тагын бер сер

Жир шарының икенче бер өлешендә, Испаниядәге Пиреней тауларында да шундый ук хәл булгалый.

1828 елның көзендә Пиреней тауларына бер сәяхәтче килгән. Төн уртасында ул, Порт-де-Венаск дип аталган бик текә генә бер тауга менү өчен, Баньерес-де-Люшон авылыннан чыгып киткән. Ул болай дип сөйли:

«Күе куаклыklar һәм тарлавыклар буйлап борыла-борыла бара торгач, без төнгә сәгать икеләрдә бер гостиницага килеп життек. Шунда берәз ял иткәннән соң, таң белән тагын юлга чыктык. Текә кыялар арасындагы тарлавык буйлап мендек. Аннары безнең алда кинәт бик матур табигать күренеше ачылды. Тарлавык башыннан без тын да алмыйча гажәпләнәп Маладетта тавына карап тордык: бу тау безгә әллә нинди бер сикерле өрәксыман булып күренде.

Кинәттән без арфа тавышына охшаган тонык, акрын һәм кызганыч бер тавыш ишеттек. Тирә-як тып-тын. Тирән тынлыкны бозып энә шул тавыш кына ишетелә иде. Ул безнең тирәдәге зур-зур таш кыялар арасыннан чыккан, күрәсең. Без аның кай урыннан чыкканын һәм ни өчен шулкадәр сәер һәм гажәп булып ишетелгән белергә тырыштык, ләкин белә алмадык. Қояш нурлары нәкъ менә шул минутта карлы тау башларын ачык яктырталар иде. Шушы қояш нурларыннан яңгыраганмы әллә бу таулар? Берничә көннән соң мин, тагын шушы ук урынга һәм шушы ук вакытта килеп, әлегә кызганыч тавышларны ишетергә тырышып карадым... Бернәрсә дә ишетелмәде. Һава электәгечә үк тын, ләкин қояш болыт-

лар артына кереп яшеренгән һәм тау сыртының күп өлөшөн куе томан каплаган иде инде».

Кояш булмагач, тавышлар да ишетелмәгән.

Ыңгырашучы тау турындагы бу хикәя яңгыраучы Мемнон статуясы турындагы хикәяне бик хәтерләтә.

Атаклы немец галиме Гумбольдт Америкадагы бер сәяхәт вакытында Ориноко елгасы буенда зур-зур гранит кыялар күргән. Индеецлар аларны «музыкалы ташлар» дип атыйлар. Кояш чыккан вакытта, кыяга колагыңны куеп тыңласаң, әргән тавышын хәтерләтә торган үзенә бер төрле тавыш ишетергә була. Нигә яңгырыйлар ул кыялар? Яхшылап караганнан соң, Гумбольдт бу кыяларда бик күп тар һәм тирән ярыклар күргән. Көндөз алар кояш нурлары белән шактый жылыналар; төнө буена да суынып җитмиләр. Хәтта иртән дә алар тирә-яктагы һавага караганда жылырак булалар. Шуны исәпкә алып, Гумбольдт, кыялар эченнән ишетелгән тавышның, мәсәлән, түбәндәгечә килеп чыгуы мөмкин, дигән нәтиҗә ясаган.

Кыя эчендәге, ягъни ярыклардагы һава тыштагы һавага караганда жылырак. Шуның аркасында эчтәге жылы һава аз-азлап тышка чыга. Кыш көнө өй ишеген ачкач һава алмашкан шикелле, биредә дә тыштагы салкын һава эчтәге жылы һаваны кысрыклап чыгара. Димәк, кыя ярыклары эчендә һава агымнары барлыкка килә. «Музыкалы кыялар»дагы таш составында слюда бар.

Кыя ярыкларыннан һава агымы чыкканда, шушы һава агымы ярыклардагы нечкә генә слюда пластинкаларын тизлек белән селкетә; бу пластинкаларның тир-бәлүеннән тавышлар барлыкка килә.

Атаклы галим Гумбольдт кыяларның яңгыравын әнә шулай аңлата. Хәер, Гумбольдт хаклы булса да, болай аңлату җитеп бетми әле. Эшнең төп асылы слюдадагына түгел, бәлки кыяларда, Мемнон статуясындагы кебек, ярылган урыннарның булуында.

Аяк астындагы жир ничек ыңгыраша

Яңгыраучы ташлар турында башка хикәяләр дә билгеле.

Шотландиянең көнчыгыш ярларына якын Эйг дигән кечкенә генә бер утрауда таркалган известьташ — оолит

катлаулары бар. Известьташ бөртеклөрөннән торган үзенә бер төрле таш токымы оолит дип атала.

Һәрбер оолит бөртегенен үзәгендә кварц кисәге була. Шушы кварц кисәгенә аслы-өсле булып юка гына известьташ катлавы утыра. Оолит известьташының барлык бөртекләре бер-берсенә бик нык ябышкан булалар. Ләкин оолит токымы жимерелгәндә, аның бөртекләре бер-берсеннән аерылалар. Өстенә бассан, шунда ук үзенә бер төрле тавыш ишетелә.

Шушы яр буена аяк басу белән, ул шыгырдый башлый. Аяк астыңнан бик сәер бер тавыш ишетелә. Ул тартылган жепкә чирткәндә чыга торган тавышка охшый. Ком өстеннән атлаган саен, бу яңгырау тавышы кабатлана.

Немец галиме Миллер болай дип сөйли:

«Без шушы ком өстеннән озак бардык һәм безнең аяк астыбызда ком шыгырдаган тавыш ишетелә торды. Тавышлар бер төрле генә булса да, үзенә бер төрле музыка иде бу. Тик андый шыгырдау тавышларын беринди музыка коралыннан да чыгара алмассың. Ком астында урыны-урыны белән чи оолит катлавы очрый. Шул жирләрдә шыгырдау тавышлары көчәя бара һәм ком өстенә аяк белән басканда бик яхшы ишетелә иде».

Бер үк төрле могҗизалар кайвакыт төрле сәбәпләр аркасында килеп чыгалар

Шуның шикелле үк, кулга йомарлап кыскалаганда крахмал да шыгырдый; коры кар өстеннән арба белән барганда, кар да чыжылдый.

Таулар башка төрле сәбәпләрдән дә яңгырый ала-лар: мәсәлән, кайвакыт тарлавыкларда, таудагы чокырларда һәм ярыкларда җил улы, һәм читтән тыңлап торганда җил улаган кебек түгел, таулар ыңгырашкан кебек ишетелә.

Эмиль Сорель дигән тапкыр гына бер француз, ташларның һәм тауларның яңгыравын аңлатмакчы булып, менә нәрсә уйлап чыгарган.

«Мылтыгымны алам да,— дип сөйли ул,— берәр төрле ачык урынга, мәсәлән, кырга чыгып китәм. Чыкканда бөтенләй саф җил искән вакытны сайлап алам. Мылтыгымның көпшәсен җилгә каршы төзәп, 45 градуска авыштырып тотам. Шул вакыт мылтык яңгырый баш-

луй. Шул күренешне кабатларга теләп, мылтыкны тагын шулай жайлаштырып тотам. Шуннан соң янә әлеге тавышны ишетәм.

Һәм бу тәжрибәдә менә нәрсә бик кызыклы: мылтык яңгыраганда, тавышның кайдан ишетелгәнлеген һич тә төгәл итеп билгеләп булмый.

Мин, янымда басып торган көтүчегә мөрәжәгать итеп:

— Ишетәсезме?.. Мылтык яңгырый бит!

— Туктагыз әле, әфәндем, мылтык түгел ул, әнә теге чиркәү манарасындагы чаң тавышлары бит, — дип җавап бирде көтүче.

Әлеге тавышның сәбәбен кемнән генә сорасам да, — алдан үзем әйтмәгән булсам, бер үк төрле диярлек җавап ала идем. Гадәттә, ул тавыш ерактан ишетелә һәм бездән кимендә өч километр ераклыкта яңгырый, дип уйлыйлар иде. Биредә мылтык яңгырамый, жир астындагы мәетләр ыңгыраша дип әйтүчеләр дә булгалады».

Сорель, үзе ясаган тәжрибәгә таянып, тауларның һәм ташларның яңгыравын аңлатырга тырышып караган. Аныңча, тау һәм ташлар җилдән яңгырыйлар: җилнең берәр нәрсә кырыена килеп бәрелүеннән тавыш чыга, аның артындагы куышлык тавышны көчәйтә. «Мылтык көпшәсендәге кечкенә генә күренеш табигатьтә гаять зур күләмдә була. Җилнең текә тау сыртына, яки кыя, яисә зур таш кырыена бәрелеп, шуның артындагы түбәнлектә, чокырга таба исүеннән тавыш чыга», — ди Сорель.

Мылтык белән ясалган тәжрибә тау куышлыкларында, борынгы хәрабәләрдә, һиһаять, морҗаларда җил сызгыруның сәбәбен бик яхшы аңлатып бирә. Болай аңлатканда, биредә һиндидер могҗизалар турында сүз бара, дип уйларга урын калмый. Бик борынгы заманнарда гына кешеләрдә табигать күренешләрен һәртөрле илаһи затлар катнашуы белән аңлату гадәте булган.

Безнең тирә-ягыбызда һәм әчебездә табигать кенә бар

Табигатьне белмәү, аңлашылмаган нәрсәдән курку, борынгыдан килгән горөф-гадәтләргә, хөрафатларга ышану, төрле-төрле интереслар һәм хыяллар — болар барысы да үзара тыгыз бәйләнгәннәр. Борынгы заманнарда могҗизаларга ышану әнә шуның арка-

сында килеп чыккан. Ләкин дөрөс белемнәргә таянучы кеше акылы ахыр чиктә өскә чыккан, һәм могжизаларга ышану котылгысыз рәвештә бетә барган. Меңеллардан соң булса да, кеше акылы барлык күренешләргә, хәтта могжиза булып күренгән иң серле күренешләргә дә аңлатып биргән. Һәм башкача була да алмаган.

Безнең тирә-ягыбызда һәм эчебездә табигать кенә бар. Безнең уйларыбыз, хисләребез, хыялларыбыз, безнең эшләребез, хәтта безнең ышануыбыз да, — башка табигый күренешләр шикелле үк, табигать күренешләре. Безнең эчебездә дә, тирә-ягыбызда да табигатьтән башка нәрсә булмаган, юк һәм була да алмый. Кайберәүләргә могжиза булып тоелган күренештә, уйдырмагына булмаса, әлбәттә, табигать ул. Кешеләргә бик сәер күренгәнгә генә андый күренешне кайвакыт могжиза дип әйтәләр, ә кешеләр, ул күренешне аңламаганлыктан һәм аңлата белмәгәнлектән, аңа гажәпләнәләр.

Безнең эрага кадәр үк инде атаклы латин язучысы һәм акыл иясе Цицерон болай дип язган: «Бер генә нәрсә дә сәбәпсез килеп чыкмый. Була алмый торган нәрсә — булмый да ул. Әгәр берәр нәрсә була икән, димәк, ул мөмкин, һәм аны ниндидер бер могжиза итеп күрергә туры килми. Ә инде сирәк очрый торган һәрбер нәрсәне могжиза дип саныйсың икән, ул чакта һәрбер акыллы кешене дә бик зур могжиза дип санарга туры килә. Мин ышанам ки, табигатьтә акыллы кешеләр тууга караганда, качыр ешрак колынлый. Алдан ук әйтергә була: мөмкин булмаган нәрсә беркайчан да була алмый; мөмкин булган нәрсә (һәм булып үткән нәрсә) могжиза түгел инде ул. Килеп чыгуы мөмкин булган нәрсәне могжиза дип санарга ярамый».

Хәтта серле күренешләрдә дә бернинди могжиза юк

Ни өчен соң элек могжизаларга ышану күп булган, ә хәзер бик тиз бетә бара?

Чөнки элек аңлашылмаган нәрсәләр хәзер аңлашыла бара. Димәк, нинди вакыйгаларның һәм күренешләргә нинди сәбәпләр аркасында килеп чыгуы төгәл һәм яхшы беленә. Бездәге һәм безнең тирәдәге берәр төрле үзгәрешнең булуы өчен билгеле бер сәбәпләр кирәк; ул

сәбәпләрнең берсе икенчесе белән, икенчесе — өченче сәбәп белән, өченчесе исә дүртенче сәбәп белән аңлатыла һ. б. ш. Һәр төрле күренеш моның өчен кирәкле барлык шартлар булганда гына килеп чыга ала. Шушы барлык шартлар булмаса — ул күренеш үзе дә булмый. Аларның берсе булмаса — күренеш тә башкачарак була. Димәк, һәр бер күренеш билгеле бер сәбәпләргә бәйләнгән, һәм ул сәбәпләр аңа йогынты ясыйлар.

Ләкин алар үзләре нәрсә соң? Алар да — табигатьтә була торган күренешләр. Димәк, бер төрле күренешләр башкаларына йогынты ясый. Моңы яхшы аңларга кирәк — шунсыз табигатьне дә, кешеләр тормышын да аңлап булмый. Шунсыз бер генә нәрсә дә аңлашылмый. Һәр бер күренеш күп төрле сәбәпләрнең һәм нәтижәләренең бер буыны ул. Аларның очы кайда? Анысын без белмибез. Аңа житәрбезме соң без? Бәлкем, беркайчан да житмәбез. Ләкин анысы безнең өчен әһәмиятле дә түгел: ничек кенә булмасын, без аңа туктаусыз бара чакбыз. Һәм торган саен күбрәк беләчәкбез.

Аңлатып бирелмәгән нәрсә безнең өчен һәрвакыт алда булыр, әмма белгән нәрсәбезне аңлата да алырбыз, аңлатырбыз да. Ул инде кулыбызда. Ә кулдагы нәрсәне без нык тотарбыз һәм нык тотарга тиешбез, чөнки дәрәс белем ул. Төрле-төрле серләр йомгагындагы жепнең очы кебек ул; йомгакны без шушы жептән тотып сүтә барабыз. Ә дәрәс белем безне алдамый, һәм без аңа ышана алабыз. Безнең өчен әнә шул кирәк тә: табигатьтә беленмәгән нәрсәләр азмыни. Бер заман алары да безнең кулда булыр.

Бөтен нәрсә — ялганны хакыйкәттән аеруда. Бөтен нәрсә — ялганны һәрвакыт, һәркайда һәм дәрәс итеп аера белүдә. Ялганны хакыйкәттән аера белгәндә, аңлашылмый торган һәм танып-беленмәгән күренештә дә бернинди мөмкинлекнең булуы алмавы аңлашылыр.

Чыннан да сер нәрсә соң ул? Сер — шул ук табигать ул, тик без аны белмибез генә...

Атаклы галим Кеплер менә нәрсә дигән: «Мөмкинлекләргә ышанганчы, башта аларны мөмкин кадәр аңлатып бирергә тырышырга кирәк».

Табигатьтә әле аңлатылмаган нәрсә бар икән, моннан, аны аңлатып булмый, дигән нәтижә ясарга ярамый.

ТУФАН ТУРЫНДА ХИКЭЯЛЭР

Төрлө кабилэлэр һәм халыклар туфан турында нәрсә сөйлилэр

Бик күп халыкларда, кайчандыр жир йөзөндө туфан булган, дигән хикэя әле хәзергә кадәр яшәп килә.

Ул чакта бөтен жир йөзөн су баскан, хәтта иң биек таулар да су астында калган, ә бөтен үсемлекләр, бөтен хайваннар, бөтен кешеләр һәлак булган, дип сөйлилэр.

Мондый хикэяләр барлык халыкларда диярлек очрый.

Мәсәлән, Тын океандагы Товарищество утрауларында әле хәзер дә, кайчандыр диңгез алласы Руагату кешеләргә туфан жибәргән һәм шушы су, бөтен жир өстенә таралып, иң биек тауларны да күмеп киткән, дигән сүзләр йөри. Бу шуның аркасында килеп чыккан ди: «Диңгез алласы су астында йоклаган вакытта, бер балыкчының кармагы ялгышлык белән аның чәченә эләккән. Руагату моңа бик нык ачуланган һәм балыкчы гаебе өчен барлык кешеләрне жәзаларга карар биргән. Диңгез алласының ризалыгы белән шушы балыкчы, аның хатыны һәм балалары гына исән калган. Алла аларга кечкенә һәм тәбәнәк кенә бер мәржәннәр утравына яшеренергә кушкан. Алар, шушы утрауга яшеренеп, котылып калганнар. Алардан жир йөзөндә тагын кешеләр үрчегән».

Ләкин туфан вакытында кечкенә генә бер утрау ничек сакланып кала алган һәм ни өчен диңгез алласы бер кешенә гаебе өчен барлык кешеләрне, хәтта гаепсезләргә дә һәлак иткән, ә гаепле балыкчыны коткарып калган? Хикэя моны аңлатып бирми.

Хәер, моны аңлатып торасы да юк, чөнки алла алла инде ул, башына ни килсә, шуны һәм ничек теләсә, шулай эшли.

Гренландиялеләр дә үзләренәң ата-бабаларыннан туфан турында ишеткәннәр. «Кайчандыр бөтен дөнъяны су баскан, — диләр алар, — бөтен кешеләр батып үлгән, кайберәүләр утлы пәриләргә әверелгәннәр. Бер ир кеше генә исән калган. Ул үзенәң таягы белән жиргә суккан, һәм жир астыннан бер хатын-кыз килеп чыккан; шушы ике кешедән жирдә тагын халык үрчегән».

Қытайларның бик борынгы бер китабында Көнчыгыш Монголия турында менә нәрсәләр язылган: «Биредә яшәүче монголлар арасында борынгы заманнардан бирле, кайчандыр бу якны су баскан, су беткәннән соң, шул урыннарға ком утырып калган, дигән сүзләр йөри».

Индусларның «Ману законнары» дип аталган бик борынгы бер изге китабында туфан турында кызыклыгына хикәя бар. Анда болай диелә:

«Чиксез кодрәтле бер илаһи зат галәмне яраткан», аннары ул «эш вакытын ял вакытына алмаштырган да яңадан аллаһы тәгаләгә әверелгән. Шушы кодрәтле илаһи көч, бер уянып, бер ял итеп, барлык җанлы һәм җансыз әйберләргә мәңге эзлеклелектә барлыкка китереп һәм үтереп тора».

Ману сүзләренә караганда, шундый һәрбер ял яки эш вакыты берничә мең гасырлар дәвам итә, һәм шул чакта исәпсез-хисапсыз дөнъялар яратылып яки җимеләп тора икән. Кодрәтле алла инде күп мәртәбә шулай эшләгән, һәм ул моны бернинди көч куймыйчагына, бик җиңел һәм кызык өчен генә эшләгән, имеш.

«Шушы бердәнбер илаһи көч, — диелә аннары ул китапта, — суны яраткан да Брахма алла кыяфәтендә су өстендә йөзеп йөргән. Брахма коры жирне, үсемлекләргә, хайваннарны, кош-кортларны һәм кешеләргә яраткан. Шуларны эшләгәннән соң, Брахма һәрвакыт йокыга китә торган булган, ә ул йоклаганда, жир өстендәгә бөтен нәрсә, бик озак яшәгәннән соң, уттан һәлак булган. Яңадан уянып киткәч, Брахма бөтен дөнъяның бер төрле океанга әйләнгәнлеген күргән, бөтен жир өстен, хәтта иң биек тауларны да су баскан. Һәм берничә тапкыр шулай булган».

Индусларның икенче бер әкиятенә караганда, шушындый бер туфан вакытында Вивасватының изге улы

Ману янына балык кыяфәтенә кәргән Брахма килгән дә, аңа көймә ясарга кушкан һәм Ману үзе шул көймәгә утырып котылып калган. Туфан беткәннән соң, Брахма изге Мануга туфан вакытында һәлак булган барлык жан ияләрен дәнъяга яратырга хокук биргән.

Иран халыкларында да туфан турында, туфан вакытында котылып калган бердәнбер кеше турында бер хикәя бар, тик ул кешенең исеме башка: Нима дип аталган ул һәм тау башында койма белән әйләндереп алынган бакчага кереп котылып калган. Аның белән бергә шунда ук хайваннар да котылып калган, шулардан жирдә кешеләр һәм хайваннар яңадан үрчеп киткән.

Туфан турындагы хикәя кытайлар арасында да сөйләнә. Ә борынгы Грециядә туфан турында бер генә түгел, хәтта берничә хикәя булган. Грециянең төрле урынында аларны төрлечә сөйләгәннәр. Мәсәлән, Аттика һәм Беотия халыклары: жир йөзәндә Огигес дигән бер патша яшәгән һәм ул патшалык иткән вакытта бөтен жир өстен су баскан, шушы патша һәм аның юлдашларынан берничә ир һәм берничә хатын-кыз гына үлмиңә калган, дип сөйли торган булганнар.

Фессалиядә (Аттикадан төньяктарак) туфан турында бөтенләй башкача сөйләгәннәр.

Фессалиялеләр хикәясендә болай диелә: «Борын-борын заманда — кешеләр үзләренә тимер таба белмәгән, коралны һәм башка әйберләргә бакырдан ясаган заманда — Девкалион дигән бер патша яшәгән. Девкалион Прометейның улы, Фессалия шәһәре Фтиянең башлыгы һәм Пирра дигән хатынның ире булган. Бөтен аллаларның һәм кешеләрнең башлыгы Зевс, туфан жибереп, гөнаһлы кешеләк ыруын кырып бетерергә карар кылган һәм бөтен жирне су астында калдырган. Үзенең хатыны Пирра белән Девкалион гына Прометейның кушуы буенча ясалган көймәгә утырып котылып калган. Аларның көймәсе тугыз көн һәм тугыз төн буена дулкыннар өстендә йөзеп йөргәннән соң, Парнас тавына килеп туктаган. Шунда Девкалион үзен коткарып калган өчен Зевска рәхмәт йөзеннән корбан чалган. Зевс исә Девкалионга: «Башыгызга киңез, билбавыгызны чишегез, бөек анабызның сөякләрен алып, артыгызга ташлагыз», — дип әмер биргән. Девкалион мондый серле сүзләр белән Зевсның ни әйтергә теләгәнән аңлап

алган. «Бөөк анабыз» — жир дигән сүз, ә «бөөк анабызның сөякләре» — ташлар дигән сүз булган. Ул аллалар патшасы кушканча эшләгән. Девкалион ыргыткан ташлардан ир кешеләр килеп чыккан, ә Пирра ыргыткан ташлардан хатын-кызлар килеп чыккан. Шул рәвешчә жирдә тагын кешеләр барлыкка килеп, яңадан үрчеп киткән».

Греklar Афинадагы Зевс гыйбадәтханәсе янындагы Девкалион каберен озак вакытлар буена күрсәтеп килгәннәр; Пирра кабере исә Киноста (Локридада) булган. Девкалионның һәм Пирраның каберләре дә озак вакыт күз алдында булгач, туфан турындагы хикәяләргә ничек ышанмаса кирәк?

Ә борынгы германнарның Эдда дип аталган изге китабында туфан турында менә нәрсә язылган: «Борр дигән алланың Один, Вили һәм Ве исемле өч улы булган. Аның шушы уллары һәм оныгы Бурри боз пәһлеваннары булган Гримтурсларның атасы Имирны үтергәннәр. Алар шушы Имирның гәүдәсеннән галәмне ясаганнар, ә аның тәнненән аккан кан суга әйләнгән. Имирның яраларыннан кан шулкадәр күп аккан, боз пәһлеваннары барысы да аңа батып үлгәннәр. Бергельмир дигән пәһлеван һәм аның хатыны гына көймәгә утырып исән калганнар, аннары алардан кешеләр килеп чыккан».

Туфан турындагы хикәяләр Америкада да очрый

Шунсы кызыклы, туфан турындагы борынгы хикәяләр жир шарының бөтенләй башка өлешендә, Европа турында озак вакытлар буена бернәрсә белмәгән Америка халыкларында да очрый.

Көнъяк Америкада яшәүче чибча кабиләсеннән булган индеецлар туфан турында менә нәрсә сөйлиләр. Кайчандыр Бачика дигән бер «изге кеше» яшәгән. Аның Гуитака, яки Чия исемле бик чибәр, ләкин сихерчелек белән шөгыйльләнүче бик явыз хатыны булган. Ул заманда чибчалар кыргый хәлдә һәм Фунса елгасы үзәнендә яшәгәннәр; көнъяктан елганы кыя таулар чолгап алган булган. Бачика чибчаларга күп яхшылыктар эшләгән. Ул аларны кукуруз һәм бәрәңге игәргә, мамык жебеннән киём эзерләргә һәм бергәләп яхшы яшәргә өйрәткән. Ләкин явыз Чия аңа һәр жирдә комачаулап

килгән. Бачика хезмәтләренен яхшыдан-яхшы нәтижәләр бирүе аңа һич тә ошамаган. Ниһаять, Чия аларны һәлак итәргә уйлаган. Моның өчен ул Фунса елгасы аркылы буа буган, һәм елга суы бөтен үзәнне баскан; ул илдәге бик аз кешеләр генә, иң биек тау башларына менеп, судан котылып кала алганнар. Шуннан соң Бачиканың Чиягә бик нык ачуы килгән. Ул Чияне жир йөзеннән сөрөп, ай иткән, ә елганы буып торган стенаны яшен белән ваттырган. Су элекке эзенә кайткан, чибчалар иле су астыннан чыккан.

Чибчалар арасында энә шундый риваять яшәп килә. Индеецларның икенче бер кабиләсендә туфан турында бернинди кинаясез, турыдан-туры сөйләнә. Бу хикәяләрдә, бер заман чыннан да туфан булган һәм ул «жир йөзөндәге барлык жан ияләрен» һәлак иткән, диелә.

Мексика индеецлары арасында да туфан турында хикәяләр бар. Алар, туфан вакытында бер генә семья — Қокскокс белән аның хатыны Хочикветцаль гына көймәгә утырып котылып калган, дип сөйләләр.

Миссионерлар язып алган хикәяләр

Мечеоканав кабиләләреннән булган индеецлар арасында туфан турында сөйләнә торган риваятьләр тәүратта язылганнарға бик охшаган.

Анда Тецпи исемле бер кешенен, хатыны һәм балалары белән бергә, зур көймәгә утыруы, аларның үзләре белән жир йөзөндә яшәгән барлык хайваннарны, шул хайваннар өчен азык запасы һәм кешеләр өчен бөртекле ашлык алулары, аннары Тецкатлипок дигән бөөк алланың жиргә туфан жибәрүе һәм, ниһаять, жирне судан арындыруы турында жентекләп сөйләнә. Һәм барысы да алла кушканча килеп чыккач, Тецпи жирдә күпме су калганлыкны карап кайту өчен көймәсендәге тилгәнне очыртып жибәргән. Әмма үләксә ашаучы кош кире кайтмаган, чөнки үзе өчен күп азык тапкан: бөтен жир өстө үлекләр белән тулган булган. Шуннан соң Тецпи шул ук максат белән башка кошларны жибәрә башлаган. Алардан колибри дигән бер кечкенә кош кына әйләнеп кайткан. Ләкин ул авызына кабып кечкенә генә яшел чыбык алып кайткан. Шуннан соң Тецпи жир өстенен яңадан үсемлекләр белән каплануын аңлаган һәм көймәсен Қолгуакан тавына китереп туктаткан.

Туфан турындагы мондый хикәяне, индеецларны христиан диненә чыгарга өндәп, алар арасында озак яшәгән динче миссионерлар язып алган.

Борынгы кабиләләр яши торган башка илләрдә дә руханилар тарафыннан шундый ук күп кенә хикәяләр язып алынган. Һәм бу хикәяләрнең күбесе туфан турында тәүратта язылган хикәягә бик охшаган («Бытие» китабы, VI—IX бүлекләр).

Туфанның сере нәрсәдә

Мондый хикәяләр бик күп. Аларга карап фикер йөртсәң, чыннан да җирдәге барлык халыклар һәм кабиләләр ниндидер туфан турында хәтерлиләр кебек күренүе мөмкин. Туфан турындагы хикәяләр чыннан да дөньяның барлык кисәкләрендә, барлык илләрдә очрый шикелле.

Һәм беренче карашка бу чыннан да бик гажәп тоела. Әмма бу турыдагы төрле хикәяләргә төптәнрәк уйлап карасаң, кешеләрнең туфанга ышанулары тагын да гажәбрәк булып күренә.

Шушы туфан турындагы барлык хикәяләрнең асылы нәрсәдә соң? Әгәр бу хикәяләрнең барысын да җыеп, аларның бер-берсенә кай ягы белән охшаганлыкларын тикшереп карасаң, һәр төрле өстәлгән әкиятләргә, бизәкләүләргә һәм уйдырмаларны алып ташласаң, менә нәрсә килеп чыга: барлык риваятьләрдә дә асылда бер үк нәрсә турында сөйләнә: дөньяны су баскан, кешеләр үлеп беткән, көймәдәге берничә кеше белән коры җир хайваннары гына котылып калган, ә алардан бөтен Җир йөзүдә тагын кешеләр үрчегән, һәм болар барысы да нинди дә булса берәр алла кодрәте белән эшләнгән.

Төрле халыкларның хикәяләрендә туфан вакытында котылып калган кешеләрнең һәм кешеләргә һәлак иткән аллаларның исемнәре, туфан булган илләрнең һәм җирләрнең исемнәре турында төрлечә сөйләнә; вакыйганың детальләре дә төрлечә итеп күрсәтелә. Ләкин алар арасында зур аерма юк. Ниңек кенә булмасын, ин элек ул хикәяләрнең төп асылы турында уйлап карарга һәм нәкъ менә шуны тикшерергә кирәк. Хәзер әнә шуны тикшереп карыйк.

Дөнъяны су бассын өчен күпме су кирәк

Иң элек, туфан, ягъни дөнъяны су басу, үзе нәрсә соң? Дөнъяны су басу — бик зур, хәтта искиткеч бер могжиза ул.

Кайбер галимнәр озак вакытлар буена туфанны бик табигый бер күренеш дип уйлаганнар, кайчандыр дөнъяны су баскан, һәм тиешле шартлар булганда моның тагын кабатлануы мөмкин, дип санаганнар; туфан аллаларның һәм табигатьтән өстен торучы төрле көчләрнең һичбер ярдәменнән башка да була ала дип уйлаганнар.

Ләкин шулаймы соң бу? Юк, һич тә алай түгел, дөнъяны су бассын өчен кешеләрнең язмышына, әлбәттә, аллалар катнашырга тиеш.

Колак ишетмәгән шушы явызлыкны һәм рәхимсезлекне, кешеләр өчен бернинди файдасы булмаган андый эшне аллалар яки җеннәр генә эшли алалар.

Дөнъяны су бассын өчен иң элек, әлбәттә, су кирәк булган. Ләкин бөтен җир өстен һәм хәтта иң биек тауларны да су басып китсен өчен күпме су кирәк булган соң?

Моңы бик төгәл итеп исәпләп чыгарырга мөмкин: хәзерге вакытта Җирнең зурлыгы бик яхшы билгеле бит.

Җир — диаметры уника мең җиде йөз километр һәм әйләнәсе кырык мең километрдан артык булган гаять зур бер шар ул. Бөтен җир өстенен мәйданы 510 миллион квадрат километр. Җир өстендә сигез километрдан артык биеклектәге таулар бар: Мәсәлән, Азиядәге Гималай таулары системасына керткән Эверест тавының биеклегенә сигез километрдан артык*. Мондый тауны күмү өчен су, сигез километрдан артык биеклеккә күтәрелеп, 510 миллион квадрат километр мәйдандагы бөтен җир өстен капларга тиеш булган.

Ә моның өчен кимендә дүрт миллиард куб километр су кирәк булыр иде. Бу исәпкә җир шарындагы океаннарда һәм дингезләрдә, күлләрдә һәм елгаларда булган су керми.

Җир өстендә булган бөтен суны алып, шуңа һавадагы болытлар составына керткән суны кушсак та, туфан булу өчен генә түгел, хәтта бөтен җир өстенә җәелү өчен дә су җитмәс иде. Хәзерге вакытта бөтен җир өстендәге су дүрт миллиард куб километрдан шактый

ким *. Туфан вакытында ул су кайдан килгән һәм туфаннан соң кая киткән соң? Туфан чыннан да булган икән, ул чакта шулкадәр суның килеп чыгуы өчен ниндидер могжиза эшләнгән булырга тиеш. Ул кадәр су булмаган һәм була да алмаган икән, димәк, туфан үзе дә булмаган.

Аннары мондый сорау туа: шулкадәр күп су тиз генә кайдан килә алган, ничек тиз генә юкка чыккан һәм кая киткән соң? Әгәр ул жир өстенә бик зур шарлавыйк булып акса, шулкадәр зур жир өстенә кимендә берничә ел буга агып торыр иде. Ләкин андый шарлавыйк агаһ көймәне генә түгел, хәтта тауларны да жимереп бетерер иде!

Моңы һич тә акылга сыйдырып булмый.

Кешеләрне һәм хайваннарны коткарган көймә зур булганмы?

Ләкин туфан турындагы хикәядә бөтенләй аңлашылмый һәм акылга сыймый торган күп кенә башка нәрсәләр дә бар.

Мәсәлән, кешеләр дә, барлык хайваннар да һәм алар өчен азыклар да сыйсын өчен нинди зурлыктагы көймә кирәк?

Хәзерге вакытта коры жир хайваннарының төрләре бик күп **. Һәм алар барысы да туфаннан нинди дә булса көймәгә кереп кенә котылып калырга тиеш булганнар. Югыйсә, алар ничек котылырлар иде? Дулкынлы дингездә йөзә белмиләр бит алар. Ә бөтен жир өстен су баскан булган. Димәк, хәзерге вакытта яшәүче барлык төр хайваннар һәм кош-кортлар бердәнбер көймәдә котылып калганнар.

Хәзер коры жирдә яшәүче ничә төрле хайван һәм кош-корт бар соң? Бу бик яхшы билгеле: аларның саны миллионнан ким түгел. Жир йөзәндә 6000 төрдән артык ерткыч жанварлар, 10 000 төрдән артык кошлар һәм, жир-су хайваннарын исәпкә алмаганда, 2000 төрдән артыграк сөйрәлүче хайваннар, бер миллион төрдән артык төрле коңгызлар, чебеннәр, күбәләкләр, үрмәкүчләр, 19 000 төрдән артык коры жир кортлары, кайвакыт гади күзгә бөтенләй күренми торган хисапсыз күп төрле бик кечкенә жан ияләре бар. Мәсәлән, холера микроблары һәм башка төрле микроблар, бациллалар һ. б. энә

шулар рәтенә керә. Дөнъяны су баскан булса, аларны да коткарып калырга туры килер иде, чөнки бу токымнарның да күбесе суда һәлак була. Ләкин алар хәзер дә яшиләр бит. Димәк, көймәгә зур-зур филләрдән һәм кәркәданнардан (мөгезборыннан) алып суда яши алмый торган микробларга кадәр бик күп төрле жан ияләре сыярга тиеш булган.

Ләкин шулкадәр күп төрле хайваннарны һәм аларга кирәкле азык запасларын сыйдырыр өчен нинди зурлыктагы көймә кирәк булган соң?

Кайбер хикәяләрдә бу көймәнең бие өч йөз, киңлегенә илле, биеклегенә утыз терсәк озынлыгында булган дип әйтелә. Терсәк — элеккеге заманда озынлык үлчәү берәмлегенә, чама белән илле өч сантиметрга тигез. Шулай исәптән алып караганда, көймәнең озынлыгы йөз алтмыш метр, ә киңлегенә егерме жиде метр чамасы килеп чыга. Моннан күренгәнчә, бу көймә бик зур булган. Димәк, ул бик нык та булырга тиеш. Югыйсә ул хайваннар авырлыгына һәм дулкыннарغا чыдый-алмыйча жимерелгән булыр иде. Жил-давыл чыгу белән үк, көймә суга баткан булыр иде.

Ләкин андый зур һәм нык көймәне төзү чиктән тыш кыен эш бит. Ул заманда гына түгел, хәзерге заманда да андый көймәне ясау бик кыен. Шулкадәр зур корабльләргә хәтта хәзер дә бик күп көч куеп эшлиләр. Аларны агачтан гына түгел, тимердән эшләве дә кыен. Хәтта машиналар ярдәмендә һәм галим инженерлар булышлыгы белән дә аларны төзү жиңел түгел. Андый корабльгә төзү өчен бик күп вакыт һәм меңнәрчә эшчеләр кирәк. Ә туганга кадәр машиналар да, оста инженерлар да, тәҗрибәле эшчеләр дә булмаган.

Кешеләр бердәнбер көймәгә барлык хайваннарны ничек жыйа һәм сыйдыра алганнар?

Андай көймәне төзү әллә ни түгел әле! Ләкин шундый зур көймәгә дә коры жирдә яшәүче барлык хайваннарны һәм алар өчен кирәкле азыкларны сыйдыру шактый кыенрак бит. Моның өчен тагын да зур корабль төзүгә кирәк булыр иде.

Анысы да әллә ни түгел әле! Хәтта, барлык хайваннарны ничек булса да бер көймәгә сыйдырганнардыр,

дип уйлыйк. Ләкин алар ничек берсен-берсе ашама-
ганнар икән? Һәрхәлдә аларның берсен-берсе ашау
куркынычы бик зур булган, һәм иң ерткыч хайваннар
да туфан вакытында бик юашланьрга тиеш булган-
нар. Монысы да бик гажәп, әлбәттә. Бу хәтта могжи-
за бит!

Ләкин шунсы бигрәк тә гажәп: коры җирдә яшәүче
барлык хайваннар җир йөзөндәге барлык илләрдән көй-
мә янына ничек җыелганнар икән? Билгеләнгән айда,
көне һәм сәгәте белән килеп җиткәннәрме? Салкын як-
ларда яшәүче хайваннар эссе якларга ничек килгәннәр
икән? Эссе якларда алар бөтенләй яши алмыйлар бит!
Һәм көймә янына кайвакытта килеп җитәргә кирәклеке
алар ничек исәпләп чыгарганнар? Һәм ни өчен алар
парлап-парлап кына килгәннәр?

Туфан турындагы хикәяләрнең берсе дә боларны аң-
латып бирми. Көймә янына хайваннар үзләре җыелган-
мы, әллә аларны көймә хужалары җыйганмы — бер
генә хикәядән дә моны белеп булмый. Ләкин көймәгә
җыелу өчен, аларга җир йөзөндәге барлык илләрне —
салкын якларны да, эссе якларны да, океан эчендәге
утрауларны да үтәргә туры килгән булыр иде бит. Һәм
бер ел яки ике ел түгел, әллә ничә дистә еллар буе
шулай сәяхәт итәргә туры килер иде. Борынгы көймәләр
белән дулкынлы диңгезләрдә йөзәргә, атлар һәм дөя-
ләр белән очсыз-кырыйсыз чүлләрне үтәргә һәм җирнең
бер кырыеннан икенче кырыена килергә кирәк бу-
лыр иде.

Туфан турындагы борынгы хикәяләр менә бу нәрсә-
не дә аңлатып бирмиләр: коры җирдә яшәүче төрле
хайваннар һәм йөгереп йөрүче кошлар океаннар һәм
диңгезләр аша ничек үткәннәр соң? Алар йөзә дә, оча
да белмиләр бит.

Ләкин шунсы тагын да гажәп: ни өчен, мәсәлән, ал-
лалар коры җирдә яшәүче барлык хайваннарны һәлак
иткәннәр, ләкин диңгездә яшәүче һәм гомумән суда
яшәүче хайваннарны һәлак итәргә теләмәгәннәр? Төрле
риваятьләрдә, аллалар хайваннарны кешеләр эшләгән
гөнаһлар өчен һәлак иткәннәр, дип әйтелә. Бу хайван-
нарның бернинди гаепләре булмаган бит. Эмма шулай
да булсын ди. Ләкин ни өчен кешеләр эшләгән гөнаһ-
ларга коры җирдә яшәүче хайваннар гаепле булган, ә
китлар, балыклар һәм диңгездә яшәүче башка хайваннар

читтә калган? Ансы аңлашылмый. Аллалар коры жирдә яшәүче хайваннарға йөзә белмәгән өчен генә үчөккәннәрме әллә? Яки аллалар кемнең хаклы һәм кемнең гаепле икәнлеген аермый башлаганнармы? Алай булгач, аллалар да бик зур гаделсезлекләр эшлиләр икән!

Туфан турында Коръәндә нәрсә әйтелә

Туфан турындагы һәртөрле хикәяләрнең төп аңлашылмаучылыгы нәкъ әнә шунда. Әгәр андый туфан чыннан да булган икән, димәк, ниндидер могҗиза гына ул: туфан үзеннән-үзе генә килеп чыга алмый бит. Моның өчен кешеләр эшенә нинди дә булса «серле көчләр»нең катышуы кирәк булган. Димәк, андый бик зур һәлакәтнең килеп чыгуында әнә шул көчләр үзләре гаепле.

Ул нинди көчләр булган соң? Туфан турындагы кайбер хикәяләрдә аларның явыз көчләр, ә кайберләрендә яхшы көчләр булуы әйтелә. Ләкин шушы яхшы көчләр дә кешеләргә гөнаһлары өчен коточкыч җәза җибәргәннәр бит. Мәсәлән, Америкадагы индеецлар Бөөк Рухка ышаналар, аны яхшы һәм шәфкатьле алла дип санылар. Мөселманнар да үзләренең Алласын шундый яхшы һәм шәфкатьле итеп санылар.

Мөселманнарның «изге» китабы Коръәндә кешеләрнең гөнаһлары өчен кайчандыр Алла тарафыннан җибәрелгән туфан турында болай дип әйтелә: Алла, «көчле яңгыр яусын өчен, күк капусын ачкан, һәм күктәге сулар жирдәге сулар белән тоташкан». Алла исә Нух пигамбәрне «такталардан кадаклап ясалган көймәдә» йөрткән.

Шул ук «изге» Коръәндә, Алла бик шәфкатьле, ул барын да белә, аның кодрәте киң, дип әйтелә. Ләкин шәфкатьле булган Алла кешеләр өстенә андый бәлане ничек җибәрә алган соң? Әгәр Алла чыннан да шәфкатьле һәм мәрхәмәтле икән, андый явызлыкны ничек эшли алган соң ул? Шундый явызлык эшләүче мәрхәмәтле буламыни? Шәфкатьле һәм мәрхәмәтле Алла явызлык кына түгел, гаделсезлек тә эшләгән бит: туфан вакытында гөнаһлы кешеләр генә түгел, гөнаһсыз сабыйлар да һәм коры жирдә яшәүче барлык хайваннар

да һәлак булган ич. Ә аларны ни өчен һәлак иткән соң ул? Берәүләрнең гаебе өчен башкаларга жәза бирү гаделлек буламы икәнни? Аллага ышанучы кешеләр, әлбәттә, гаделсезлек эшләүченең гөнаһ та эшләгәнлеген аңларга тиешләр. Ләкин, зур явызлык һәм гаделсезлек эшләп, Алла үзе дә бик зур гөнаһ эшләгән. Димәк, туфанны Алла эше дип санаучы кеше Алланы мәрхәмәтле һәм изге дип санарга тиеш түгел. Биредә туфанны мөгжиза яки «алла эше» дип санаучы кешеләрнең фикерләрендәге буталчыклык күренеп тора.

Ләкин биредә буталчыклык башлана гына әле. Мөселманнарның «изге» китабында, Алла, шәфкәтьле булу өстенә, барысын да белә, дип әйтелә. Әгәр ул барысын да белә икән, димәк, кешеләрнең нинди булачакларын үзе яратканчы ук белеп торырга тиеш иде. Ул аларга ни өчен, ничек һәм кайчан жәза бирергә туры киләчәген дә белеп торган, — шулай да ул аларны юктан бар иткән бит. Һәрхәлдә Алла кешеләрнең гөнаһ эшләвенә һич тә комачауламаган. Димәк, ул моңа комачаулый алмаган яки теләмәгән! Әгәр моны теләмәгән икән, димәк, ул мәрхәмәтле түгел. Әгәр ул моны эшли алмаган икән, димәк, аның кодрәте бөтен нәрсәгә дә җитми. Һәм мөселманнар үзләренең «изге» китапларындагы бу сүzlәргә ничек кенә карамасыннар, биредә һәрвакыт зур буталчыклык килеп чыга.

Ләкин нилектән алай килеп чыга соң? Моның бердәнбер сәбәбе шунда, мөселманнар туфанның булуын Алланың үзеннән күрәләр.

Бәлкем, биредә Алланың һич тә гаебе юктыр, ә туфанны берәр төрле башка «серле» көчләр китереп чыгарганнардыр? Ул чакта Алла ни өчен аларга кешеләргә һәлак итәргә комачауламаган икән соң? Димәк, ул моны да эшләргә теләмәгән яки эшли алмаган, яисә бәндәләрен нәрсә көткәнлеген бөтенләй белмәгән. Димәк, бу яктан караганда да Алла я мәрхәмәтсез, я кодәрәтсез, яисә барысын да белә алмый. Димәк, Аллада андый сыйфатлар барлыгын таныган кеше туфанның Алла тарафыннан ясалганлыгына ышанмаса тиеш.

Ул чакта туфанны ничек аңларга соң? Һәм аны ничек аңлатырга? Бәлкем, туфан беркайчан да булмагандыр? Иң яхшысы — аның турында кемнең, кайда һәм ничек сөйләвен тикшерү.

Туфан турында тәүратта нәрсә әйтелә

Тәүратта, «Бытие китабы»ның VI, VII һәм VIII бүлектәрендә туфан турында бик җентекләп сөйләнә. Ул китапны кайчандыр борынгы яһүдләрнең атаклы пигамбәре Муса үзе язган, дип әйтәләр. «Бытие китабы»н аңа «алла үзе» әйтеп яздырган, дип тә сөйләләр. Бу китапта кешеләрне һәлак иткән зур туфан турында менә нәрсә сөйләнә.

Җир йөзәндә кешеләр күбәя башлагач, аллаһы тәгалә аларның бик азып киткәнлекләрен, һәрвакыт күңелләре һәм йөрәкләре явызлык белән тулганлыгын күргән.

Моңы күргәч, аллаһы тәгалә кешене дөньяга яратканлыгына үкенгән һәм кайгыга төшкән.

«Һәм алла әйткән: үзем яраткан кешеләрне җир йөзәненән юк итәчәкмен, — кешеләрне дә, хайваннарны һәм хәшәрәтләрне дә, күктәге кошларны да юк итәчәкмен, чөнки мин аларны яратканымга үкендем, дигән».

Җир йөзәндәге бөтен кешеләр арасында тик бер генә кешегә «аллаһы тәгаләнең рәхмәте төшкән».

Ул «тумыштан ук гадел һәм гөнаһсыз кеше» — Нух булган.

Андый кешене алла үтерергә теләмәгән. Шуңа күрә ул тиздән бөтен кешеләрне юк итәчәген һәм, кешеләрнең гөнаһлары өчен, хәтта һәрбер җан иясен кырып бетерәчәген Нухка алдан әйтеп куйган.

Муса китабында туфанның сәбәпләре турында энә шулай диелә. Шушы коточкыч һәлакәт җиргә юри җибәрелгән. Һәм кешеләргә каршы җибәрелгән. Барлык кешеләрне һәм хәтта гөнаһсыз сабийларны да һәлак итәр өчен җибәрелгән. Кешеләрне генә түгел, җир йөзәндәге барлык хайваннарны да юк итәр өчен җибәрелгән. Суда яшәүче хайваннар гына үлемнән курыкмаган, — алар туфанның сакланып калганнар, алар өчен туфан куркыныч булмаган. Алланың ачулануы аларга кагылмаган.

Ни өчен соң алла җир шарына туфан җибәргән? Тәүратта, алла моңы «кешеләрнең гөнаһлары өчен» эшләгән, диелә. Тәүратта әйтелгәнчә, алла кешеләрне үзе яраткан, кешеләрнең гөнаһ эшләчәкләрен һәм аларның барысын да берьюлы кырып бетерергә туры киләчәген үзе алдан белеп торган һәм шул кешеләрнең гөнаһлары өчен җир йөзәне туфан җибәргән.

Тәүратта, берәүләрнен, ягъни кайбер кешеләрнен, гөнаһлары өчен алла барысын да кырып бетергән, дип туп-туры әйтелә. Аннары тәүратта, алла Нухка озынлыгы өч йөз, киңлегә илле, ә биеклегә утыз терсәк зурлыгында көймә ясарга, аның эчен-тышын сумала белән сыларга һәм һәрбер хайваннан, һәрбер хәшәрәттән, һәрбер җан иясеннән аталы-аналы берәр парны шушы көймәгә кертергә кушкан, диелә. Барлык төр кошлардан берәр пар, барлык төр хайваннарда берәр пар һәм барлык төр сөйрәлүчеләрдән берәр пар кертергә кушкан. Нух белән бергә алар да исән калсыннар, дигән.

Аннары алла Нухка «ашый торган һәрбер азыкны» алырга кушкан, «жыеп кер, үзең дә ашарсың, алар да ашар», дигән.

Шуннан соң, Нух, бик зур һәм бик нык көймә ясап, коры җирдә яшәүче барлык хайваннарны шунда урнаштырган.

Нух үзенең көймәсенә күпме хайванны сыйдыргандыр һәм аларны көймәгә ничек итеп жыйгандыр — ул турыда тәүратта бер сүз дә әйтелми.

Һәрхәлдә Нух көймәсе иксез-чиксез диңгезнең көчле дулкыннары арасында йөзәргә эзер булган. Нух көймәгә кергәч, көймә ишеген алла үзе япкан. Шуннан соң, «күк капусы ачылып, кырык көн һәм кырык төн яңгыр яуган», «күк астында булган барлык тауларны су баскан». «Су алар өстеннән унбиш терсәк биеклегендә күтәрелгән, һәм биек-биек таулар су астында калган. Җир йөзендә яшәүче һәм үзләренең борыннары белән сулаучы барлык җан ияләре үлеп беткән... Нух һәм аның белән бергә көймәдә булган хайваннар гына исән калган. Җир өстенә су йөз илле көн буена артып торган».

Тәүраттагы бу сүzlәрдән бөтен җир йөзендәге иң биек тауларны басып китәрлек суның гажәеп рәвештә килеп торганлыгы күренә.

Йөз илле көн үткәннән соң гына, диелә тәүратта, «алла Нух турында һәм аның белән бергә көймәдә булган барлык ерткычлар, барлык хайваннар, барлык кош-кортлар турында исәнә төшергән дә җир өстенә җил жибергән, шуннан соң су туктаган», аннары су кими башлаган һәм йөз илле көн эчендә китеп беткән.

Ләкин бөтен җир шарын, барлык илләрне баскан суны җил ничек туктата алган? Суны куып жиберү өчен җил кайсы якка таба исәргә тиеш булган? Һәм аны кая

куып жибэргэн? Тәүратта бу турыда берни дә әйтелми. Болар барысы да аңлашылмый кала. Һәрхәлдә, су кимегән һәм каядыр киткән. Өч йөз кырык көн йөзгәннән соң, диелә тәүратта, Нух, ниһаять, көймә тәрәзәләрен ачып, козгынны чыгарып жибэргән һәм аңа жир өстендәгә суның беткәнме-юкмы икәннен карап кайтырга кушкан. Козгын, көймәдән «очып чыккач, жир өсте кипкәнче китеп-килеп йөргән».

Аннары Нух көймәдәгә күгәрченне очырып жибэргән. «Ләкин күгәрчен кунарга урын таба алмыйча кире кайткан...»

Жиде көннән соң Нух күгәрченне янә очырып жибэргән, һәм кичкырын күгәрчен «авызына яшел зәйтүн яфрагы кабып кайткан: шуннан Нух жир өстендәгә суның беткәнлеген белгән».

«Изге китап» сүзләренә караганда, туфан энә шулай беткән. Нухның көймәсе Каф тавына килеп туктаган. Нух үзе, аның бөтен гаиләсе һәм барлык жан ияләре көймәдән чыкканнар. Һәм алла аларга әйткән: «Үрчегез, бөтен жир йөзенә таралыгыз». «Моннан соң бәндәләрем өчен жирне каргамам һәм жирдә яшәүчеләрне болай рәнжетмәм». «Моннан соң һәртөрле жан ияләрен туфанның һәлак иттермәм, жир өстенә туфан жибәрмәм», дигән.

Алла күккә салават күперә жибәреп, алла белән жир арасындагы (мәңгелек) багланыш билгесе булсын, дигән.

«Изге китап»та салават күперә турында да могжиза дип сөйләнә. «Изге китап»та: салават күперә гадәттәгечә үзеннән-үзе килеп чыкмаган, аны «табигатьтән өстен көч» ясаган, дип аңлатыла.

Яһүдләрнең туфан турындагы атаклы һәм борынгы хикәяләре «изге китап»та энә шулай язылган.

Бу хикәядәгә күп кенә нәрсәләр хәзергә замандагы кешеләр өчен бөтенләй аңлашылмый, ә күбесе бөтенләй акылга сыймаслык могжиза булып күренә. Икенче яктан исә, «изге китап» хәзергә вакытта һич тә могжиза булып саналмый торган нәрсәләргә дә могжиза итеп күрсәтә. Мәсәлән, хәзергә вакытта салават күперен берәү дә могжиза дип санамый бит!

Туфанның сере аңлатылды

Ләкин могжизаны да аңлап булмыймы соң? Акылга сыймаслык нәрсәне дә аңлатып булмыймы? Серле нәрсәләр мәңге серле һәм могжизалар мәңге могжиза булып калмыйлар бит. Аларның бик күбесе, югарыда әйтелгәнчә, инде күптән ачыкланды һәм аңлатылды. Берәр могжизаны яки серне аңлату өчен иң элек аңа кайсы яктан якын килергә икәнлекне белергә кирәк. Фәннен төп максаты аңлашылмаган нәрсәне аңлатудан һәм серле булып күренгән нәрсәләрнең сәбәпләрен ачудан гыйбарәт. Кеше акылының бөек көчәненә шунда. Ул һәр төрле серләрне һәм могжизаларны үзе эзли, аларның сәбәпләрен ачып, һәммә кешегә: «Менә күрегез: могжиза дигәнегез шул булган! Қараңгылыкта адашып йөргәнсез бит!» — ди. Туфанның серен аңлату моны бик ачык күрсәтә.

Хәзерге вакытта туфанның сере ачылган да һәм аңлатылган да. Һәм бу аңлатулар бик төгәл һәм дөрөс итеп тикшерелгән.

Кайвакыт кайбер нәрсәне бөтенләй тикшереп булмый шикелле тоела. Мәсәлән, бик борынгы хикәяне ничек тикшерергә? Бер булып үткән нәрсә беркайчан да кире кайтмый, чөнки ул юк инде. Шаһитлар да юк, — барысы да күптән үлеп беткән.

Ләкин хәтта булып үткән нәрсәне дә тикшерергә мөмкин икән. Моңы безнең заманнарға кадәр сакланган төрле калдыкларга һәм билгеләргә карап тикшерергә була.

Туфан турында кайсы китапта сөйләнә, ул нинди китап һәм аны кем язган

Мәсәлән, «Бытие китабы»нда язылган туфан турындагы хикәяне алыҗк. Ул нинди китап соң? Анда язылганнар дөрөсме, әллә дөрөс түгелме?

Боларны белергә һәм тикшерергә кирәк.

Ул китап кайчан, ничек һәм кем тарафыннан язылган? Нинди телдә язылган? Аны Муса пигамбәр үзе язганмы соң? Анда язылганнар безнең заманга кадәр дөрөс килеп житкәннәрме? Берәр кеше үзенчә үзгәртеп язмаганмы аларны? Борынгы китапта язылган һәрбер

сүзгә ышанганга кадәр энә шуларны яхшылап белергә һәм ачыкларга кирәк.

Китапның үзенә ышанырлык түгел икән, димәк, анда язылган туфан турындагы хикәялەرгә дә ышанырга ярамый.

Түбәндә сүз энә шул турыда бараçак.

Туфан турындагы хикәя «Бытие китабы»нда язылган, дип әйткән идек инде. Ул китапны кем язган соң? Аны Муса үзе язган, диләр. Аннары, ул тагын дүрт китап: Исход, Левит, Числ һәм Второзаконие китапларын язган, диләр. Шушы биш китапны Муса китаплары дип йөртәләр. Мусаны пигамбәр дип саныйлар. Аның турында, Муса «алланың үзе» белән сөйләшкән һәм бу китапларны аңа алла үзе әйтеп яздырган, дип сөйлиләр.

Ләкин бу китапларны Муса язганлыгы кайдан билгеле соң? Китапларның үзләрендә бу турыда бер сүз дә әйтелмәгән. Муса турында китапларның бүлек башларында гына әйтелә. Ә бүлек башлары Мусаның үзе тарафыннан язылмаган, Мусадан соң ике мең еллар үткәч язылган. Аларны кем язган? Ансы билгесез. Дөрөс язганмы яки ялгыш язганмы? Ансы да билгесез. Һәрхәлдә, алардагы сүзләргә ышанып булмый.

Муса кайчан яшәгән соң? Ул, «чама белән», безнең эрага кадәр 1350 ел элек туган. «Второзаконие» китабында (XXXIV бүлек, 5 һәм 6 аять) Мусаның үлүе һәм кабергә күмелүе турында язылган. Ә «Второзаконие» китабын Муса үзе язган, дип әйтәләр. Ләкин үзенә күмелүе турында үзе яза алганмыни ул? Димәк, китапның бу жире Муса үлгәннән соң һәм башка берәү тарафыннан язылган.

«Пятикнижие»нең икенче берсендә, «Числ» дигәнәндә «Муса дөньяда иң тыйнак кеше булган», дип әйтелә (XIX бүлек, 3 аять). «Второзаконие» китабында да: «Израилдә Муса кебек пигамбәр булмаган», — диелә (XXXIV бүлек, 10 аять). Ләкин пигамбәр кеше үзе турында мондый сүзләргә яза алыр идеме соң? Ачык ки, Муса кебек кешеләр үзләре турында алай язмыйлар һәм үзләрен мактамыйлар. Димәк, тәүраттагы бу сүзләргә дә Муса язмаган, башка берәү язган. Димәк, «Пятикнижие»не, һәрхәлдә, Муса үзе генә язмаган: ул китап төрле кешеләр тарафыннан һәм төрле чыганаclarдан алып язылган. Ә бит кешеләрнең ялгышулары мөмкин, әлбәттә.

Моны башка яктан да күрергә була. Мәсәлән, алла үзенә үзе каршы килә аламы-юкмы? «Пятикнижие»не «алла үзе» әйтеп яздырган икән, димәк, анда бернинди каршылыктар очрамаска тиеш. Ләкин чынлыкта «Пятикнижие»дә андый каршылыктар бар. Мәсәлән, «Бытие китабы»ның VI бүлегендә, алла Нух көймәсенә «һәрбер терлектән һәм һәрбер җан иясеннән берәр пар» кертергә кушкан, дип туп-туры һәм ачык итеп әйтелә. Ә берәздән соң, шул ук «Бытие китабы»ның VII бүлегендә (2—3 аять) бөтенләй башкача әйтелә. Анда, алла Нухка үзе белән бергә «чиста хайваннарның һәрберсеннән җидешәр пар, ә шакшы хайваннардан икешәр пар; шулай ук чиста кошлардан җидешәр пар, ә шакшы кошлардан икешәр пар» алырга кушкан, диелә. «Китап»ның кайсы сүзенә ышанырга кирәк соң?

«Пятикнижие»дә башка төрле каршылыктар да очрый. Туфан турындагы хикәядә дә кайбер нәрсәләр дөрөс әйтелмәгән, бәлки, киресенчә, бик буталган дип уйларга туры килә. Димәк, бу хикәядәге һәрбер сүзгә ышанырга туры килми.

Тәүратны уку һәм аңлау жиңелме

Хәзерге вакытта без тәүратны рус телендә укыйбыз. Рус теленә ул борынгы яһүд теленнән тәржемә ителгән. Тәүратның яһүдчә басылганнары да бар. Ләкин китап басу моннан нибары биш йөз еллар элек кенә уйланып чыгарылган бит. Ә аңа кадәр китаплар барысы да кулдан язылган булганнар. Кулдан язылган тәүрат китаплары арасында қайчан да булса Муса тарафыннан язылганы бармы соң? Күпме генә эзләсәләр дә, аны таппаганнар. Ул безнең заманга кадәр сакланмаган — юкка чыккан булса кирәк. Тәүратның безгә килеп җиткән иң борынгы кулъязмасы моннан нибары 900 ел элек, ягъни безнең эраның 1009 елында, ягъни Мусадан соң 2359 ел үткәч язылган. Бу кулъязма хәзерге вакытта Ленинградта, М. Е. Салтыков-Щедрин исемендәге халык китапханәсендә саклана, һәм шунда кергән һәрбер кеше аны күрә ала. Яһүдләрнең тагын да борынгырак тәүратлары безнең заманга кадәр бөтенләй килеп җитмәгән*.

Ике мең өч йөз илле елдан артык вакыт бик күп вакыт бит ул. Мусаның үзе тарафыннан яһүдчә язылган

кулъязма ул заманнан бирле бик күп тапкыр күчереп язылгандыр, һәм күчереп язучылар һәрбер очракта байтак ялгышлар жибергәннәрдер. Алар белә торыпта, белештермичә дә ялгышканнар: кайбер нәрсәне өстәгәннәр, кайберләрен төшереп калдырганнар, кайсыларын үзгәрткәннәр. Тәүратта язылган сүzlәрнен кайсылары «алланыкы», кайсылары кешеләрнеке икәнлеген хәзер ничек белергә?

Ләкин борынгы яһүд китабын сүзен сүзгә күчереп язу бик үк кыен түгел әле, гәрчә биредә дә кешеләр күп вакыт ялгышканнар. Китап язылган телне аңлау шактый кыенрак. Ә ул борынгы яһүд телендә язылган. Борынгы яһүд теле исә аңлау өчен һәм, димәк, тәржемә итү өчен дә бик кыен. Хәтта моннан жиде йөз-сигез йөз еллар элек язылган борынгы яһүд китапларын укуы да бик кыен. Чөнки алар үзләренек китапларын тартык аваз хәрефләре белән генә язганнар, сузык аваз хәрефләрен, ягъни а, о, у, е, и хәрефләрен төшереп калдырганнар.

Тартык аваз хәрефләре белән генә язу ни дигән сүз соң ул? Мәсәлән, русча «кровь» сүзе урынына к-р-в дип өч хәреф белән генә яза башласак, «о» авазын төшереп калдырсак, к-р-вның нәрсә аңлатканын укучы үзе белергә тиеш дип уйласак, ул чакта нәрсә булыр иде. Бәлки, шушы өч хәреф «кровь» дигән сүзне аңлата торгандыр? Бәлки, «кров» сүзен аңлатадыр? Ә бәлкем «криво»дыр? Яисә «корова»дыр? Ә бәлки, «каравай»дыр? Бу сүzlәрнең барысында да сузык аваз хәрефләре төрле, ә к-р-в тартыклары барысында да бертөрле.

Яки, мәсәлән, р-к дип яздык, ди. Ни дигән сүз бу? «Рука»мы? Яки «рак»мы? Әллә «рок»мы? Әллә «река»мы? Әлбәттә, сузык аваз хәрефләреннән башка әнә шулай язылган сүzlәрне аңлау русча укучы өчен бик кыен булыр иде. Ә борынгы яһүдләр Муса заманнарыннан бирле үзләренек барлык китапларын нәкъ әнә шулай, ягъни сузык аваз хәрефләреннән башка язганнар.

Мәсәлән, борынгы яһүд д-б-р хәрефләрен язган, ди. Бу хәрефләр нәрсәне аңлата? Аларның бер-берсенә бөтенләй охшамаган бик күп төрле мәгънәне аңлатулары мөмкин: беренчедән, бу хәрефләр «слово» дигән сүзне, икенчедән, «он сказал» дигәнне, өченчедән, «говорить» дигәнне, дүртенчедән, «говор» дигәнне, бишенчедән, «сказать» дигән сүзне, алтынчыдан, «чума» дигәнне

аңлата алалар. Яки менә тагын бер мисал: борынгы яһүдләрчә «хаммитах» — «урын-жир» дигән сүз, ә «хамматех» — «таяк» дигән сүз. Борынгы яһүдләр тегесен дә, монысын да х-м-м-т-х дип язганнар. Бу хәрефләрнен нәрсә аңлатырга тиешлеген ничек белергә? «Урын-жир»ме бу? Әллә «таяк»мы?

Кайвакыт сүзнен нәрсә турында барганлыгын аңлау бик кыен яки бөтенләй мөмкин түгел. Мондый очракта борынгы яһүд китабын аңларга һәм тәржемә итәргә җиңелме соң? Болай язганда һәм укыганда аның мәгънәсен бутарга һәм анда язылганны бөтенләй ялгыш тәржемә итәргә бик мөмкин. Чынлыкта шулай булган да ул. Шунун аркасында тәүратка, шулай ук аның башка телләрдәге тәржемәләренә әллә никадар төрле ялгышлар килеп кергән! Моңы хәтта күз алдына да китерүе кыен. Шуңа күрә хәзерге вакытта «изге китап»ны белүче православие, католик дине һәм башка дин галимнәре дә тәүратның һәр сүзенә чынлап ышанмыйлар инде.

Америка галиме Говард Озгуд тәүратта төрлечә аңларга мөмкин булган кимендә ун мең урын барлыкны исәпләп чыгарган.

Туфан турындагы хикәя һич тә яһүдләр хикәясе түгел

Ләкин шунысы бик кызыклы: туфан турындагы хикәя һич тә яһүдләр хикәясе түгел һәм, димәк, «алла тарафыннан әйтеп яздырылган нәрсә» түгел. Ул яһүдләргә башка илдән, башка халыктан килеп кергән. Ул ассириялеләрнең китапларында Мусага кадәр берничә йөз еллар элек үк язылган булган. Димәк, туфан турындагы хикәя җирдә килеп чыккан. Хәзерге вакытта бу нәрсә бик яхшы исбат ителде. Һәм менә ничек исбат ителде.

Моннан 60—70 еллар элек Месопотамиядә, Тигр елгасының сул ягында, бик гүзәл бер ачыш ясалды. Инглиз галиме Рич шундагы ком һәм җир астыннан Ассирия патшалыгының борынгы башкаласы — Ниневия хәрабәләрен тапты.

Шул вакыттан бирле Ниневиядә фәнни казу эшләре алып барыла, шушы гаять зур шәһәр комнан һәм балчыктан чистартыла. Хәзерге вакытта Ассирия

патшалыгының зур-зур сарайлары, бакчалары, урамнар, каналлар, йортлар, гыйбадәтханәләр чистартылды. Бу сарайларның һәм гыйбадәтханәләрнең стеналары борынгы язулар, каһарманнарның һәм аллаларның рәсемнәре белән тулган. Қайчандыр бик көчле булган Ассирия патшалыгы, аның тормышы һәм аның тарихы энә шулай җир астынан казып чыгарылды.

Ассирия патшаларының сарайларында аеруча гүзәл ачыш ясалды: анда зур-зур патша китапханәләре табылды.

Болар — хәзерге китапханәләргә охшамаган үзенә бертөрле китапханәләр. Алар безнең заманга кадәр сакланып калганнар, чөнки ул китапханәләрдәге китаплар ташка язылган булган. Алар хәтта китаплар да түгел, бәлки өсләренә таблица рәвешендә басып яки тырнап язылган яссы таш яки кирпич кисәкләре.

Ниневия хәрабәләрендә энә шундый берничә мең таш-китап табылды. Хәзерге вакытта алар барысы да Лондонга күчерелгәннәр һәм шунда сакланалар.

Галимнәр, ассириялеләрнең күп кенә китапларын укып, аларны инглиз теленә дә тәржемә иттеләр инде. Шулар арасында «изге китап»лар да, Ассирия патшаларының елъязмалары да, төрле борынгы телләр буенча дәреслекләр дә, төрле-төрле фәннәр буенча язылган китаплар да табылды; хәтта шул замандагы аерым кешеләрнең хатлары да табылды. Шул рәвешчә бөтен дөнья алдында борынгы ассириялеләрнең тормышы һәрьяклап ачылды һәм көннән-көн яхшырак ачыла бара.

Ассирия патшаларының китапханәләрендә дөнья яратылу турындагы, Адәм белән Хаваның гөнаһ эшләве турындагы һәм туфан турындагы борынгы хикәяләр дә табылды.

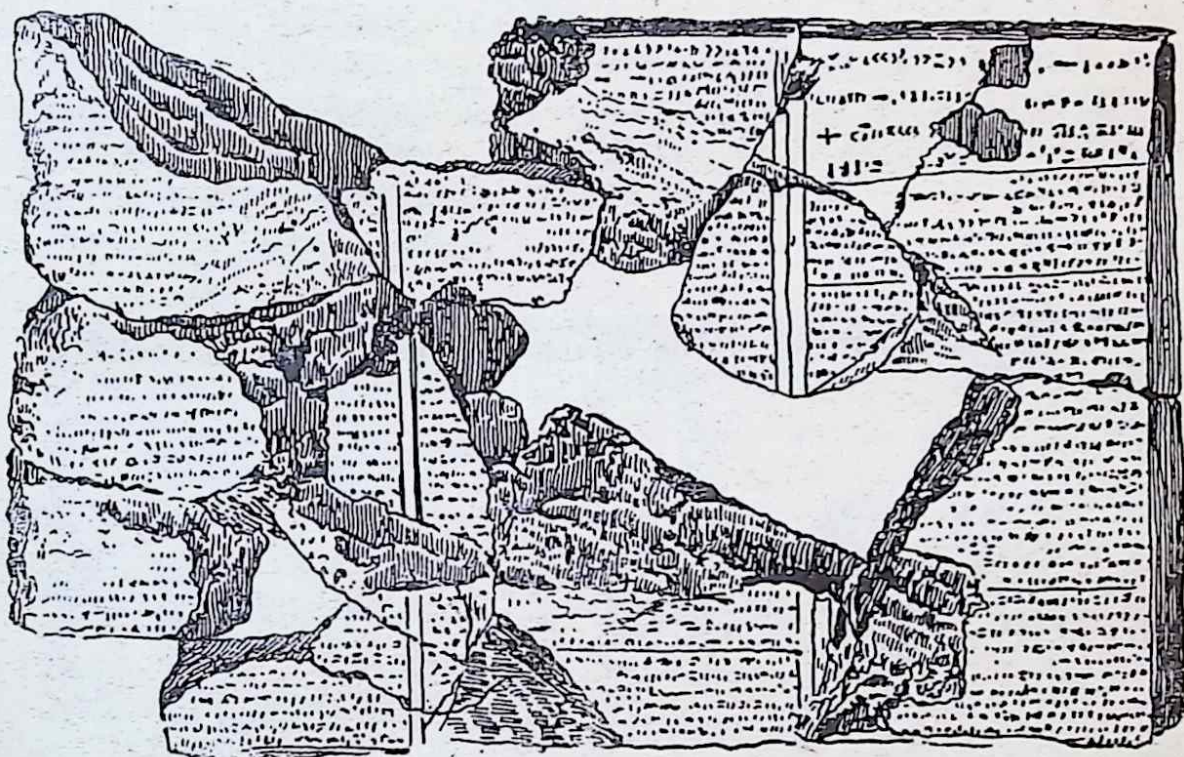
Һәм шунысы аеруча кызык: бу хикәяләр барысы да тәүратта язылган хикәяләргә бик охшаган. Ләкин тагын да кызыграгы шул: ассириялеләр бу хикәяләрне Мусага караганда бик күп элек язган булганнар.

Шушы хикәяләр язылган кирпич таблицаларга карап моны бик төгәл белергә мөмкин.

Ассирия патшасы Ашшурбанипал китапханәсендә бик борынгы таблицалар табылган; анда безнең эрага кадәр мең тугыз йөз һәм хәтта ике мең еллар элек язылган язулар бар (7 нче рәсем). Димәк, алар моннан

дүрт мең еллар һәм Мусага кадәр 650 ел чамасы элек
язылган булганнар.

Димәк, ул хикәяләрне ассириялеләр яһүдләрнең
«изге» китабыннан алмаганнар, аларны яһүдләр үзләре
ассириялеләрдән алганнар. Ә моның чыннан да шулай
икәнлеген аңлау бик җиңел. Чөнки Ассирия патшалыгы
яһүдләр басып алган Ханаан җире белән янәшә булган.

7 нче рәсем. Туфан турында ассириячә язылган юка ташлар.
Бу ташлар Лондон музееда сакланалар.

Һәм бирегә яһүдләр килгәндә, Ассирия патшалыгы инде
күптән яши торган булган.

Туфан турындагы борынгы хикәя менә шуннан алын-
ган. Шул рәвешчә, ул башта «мәжүси» халыктан «изге
китап»ка, тәүратка, килеп кергән, аннан безгә кадәр
килеп җиткән.

Хәзер ассириялеләрнең туфан турындагы энә шушы
хикәясә белән танышып үтик.

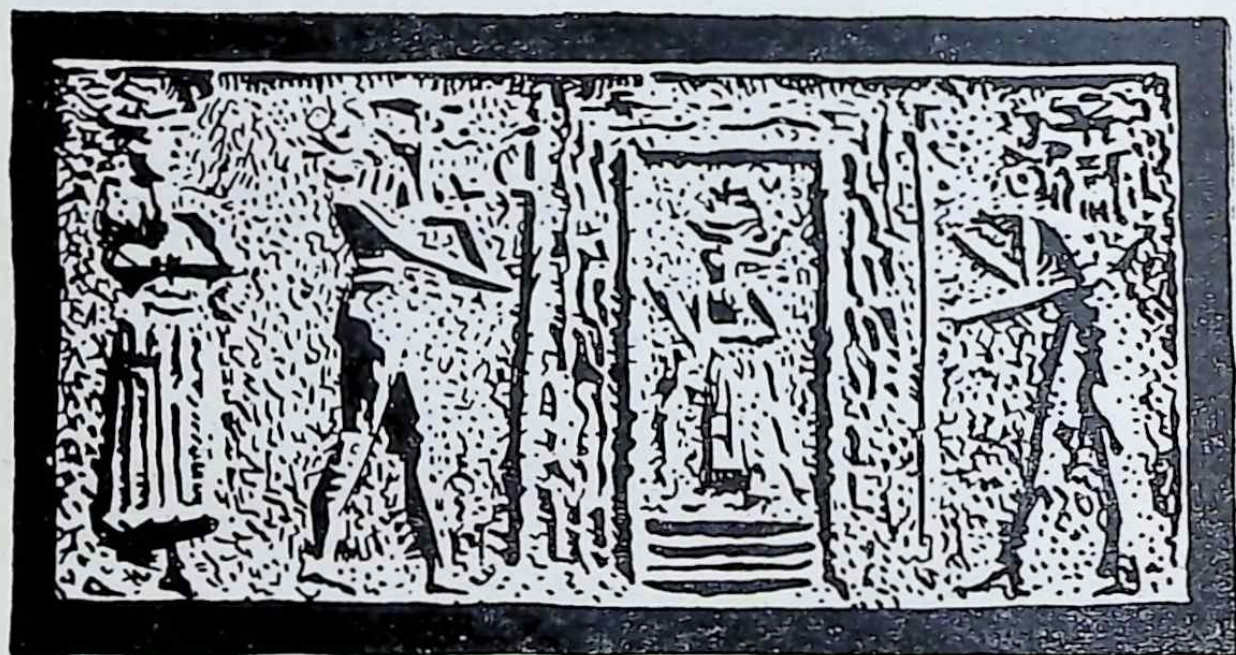
Туфан турында ассириялеләр нәрсә сөйләгәннәр

Борын-борын заманда, диелә ул хикәядә, Касисадра
дигән кушаматлы, Ситнапистим исемле бер кеше яшә-
гән. Ул Суриппак шәһәренең патшасы булган. Аңа начар

заманда яшэргэ туры килгэн. Ул чакта кешелэр инде азып беткэн булганнар, һәм моңа ачуы килгэн Бел исемле алла кешелэрне юк итэргэ карар кылган.

Икенче бер алла — акыллылык һәм диңгез алласы Эа — бервакыт Ситнапистим янына килгэн дә: «И син, Суриппак кешесе, саклана күр: үзең һәм гаиләң зургына көймә яса, чөнки Бел алла тормыш орлыгын юк итэргэ һәм туфан белән бөтен кешелек ыруын кырып бетерергә жыена. Шул көймәң барлык төр жан ияләрен алып кер, аларны коткарып кал», — дигэн.

Ситнапистим эшкә керешкэн. Ул агачтан һәм диңгез камышыннан зур һәм нык итеп көймә ясаткан, эчен-тышын сумала белән сылаткан. Аннары шушы көймәгә «бар нәрсәне: алтын-көмөшне, барлык тереклек орлык-

8 нче рәсем. Ситнапистим көймә эчендә. Көймәнең уң һәм сул ягында Ассирия аллалары басып тора.
(Борыңгы Ассириядә ташка ясалган сурәт.)

ларын» кертөп куйган; «барысын да жыөп, көймәгә алып кергэн; үзенөң барлык хөзмөтчөлөрөн, ирлөрне һәм хатын-кызларны, коры жирдә яшәүчө барлык йорт хайваннарын һәм жанварларны жыйган». Хәзерлек тәмамлангач, алладан: «Кичкә күктән бик көчлө яңгыр явар. Көймәң кер дә ишекне ябып куй», дигэн әмер килгэн. Һәм яңгыр коя да башлаган. Ситнапистим үзенөң гаиләсө һәм дус-ишләрө белән бергә көймәгә керөп, алла кушканча, ишекне бикләп куйган һәм рульне көймәчөгә биргэн (8 нчө рәсем).

Төне буге коточкыч яңгыр койган, таң аткач, көчле жыл-давыл кубып, күк йөзен каплап алган. Күктә кара болыт чыккан, болыт уртаһыннан күк күкрәтеп, яшен яшьнәтеп давыл алласы Раману килгән, аның алдынан Нәбо алла белән Меродах алла барган. Таулар һәм далалар зир-зәбәр китерелгән. Неграл алла жылларне ирекке жибергән. Ниниб алла елгаларны ташыткан. Явыз рухлар жир йөзендәге бөтен нәрсәне харап иткәннәр. Ярларыннан ташып чыккан сулар күккә кадәр күтәрелгән. Анунах алла үзенң факелын югарыга күтәргән — аның якты нурыннан бөтен ил өстә яктырып киткән. Раману күк йөзен каплаган. Якты дөнья караңгылык эчендә калган.

Аннары хикәядә жир йөзендәге бөтен кешеләр һәлак булган, дип әйтелә. Туган туганын күрмәгән. Кешеләр бер-берсе турында белмәгәннәр. Күктә хәтта аллалар да туфаннын куркып калганнар һәм, түгәрәк күк стенаһына сырышып, чүгәләп утырганнар. Иштар алиһә ачудан үксеп елаган. Аллалар анаһы: «Элеккеге буын һәлак булды. Яраткан бәндәләрем кайда минем? Аларның гәүдәләре, уылдык шикелле, диңгезгә сибелгән бит», — дип елаган.

Алты көн һәм жиде төн буена жир өстендә жыл-давыл котырынып, яңгыр яуган. Яңгыр жиденче көнне таң алдынан гына туктаган, һәм давыл басылган. Диңгездәге су кими башлаган. Ситнапистим болай дип сөйлә: «Мин диңгезгә караган килеш бик каты кычкырып кешеләр чакырдым. Ләкин бөтен кешеләр балчыктай изелеп беткән. Күземне ачып караган идем, йөземә якты төште. Башымны түбән иеп утырдым да, дулкыннар өстендә йөзә-йөзә, елап жибердем, чөнки барча кеше һәлак булган һәм тирә-ягымда, бүрәнәләр кебек, үле гәүдәләр йөзә иде. Күзләремнән мөлдәрәп яшь акты».

Ситнапистимның көймәсе, дулкыннар арасында чайкала-чайкала жиде көн йөзгәннән соң, Низир тавына килеп туктаган. Жиденче көнне су кими башлагач, Ситнапистим, жир өстендә судан арчылганмы-юкмы икәннен белү өчен, күгәрчен очыртып жибергән. Ләкин күгәрчен, берәз очып йөргән дә, ял итәргә урын таба алмыйча, әйләнеп кайткан. Шуннан соң Ситнапистим карлыгачны очырып жибергән. Карлыгач та кире кайткан. Шуннан соң козгын очып киткән. Ул су өстендә

йөзеп йөрүчө үлө гәүдәләрне күрөп, шуларны ашый башлаган һәм кире кайтмаган. Шуннан соң Ситнапистим бөтен кешеләре белән үзе дә көймәдән чыккан, барлык хайваннарны, дүрт ягыгыз кыйбла, теләсәгез кая китегез дип, чыгарып жибергән һәм, тау башына менеп, корбан чалган.

Аннары хикәядә менә болай диелә: «Аллаларга хуш ис аңкыган. Аллалар татлы итеп сулый башлаганнар. Аллалар корбан чалучы Ситнапистим турысына чебен-нәр кебек жыелганнар. Аллалар анасы, Ану алладан дуга (ягъни салават күпере) ясатып, аны күк белән жир арасына төшергән».

Шуннан соң аллалар үзара бәхәсләшә башлаганнар. Һәм акыллылык алласы Эа туфан жиберүче Бел исем-ле аллага, киләчәктә кешеләрне рәхимлерәк юл белән, мәсәлән, ерткыч жанварлар, чума авыруы, ачлык белән җәзаларга кирәк, дип киңәш биргән.

Ассириялеләр туфан турында энә шулай сөйләгән-нәр. Бу хикәя тәүратта язылган хикәягә бик охшаган. Биредә алланың көймә ясарга һәм эчен-тышын сумала белән сыларга кушуы турында да, коры жирдә яшәүче барлык хайваннарны көймәгә жыю турында да, көчле яңгыр турында да, күгәрчен турында да, салават күпере турында да әйтелә. Һәм болар барысы да Мусага кадәр берничә йөз ел элек язылган. Биредән шул нәрсә ачык күренә: димәк, яһүдләр үзләренәң туфан турындагы хикәяләрен ассириялеләрдән күчереп алганнар. Бу хикәянең тәүратка чыннан да Ассириядән килеп кертәнгәнлеген күрүе кыен түгел. Хәтта тәүраттагы сүз-ләрнең күбесе ассириялеләр хикәясендәгечә үк калдырылган.

Ассирия хикәясе, «Бытие» китабыннан әллә ничә йөз еллар элек язылган булуына карамастан, тәүраттагы хикәя белән чагыштырганда шактый әйбәт, матур һәм көчле.

Борынгы ассириялеләр хикәясендә бөтен дөньяны су баскан дип әйтелми

Ләкин шунысы аеруча игътибарга лаеклы: борынгы ассириялеләр хикәясендә бөтен дөньяны су баскан дип әйтелми.

Хэтта киресенчэ. Биредэ сүз туфан турында бармый, жир өстен су басу турында бара һәм бөтен дөньяны түгел, бәлки шул илне су басу турында әйтелә. Су барлык илләрне дә түгел, бәлки бер генә илне баскан. Ассириялеләр хикәясендә әйтелгәнгә караганда, су басу бер елга бармаган, жиде генә көн дәвам иткән; ә сунын кимүе бер айга сузылмаган, бәлки бер тәүлек эчендә беткән. Моннан тыш, ассириялеләр хикәясендә, барлык тау түбэләре су астында калган, дип әйтелми: анда, Ситнапистим көймәсе, туфанның иң көчле чагында, Низир тавына килеп туктаган, диелә.

Низир таулары хәзерге көндә дә бар, аларның биеклегендә нибары өч йөз утыз метр гына.

Димәк, бу һич тә туфан булмаган, бәлки Месопотамиядәге бик гади бер су басу булган.

Яһүдләр ассириялеләрнең су басу турындагы хикәясен бик нык арттырганнар, аны туфан турындагы хикәягә әйләндергәннәр. Шулай итеп әллә нинди бер могжиза турындагы хикәя килеп чыккан, чынлыкта исә бертөрле дә могжиза булмаган.

Көчле су басулар башка жирләрдә дә булгалаган

Хәзерге вакытта су басу күренешләрен берәү дә могжиза дип санамый. Тарихта андый күренешләр бер генә тапкыр булмаган, хэтта бик көчле су басулар да булган.

Мәсәлән, 1737 елның 11 октябреннан 12 октябренга каршы төндә Һиндстанда бик көчле су басу булган. Ул, Месопотамиядәге туфанга караганда да көчлерәк булып, өч йөз меңгә якын кешене һәлак иткән. Бу коточкыч афәт ике зур елганың — Ганг белән Брамапутра елгаларының түбәнге өлешендә, океан яр буйларынан ерак булмаган бер жирдә килеп чыккан.

Шундый ук жимергеч күренеш турында тагын бер хикәя бар: 1876 елда, ягъни 140 елдан соң, шул ук урыннан ерак түгел жирдә икенче тапкыр тагын да кинрәк мәйданны су баскан. Бу юлы дүрт мең ярым квадрат километрдан артык мәйдандагы гаять зур кинлек су астында калган. Су жир өстеннән ундүрт метр биеклеккә күтәрелгән. Дулкыннар арасында 250 меңнән артык кеше һәлак булган.

Бик көчле су басулар ни сәбәпле килеп чыгалар соң

Аларның сәбәбе бик яхшы билгеле.

Су басулар төрле сәбәпләр аркасында килеп чыгалар. Билгеле шартларда алар булмыйча кала да алмыйлар, һәм андый шартларда шундый бәла-казалар чыкмый калса, чын могжиза булыр иде.

Мондый су басуларның иң төп сәбәбе — циклон вакытындагы көчле яңгыр һәм су астында жир тетрәү.

Циклон — өөрмә төсле давыл, гадәттән тыш көчле ураган ул. Андый давыллар Һинд океанында һәм башка океаннарда еш булалар һәм океан буйларын харап итәләр. Мондый циклоннар вакытында һава гаять зур өөрмә булып коточкыч көч белән бөтерелә. Өөрмәнең диаметры кайвакыт берничә йөз чакрымга җитә, һәм ул океан өстеннән коточкыч тизлек белән исә, кайвакыт яр буена килеп бәрелә һәм аны харап итеп ташлый. Андый давылларның көче бик зур була. Алар үз юлларындагы бөтен нәрсәне җимереп харап итәләр. Хәтта зур-зур таш биналар да җимерелә. Җил йортларны вата, таш стеналарны, хәтта поездларны аудара. Шуның өстенә ул коточкыч су басулар китереп чыгара ала. Җил көче белән елгаларның агымы акрыная, алардагы су күтәрелеп, ярларыннан ташып чыга һәм тирә-яктагы жирләрне су баса. Ә диңгез дулкыннары ярларыннан ташып чыккан елгалар буйлап өскә күтәрелә. Мәсәлән, шундый хәл 1864 елның 5 октябрендә Калькуттада булган. Ул чактагы циклон вакытында җилдән һәм, башлыча, шәһәрне су басудан 187 меңнән артык кеше үлгән. 1876 елда Брамапутра елгасы да шул ук сәбәп аркасында ярларыннан ташып чыккан. Нәтижәдә, югарыда әйтеп үткәнебезчә, 250 мең кеше батып үлгән.

Ләкин мондый давыллар вакытында жир тетрәсә, тагын да куркынычлырак. Тарихта андый хәлләр дә байтак булган. Бер үк вакытта жир дә һәм диңгез төбе дә тетрәгән.

Җир тетрәгән вакытларда хәтта җилсез көнне һәм тыныч диңгездә дә көчле дулкын күтәрелә. Башта диңгез суы ярдан чигенгән кебек була, аннары, берничә минуттан соң, шушы гаять зур дулкын тиз генә коры жиргә килеп бәрелә һәм кайвакыт диңгез буендагы җиң мәйданны су баса.

Шундый зурлыктагы бердәнбер дулкынның коточкыч жимерүләр китергән вакытлары да булгалаган. Мәсәлән, 1755 елның 1 ноябрендә Португалиядә бик көчле жир тетрәү булган. Коры жир дә һәм диңгез төбә дә тетрәгән. Диңгез башта үз ярларыннан эчкә чигенгән, аннары бик зур дулкын булып ярга килеп бәрелгән. Бу дулкынның биеклеге 27 метрдан артык, ә кайбер жирләрендә тагын да биегрәк булган. Су диңгез ярыннан 16 километр ераклыкка жәелгән. Коточкыч су басу, чын туфан килеп чыккан. Шушы вакытта 60 меңнән артык кеше үлгән.

1586 елда Калаодагы (Көнъяк Америкадагы) жир тетрәү вакытында дулкын тагын да югарырак күтәрелгән.

Кайчакларда жир тетрәү вакытында шундый дулкыннар коры жиргә бер-бер артлы килеп бәреләләр һәм бик акрынлык белән генә басылып, кими баралар.

Месопотамиядәге су басуның сере нәрсә белән һәм ничек аңлатыла

Кайчандыр үзенә гаиләсе белән дулкыннар арасында корабльдә йөзүче Ситнапистим яшәгән илдә дә энә шундый бәла килеп чыккан.

Бу хәл Месопотамиядә, ягъни зур гына ике елга — Тигр һәм Евфрат елгалары ага торган жирдә булган. Элегә бәла күптән, бик күптән булган, ул чакта Вавилон да, Ниневия дә булмаган. Ләкин ул чакта Месопотамиядә шактый күп халык яшәгән. Андагы халык игенчелек белән шөгыльләнгән, сәүдә иткән һәм хәтта корабльләр ясый белгән. Ул корабльләр елгаларда гына түгел, диңгездә дә йөзгәннәр. Моның өчен корабль йөртә белүче кешеләр кирәк булган. Шуңа күрә Ситнапистим турындагы хикәядә корабль йөртүче искә алына.

Месопотамиядә жир тетрәүләр хәзерге вакытта да була, циклоннар да исә. Шул бәлаләр Месопотамия түбәнлегенә Нух заманында да килгән. Нәтижәдә бер яки берничә гаиләдән башка бөтен халык һәлак булган. Алары да көймәләргә утырып кына котылып калган.

Гадәт буенча, әллә нәрсәләр өсти-өсти ул бәлане бизәкләп бетергәннәр. Аның сәбәбе аңлашылмаган, ә үзе чиктән тыш дәншәтле һәм гажәп булып күренгән.

Шуңа күрә кешеләр аны табигать күренеше дип түгел, әллә нинди бер могжи́за дип белгәннәр: алар гадәттәге су басуны «аллалар каргышы» дип санаганнар, табигатьтән өстен һәм серле көчләрнең кешеләр эшенә катнашуыннан килеп чыккан дип уйлаганнар.

Әлбәттә, алай аңлату бик гади һәм бик жиңел. Фәлән бәланең килеп чыгуына аллалар гаепле дип әйттеңме — шул житкән һәм бөтенесе эшләнгән төсле була, аңлатып торасы да калмый, чөнки аллалардан башка беркайда да һәм бернәрсә дә эшләнмәгәнлеккә болай да ышаналар бит. Ә аллаларның ничек эш иткәне һәркемгә билгеле: яхшы эшләр өчен алар рәхмәтләрен жиберәләр, ә гөнаһлы эшләрне каһәрлиләр. «Хак юлдан» баручыларны бүләклиләр, «гөнаһлы» бәндәләрне һәлак итәләр. Шуңа күрә хикәядә дә: Ситнапистим «тәкъва» кеше булган, шунлыктан котылып калган, ә кешеләр «гөнаһлары» өчен һәлак булганнар, дип әйтелә.

Ләкин аллалар ни өчен алай эшләгәннәр соң?

Чөнки шулай эшләргә теләгәннәр. Бөтен аңлату менә шул.

Ләкин шуңа әһәмият бирергә кирәк: алай аңлатканда берни дә аңлашылмый бит!

Һәм чыннан да, берәр төрле бәла-казаны ниндидер алла кодрәте белән эшләнгән эш дип аңлатып буламыни? Алланың «кодрәте» нәрсә? Ә алла үзе нәрсә ул? Алланың кодрәте дә, алла үзе дә — берсе дә аңлашылмый. Димәк, халык өстенә килгән бәла-казаны алланың каһәрләве дип аңлату — аңлашылмаган вакыйгаларны аңлашылмый торган һәм серле затларның катнашуы белән аңлату ул. Аңлату шул буламыни?

Алай аңлату аңлашылмаган нәрсәгә тагын да аңлашылмаган нәрсә өстәү генә ул.

Бу бит аңлату булмый, бәлки тагын да томанландыру гына була. Бу китапта ул турыда әллә ничә тапкыр әйтелде инде. Ләкин алай гына түгел бит әле. Биредә төрле аллалар: я Бел алла, я Ходай, я Тәңре, я Руагату, я Брахма, я Зевс, яки христиан алласы эш иткән. Ләкин аларның кайсысы жибергән соң туфанны? Мондый сорауга һәрбер халык үзенчә җавап бирә. Һәрбер халык: «Моңы безнең илдә һәм гомумән жир йөзөндә безнең алла эшләгән», ди; ягъни үзе нинди аллага ышанса, шул алла эшләгән ди.

Димәк, ничә төрле дин булса, аңлашулар да шулкадәр күп. Һәм бер үк туфан, яки бер үк су басу күренеше, энә шулай күп төрле итеп аңлатыла. Ул ничек була соң? Ә хакыйкәт кайда? Буталчыклык килеп чыкмасын өчен, дәрәслекне кайдан эзләргә соң?

Аны дини ышанулардан эзләмәскә, бәлки чынбарлыктан эзләргә кирәк. Көчле су басу төрле сәбәпләр аркасында, мәсәлән, каты давыл, жир тетрәү, Месопотамия яр буйларының түбән булуы, зур елгаларның булуы, жылнең елга агымына каршы туп-туры исүе һәм башка сәбәпләр аркасында гына килеп чыга алган бит.

Башка берәр илдә шундый ук сәбәпләр була калса, анда да жир өстен энә шулай су басар иде.

Һәм чыннан да, төрле-төрле сәбәпләр аркасында, Азиядә дә, Америкада да, дөньяның башка өлешләрендә дә жир өстен су басу күренешләре булгалаган. Димәк, туганның сәбәпләрен аңлар өчен, иң элек аны китереп чыгарган барлык шартларны яхшылап белергә, аларны тикшереп карарга, аңларга, аларга бәя бирергә кирәк.

Чын аңлату энә шул була. Аны шулай аңлатканда гына дәрәс аңларга мөмкин. Бу Месопотамия туганы мисалында ачык күренә.

Бу туфан нинди сәбәпләр аркасында килеп чыккан? Циклоннан, жир тетрәүдән һәм кайбер башка сәбәпләрдән килеп чыккан ул. Ләкин болары нәрсәдән килеп чыкканнар соң? Аларның, әлбәттә, үз сәбәпләре һәм бик күп сәбәпләре булган. Мәсәлән: ни өчен Месопотамия уйсу жирдә? Чөнки ул елга сулары һәм диңгез дулкыннары китереп өйгән туфрак өстендә утыра. Ә ни өчен циклон жиле чыккан? Моның да үз сәбәпләре булган. Ни өчен соң жир тетрәүләр булып тора? Чөнки жир катламнары күчә. Ә бу күренешнең дә үз сәбәпләре бар: жир кабыгы катлам-катлам булып төзелгән. Ләкин жир кабыгы ни өчен алай төзелгән соң? Ни өчен башкача төзелмәгән? Бу да очраклы гына булмаган, төрле-төрле сәбәпләр аркасында килеп чыккан. Жирнең барлыкка килүеннән бирле шулай булган һәм шулай бара. Ләкин жир үзе ни өчен һәм ничек килеп чыккан? Ансы да очраклы гына түгел, ә төрле-төрле сәбәпләр аркасында булган, һәм ул сәбәпләрне азлап-азлап булса да төгәл белә баралар. Эшнең асылы да нәкъ энә шунда. Кеше гакылы күп нәрсәләргә һаман да белеп

житкерми эле. Ләкин беленмәгән булу — бер нәрсә, ә могҗиза яки табигатьтән өстен булу — бөтенләй икенче нәрсә ул. Беленмәгән нәрсә кайчан да булса беле-нчәк, моның өчен кеше гакылының шушы беленмәгән нәрсәне белергә өйрәнүе генә кирәк. Һәрбер могҗиза турындагы хикәя энә шуннан чыгып аңлатылырга тиеш.

Бу китапта могҗизаларны аңлатуның төрле юлла-ры күрсәтелде.

Туфан турындагы хикәя барлык халыкларда бар дигән сүз дөрөсме?

Ләкин ни өчен соң туфан турындагы хикәя «жир йөзөндә яшәгән һәм яши торган барлык халыкларда» очрый?

Бөтен халыкларда бар! Чыннан да шулаймы соң? Алай дип әйткәнгә кадәр башта ул сүзләргә тикшереп карау яхшырак булмасмы?

Тикшереп карау исә бөтенләй башка нәрсәне күр-сәтә. Кайбер халыкларның туфан турында беринди хикәяләре булмаган һәм юк. Мәсәлән, борынгы мисыр-лыларда андый хикәя беркайчан да булмаган.

Күп кенә галимнәр һәм дингә ышанучы кешеләр бо-рынгы Мисыр кулъязмаларынан шундый хикәяне эзләп карасалар да, һичнәрсә таба алмаганнар. Ә алар, андый хикәяне эзләп табып, бөтен дөньяга: борынгы Мисыр хикәяләре дә яһүдләрнең «изге китабы»нда язылганнарда туры килә, дип әйтергә бик теләгәннәр.

Чынлыкта андый хикәяләр Мисырда бөтенләй юк икән.

Күп кенә халыкларда туфан турындагы хикәяләр чыннан да бар.

Ләкин ул хикәяләрдә бөтендөнья туфаны турында сөйләнми. Аларда көчле су басулар турында гына әй-телә. Башка нәрсә турында әйтелми. Мәсәлән, Көнъяк Америкадагы индеецларның Бачик һәм аның явыз ха-тыны Чия турындагы хикәясен укып карагыз. Анда сүз нәрсә турында бара? Елга буылу нәтижәсендә су басу турында әйтелә, сүз бары шул турыда гына бара.

Шундый ук хикәяләр күп кенә башка халыкларда да бар. Аларда да жир өстен су басу турында сөйләнә. Көчле су басулар булган илләр дөньяда азмыни? Һәр-хәлдә андый хикәяләргә, «жир йөзөндәге барлык ха-

лыклар да туфан турында хәтерлиләр», дигән сүзләргә раслау өчен дәлил итеп күрсәтеп булмый.

Алар туфан турында түгел, жир өстен су басу турында хәтерлиләр.

Ни өчен төрле халыкларның хикәяләре бер-берсенә бик охшаганнар

Алай булгач, ни өчен соң кайбер халыкларның хикәяләре бер-берсенә бик охшаган?

Моның сәбәбе бик гади: күп хикәяләр бер илдән икенче илгә күчәләр бит; сәүдә белән йөргәндә бер илнең кешеләре аларны икенче ил кешеләренә сөйләләр. Шулар рәвешчә хикәяләр генә түгел, хәтта әкиятләр, мәсәлләр һәм җырлар да илдән илгә күчеп бөтен дөньяга тарала. Ассириялеләрнең Месопотамия туфаны турындагы хикәясе дә энә шулай яһүдләргә күчкән, ә яһүдләрдән христианнарға һәм мәселманнарға килеп кергән. Һәм хикәяләрнең болай илдән илгә күчүе бик акрын бара, хикәяләр телдән телгә сөйләнә йөри. Шуларвакыт алар гадәттә үзгәртеләләр. Мәсәлән, геройлар исеме, аллалар исеме, илләр исеме һәм кайбер детальләре үзгәртелә: бер үк хикәядә бер ише халык, мәсәлән, Ситнапистим турында, икенчесе — Нух турында, өченчесе башка берәү турында сөйли; бер халыкта сүз Бел алла турында, икенчесендә бүтән алла турында бара.

Туфан турындагы хикәяләргә бер халыктан икенчесенә махсус рәвештә таратып йөрүче кешеләр дә бар. Бу эш белән христиан миссионерлары шөгыльләнә.

Туфан турындагы хикәяләр Америкадагы күп кенә индеец кабиләләре арасына энә шулар юл белән килеп кергәннәр.

Аннары шулар ук христиан миссионерлары үзләргә тараткан, ләкин кыргый кабиләләр тарафыннан үзгәртелгән шушы хикәяләргә язып алалар; язып алалар да бу хикәяләргә тәүрәттә язылган хикәяләргә охшаган булуларына гажәпләнәләр.

Христиан миссионерлары тагын бер эш башкаралар: алар кыргый кабиләләргә төрле хикәяләргә, шулар исәптән туфан турындагы төрле-төрле хикәяләргә дә язып алалар. Шулар вакытта, үз диннәренә дәрәсләген раслау

өчен, ул хикәяләрне тәүраттагыча итеп үзгәртәләр. Һәм нәтижәдә шулай килеп чыга: кыргый кабиләләр миссионерлар тараткан хикәяләрне үзләренчә үзгәртәләр, ә миссионерлар исә кыргый кабиләләрнең хикәяләрен үзләренчә үзгәртәләр. Болар барысы да кайвакыт белештермичә һәм хәтта аңсыз рәвештә эшләнә. Ләкин әллә ничә йөз еллардан бирле шулай эшләнәп киләнә. Шунлыктан кыргый кабиләләрнең күп кенә хикәяләре белән тәүратта язылган хикәяләр арасында охшашлык килеп чыккан. Әнә шуңа күрә дә күп кенә халыкларда туфан турындагы хикәяләр борынгы заманнарда бирле яшәп килгән шикелле күренә.

Бер заман чыннан да туфан булганмы әллә дип уйларга нәрсә мәжбүр итә

Ләкин барлык кабиләләрнең һәм халыкларның туфан булганлыгына ышануларында башка сәбәпләр дә бар. Һәм ул сәбәпләрнең иң зурысы менә нәрсә.

Кешеләр үз күзләре белән күргәнгә ышанмый булдыра алмыйлар.

Мәсәлән, Тын океандагы Самоан утравында яшәүче халыклар менә нәрсә сөйләләр.

Борын заманда ул урында балыклар йөзеп йөргән, чөнки бөтен жир өстен диңгез каплап алган булган. Су кимегәннән соң, диңгездәге күп кенә балыклар һәм башка хайваннар коры жир өстендә калганнар. Аннары шул балыклар һәм башка хайваннар ташка әверелгәннәр.

Самоанлыларның бу хикәяләре беренче карашка чеп-чи ялган булып күренә. Ләкин ул алай түгел. Биредә шактый дәрәҗә бар. Алар шушы сүзләренә раслаучы кайбер нәрсәләрен үз күзләре белән дә күргәннәр булса кирәк. Атап әйткәндә, менә нәрсә күрергә мөмкин.

Хәтта жиде яки сигез километр биеклектәге иң биек тауларда да шундый ташлар һәм таш токымнары очрый: еш кына алар эченнән төрле-төрле диңгез калдыклары табарга була.

Шулар арасында ташка әйләнгән диңгез кыслалары да, мәржәннәр дә, диңгез лаләләре дә, бик күп сандагы төрле-төрле зур һәм кечкенә кабырчыклар да, диңгез

үләннәре эзләре, диңгез балыклары эзләре дә була (9 нчы, 10 нчы рәсемнәр). Һәм шундый калдыклар бик күп очрый. Алар таш эченә очраклы рәвештә генә элэкмәгәннәр, әлбәттә.

Алар ни өчен һәм ничек ул ташлар эчендә калганнар соң? Аларга карап һәрбер кеше: мондый калдыклар булган җирдә кайчандыр чыннан да диңгез булган, дип әйтәчәк. Ул калдыклар еш кына биек урыннарда очрыйлар, димәк, кайчандыр диңгез дә шундый ук биеклектә булган. Димәк, бөтен үзәнлекләренә, тигезлекләренә, үрләренә һәм тауларны диңгез каплап алган булган.

Ләкин бу ни дигән сүз соң? Ничек кенә булмасын, бу кайчандыр чыннан да туфан булган икән дигән уй тудыра.

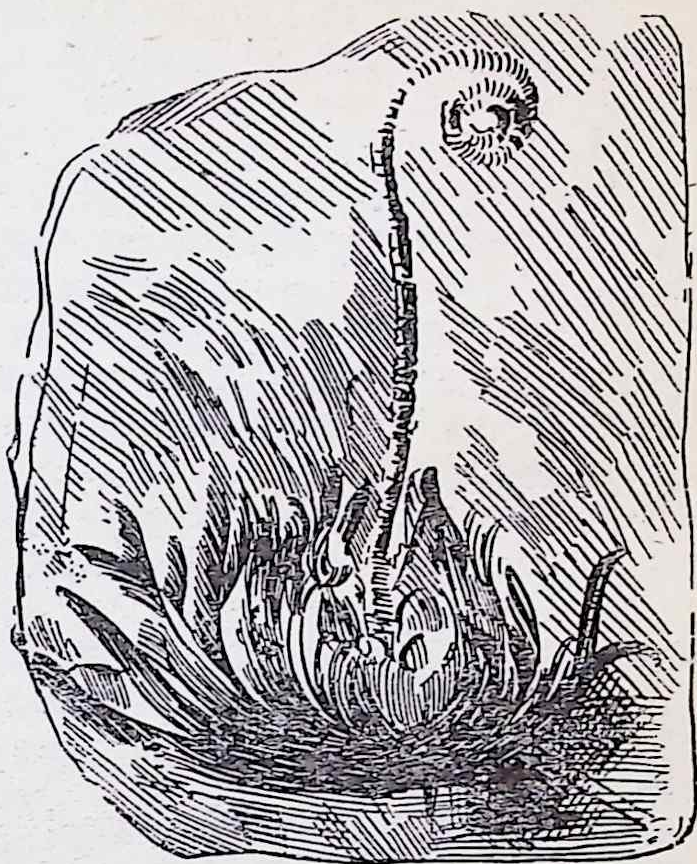
Күп кабиләләрдә һәм халыкларда туфан турындагы хикәя энә шуннан — табигатьне күзәтүдән килеп чыккан.

Һәм ул хикәя кешеләрнең үз күзләре белән һәм бик дөрес күзәтүе нәтижәсендә килеп чыккан.

Дөрес күзәтелгән нәрсәне ялгыш аңлатырга мөмкин

Ләкин күзәтү — бер нәрсә, ә аңлату — бөтенләй икенче эш. Бик дөрес күзәтергә, ләкин бөтенләй ялгыш аңлатырга мөмкин. Күп кенә хәлләрдә шулай була һәм шулай булган. Туфан турындагы хикәяләр дә энә шуннан килеп чыккан.

Һәм чыннан да, бер заман су бик югары торган һәм бөтен җир өстен каплап алган булган, дип әйтү беренче

9 нчы рәсем. Диңгез лаләсе. Германиядә диңгездән ерак җирдә табылган.

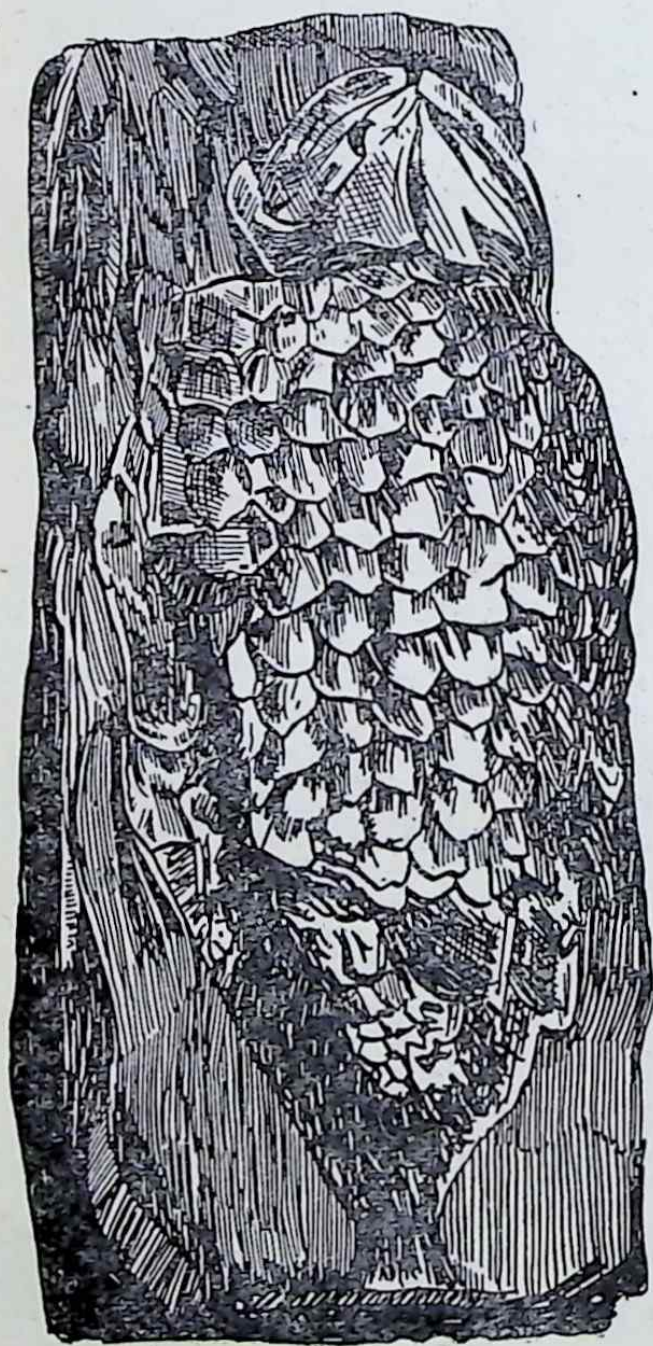
карашка бик ачык һәм аңлаешлы кебек күренә. Югыйсә диңгез калдыклары тау өстенә ничек барып эләксеннәр соң?

Ләкин шулаймы соң бу? Яхшылап уйлаганда алай ук гади һәм аңлаешлы түгел икән шул. Чөнки диңгез калдыкларының тау өстенә бер генә юл белән түгел, бәлки берничә төрле юл белән барып эләгүләре мөмкин бит. Моның бер юлы чыннан да шул: кайчандыр диңгезнең иң биек тауларга кадәр житеп, тау өстенә төрле-төрле диңгез калдыкларын китереп утырткан булуы мөмкин. Ләкин башкача да булуы мөмкин бит: бәлки, эчендә диңгез калдыклары булган ташлар бер заман һич тә таулар түгел, бәлки диңгез төбе булган

нардыр һәм диңгез тигезлегеннән түбән торганнырдыр. Ул чакта һәр төрле диңгез калдыклары судан диңгез төбенә утырган булып иде. Ләкин чынлыкта ничек булганлыгын кайдан белергә соң?

Моның өчен иң элек шуны бик төгәл һәм дөрөс итеп белергә кирәк: диңгез төбе, су астынан өскә чыгып, таулар биеклегенә кадәр күтәрелә аламы?

Жирнең күп кенә урыннарында диңгез төбе чыннан да су астынан күтәрелә бара. Мәсәлән, мондый хәл Балтик диңгезе буйларында, Швециядә, Финляндиядә, Даниядә, Ленинград янында, шулай ук Каспий диңгезе буйларында, Кече Азиядә һәм кайбер башка илләрдә күренә. Ә диңгез төбенен өскә чыга баруын төрле юллар бе-

10 нчы рәсем. Ташка
әйләнгән балык.

лән беләләр. Моның өчен, мәсәлән, яр буйларындагы кыяларга билгеләр ясыйлар. Мәсәлән, шундый билгеләр моннан күп еллар элек, Петр I заманында, Балтик диңгезе ярларында, — суның ярга тиеп торган жирендә ясалган. Шуннан бирле ике йөз еллар вакыт үткән. Хәзерге вакытта ул билгеләр инде өскә күтәрелгәннәр, дулкыннар аларга җитә алмыйлар.

Бу урыннарда диңгезнең саега баруын энә шулай белгәннәр. Ләкин ни өчен саега соң ул? Су кимегәнлектәнме? Әллә су астыннан диңгез төбә күтәрелә барганлыктанмы?

Әгәр диңгез кибә барса, аның тигезлегә һәр жирдә: Швециядә дә, Ленинград янында да, Финляндиядә дә бертигез кимер иде. Диңгез суы бер үк вакыт эчендә, мәсәлән, Швециядә бер метрга, ә Ленинград янында бер сантиметрга кими алмый бит. Алай булганда, су тау кебек торыр иде. Су бит тау кебек тора алмый! Димәк, биредә бөтен эш суның кими баруында түгел, диңгез төбенең өскә чыга баруында.

Энә шул рәвешчә вакыт үтү белән җирнең күп кенә урыннарында диңгез төбенең өскә таба күтәрелә баруын белгәннәр. Диңгез төбә, башта, су өстеннән чыгып, коры җир булып җитә, аннары тагын да өскә чыга барып, бик югары күтәрелә. Кайчандыр диңгез төбөнә утырган төрле-төрле калдыклар шул юл белән тау башларына барып элэгәләр. Энә шуңа күрә алар бик биек урыннарда һәм төрле илләрдә очрыйлар. Бу һич тә кайчандыр дөньяны су басканлыктан түгел, бәлки диңгез төбенең астан өскә таба күтәрелүе аркасында шулай була.

Диңгез төбенең болай өскә калкып чыгуы күп очракта бик акрын бара. Кайвакыт йөз ел эчендә ике сантиметрлар чамасы гына күтәрелә.

Бик дөрес күзәтелгән нәрсәне энә шулай дөрес итеп аңлатырга була.

Ләкин дөресне ялгыш та аңлатырга мөмкин бит.

Мәсәлән, моннан берничә йөз еллар элек Әбү Зәнд дигән бер гарәп галиме ташка әйләнгән диңгез кыслаларының һәм кабырчыкларының тау башларына элэгү сәбәпләрен аңлатып караган. Ул болай дигән: «Кайчандыр ул кыслалар һәм кабырчыклар диңгездән үзләре шуышып чыкканнар да ташка әйләнгәннәр». Ә нигә чыкканнар? Ә тау башына ничек менгәннәр? Һәм ни

өчен череп бетмэгәннәр, ә ташка әйләнгәннәр? Әбү Зәнд моны аңлата алмаган.

Ә менә камчадаллар табигатьнең шул ук күренешен болай аңлатканнар: «Биек тауларда рухлар яши. Төн-нәрен шушы рухлар, диңгезгә төшөп, китлар тотып кайталар. Һәрбер рух, һәр бармагына берәр кит асып, биштән алып унга кадәр кит алып кайта. Рухлар диңгездәге башка хайваннарны да тоталар. Энә шуңа күрә диңгез хайваннарының калдыклары тау башларында да очрый», — дигәннәр алар.

Бер сәяхәтче камчадаллардан: ул рухлар турында һәм аларның шундый эшләре турында сез кайдан беләсез, дип сораган.

— Безгә моны картлар сөйли иде. Мондагы тау башларында кит сөякләрен һәм кабырчыкларны үзәбезнең дә күргәнебез бар, — дип җавап биргәннәр тегеләр.

Бик дөрес күзәтелгән нәрсәне энә шулай бөтенләй ялгыш итеп аңлатырга мөмкин.

ПИГАМБЭРЛЭР ҺӘМ АЛАР ЭШЛЭГЭН
МОГЖИЗАЛАР

Борынгы фарсы пигамбәре Заратуштра *

Борынгы китапларда төрле пигамбәрләрнең төрлө-төрлө могжизалар эшләве турында сөйләнә.

Һәрбер халыкның үз пигамбәрләре, ә пигамбәрләрнең үз могжизалары бар.

Һәрбер халык үз пигамбәрләренә ышана, бүтәннәренекенә бөтенләй ышанмый.

Алар нинди пигамбәрләр һәм нинди могжизалар соң? Бу турыда жентекләбрәк сөйләп карыйк. Жырлаучы ташлар һәм туфан турындагы хикәяләрне тикшергән кебек, алар турындагы төрле хикәяләрне дә берәр ысул белән тикшереп булмыймы икән?

Менә, мәсәлән, Персиянең зур акыл иясе Заратуштра турындагы борынгы хикәяләрне алыйк. Ул моннан ике мең ярым ел чамасы, ягъни безнең эрага кадәр биш йөз елдан артыграк элек яшәгән. Аның турындагы төрлө-төрлө хикәяләр безнең заманга кадәр сакланып килгән. Аның даны үзе яшәгән вакытта бик зур булган һәм үзе үлгәннән соң тагын да арткан.

Заратуштра бөтен Урта Азиядә иң күренекле акыл иясе булган. Ул зур пигамбәр, бик акыллы, көчле һәм тирән хисле, нык ихтыярлы бер кеше булган. Ул элек булмаган яңа дингә нигез салган. Һәм шушы дин, әллә ничә миллион кешегә таралып, алар арасында ике мең еллар чамасы яшәп килгән. Ә кайбер жирләрдә ул хәзерге көндә дә яши.

Борынгы фарсы китапларында Заратуштра турында бик күп төрле гажәп нәрсәләр сөйләнә. Мәсәлән, Заратуштра жир йөзенә очраклы рәвештә генә килмәгән, ул кайда да булса барыбер туарга тиеш булган, дип әйтелә. Аның дөньяга киләчәге өч мең ел алдан билгеле

булган, диелә. Моны хәтта, тәүраттагы Вәләһам пигамбәр ишәге кебек, кешеләрчә сөйләүче әллә нинди бер үгез дә әйтеп куйган, ди. Иемшед дигән бер патша да Заратуштраның туачагын ул дөньяга килгәнче үк алдан әйткән. Шушы патша, жиңелергә һәм үлөргә хәзерләнеп торыгыз, чөнки «бик әйбәт бер кеше дөньяга килеп, барыгызны да кырып бетерәчәк» дип, шайтаннарны хәтта кисәтеп куйган. Һәм чыннан да, бер заман шундый кеше дөньяга килгән. Ул кеше Заратуштра булган.

Аның дөньяга килүе бик гажәеп булган. Пигамбәрләр турында һәрвакытта да, аларның дөньяга килүе бүтән кешеләргә караганда башкачарак булган, дип сөйләнә. Аларның һәрберсе турында гажәеп сүзләр йөри.

Борынгы фарсы китапларында Заратуштраның гажәеп рәвештә яралуы турында да әйтелә: «Саклаучы Рух һәм Тән килеп Дан белән кушылсыннар да, шуларның кушылуынан гажәеп бер бала тусын дип күктән әмер килгән», диелә. Ул нинди Дан һәм нинди Рух соң? Болар — «серле һәм табигатьтән өстен» затлар. Борынгы фарсылар, Дан яктылык алласы Агумараздадан (яки Ормузддан) «Изге Рух» булып килә, дип ышанганнар. Гадәттә ул шушы алланың үзендә яши һәм мәңге нур чәчеп тора, дигәннәр. Ләкин Заратуштра тусын өчен шушы Дан күктән жир йөзенә иңгән дә Заратуштра туачак йортка үтеп кергән. Ул серле рәвештә Заратуштраның анасы белән килеп кушылган.

Нәкъ шушы вакытта, диелә фарсы хикәясендә, жир йөзенә тагы, «һом» дигән серле бер үсемлек сабагы эченә яшеренгән Саклаучы Рухны алып, Вохуман-Ашаванист фәрештә иңгән. Ике фәрештә, Заратуштра анасының ире янына килеп, аңа «изге чыбык»ны биргәннәр, ә ул аны, саклап тот дип, хатынына тапшырган. «Менә шулай, Саклаучы Рух һәм Дан килеп Тән белән кушылган, моңа фәрештәләр булышкан, ә явыз рухлар төрлечә комачауларга тырышканнар», — дип әйтелә хикәядә.

Заратуштра әнә шулай дөньяга килгән. Ул гади кеше түгел, бәлки табигатьтән өстен көчләрнең — «Дан белән Рух»ның гәүдәләнешә булган. Иранлыларның атаклы «изге» китабында әйтелгәнчә, Заратуштраның тууына бөтен табигать шатланган; агачлар һәм елгалар аны мактап жырлар жырлаганнар. Күктә яңа йол-

дызлар һәм башка яктырткычлар калыккан, ә карангылык һәм явызлык алласы Ариман (Ангроманью) һәм аның явыз рухлары куркудан жир астына кереп качканнар.

Заратуштра туу белән бик күп юраулар һәм догалар гамәлгә ашкан. Төрле дошманнар аның тууына комачауларга һәм аны үтерергә тырышып караганнар, ләкин булдыра алмаганнар. Заратуштра туган йортны илаһи яктылык чолгап алган. Тормыш жиңгәч, бөтен дөнья шатланган: гажәеп бер бала еламый-нитми генә, көлә-көлә дөньяга килгән.

Борынғы фарсы хикәясендә, Заратуштраның бишеге янында инде үтерүчеләр йөргән, алар, Ирод патша кебек, яңа туган баланы үтерергә тырышканнар, дип әйтелә. Ләкин хәнжәр тотып, аңа чәнчергә сузылган кул «алла кодрәте белән» тукталып калган һәм шунда ук корып төшкән.

Бер тапкыр сабый Заратуштраның тормышы кыл өстендә генә калган. Ләкин күктән фәрештә килеп, ата-анасына баланы башка жиргә алып китәргә әмер биргән.

15 яшендә вакытта ук Заратуштра дин турында озын-озын бәхәсләр алып барган. Ә аңа каршы кешеләр аның яныннан кыен хәлгә калып китә торган булганнар һәм аның белән бәхәсләшергә курыкканнар.

Шушы вакытта ук Заратуштра адым саен үзенә яхшы күңелле һәм бик акыллы, барлык кешеләргә һәм хәтта хайваннарда да бик мәрхәмәтле булуын күрсәткән. Егерме яшькә житкәннән соң, ул «дөнья мәшәкәтләрен калдырып, изге юлга баскан һәм, сахрага китеп, тыныч һәм иркен жирдә Агумаразда алла каршында уйланып йөргән». Ул күп еллар буе тауда һәм сахрада яшәгән. Утыз яшькә житкәч, Заратуштра «хакыйкәтне аңлаган», алладан әмер алган һәм, кешеләр арасына китеп, аларга хезмәт итә башлаган.

Заратуштра янына Воһу-Манаһ фәрештә (акыллык фәрештәсе дигән сүз) килгән. Заратуштраның җаны изге шатлык белән тулган; фәрештә аның җанын Агумаразда янына алып киткән, аннары кире алып килеп, яңадан Заратуштра тәнәе керткән, имеш.

Шуннан соң яңа дингә өндәү башланган, ди.

Яңа дингә өндәп йөргәндә, Заратуштра әледән-әле фәрештәләргә күрә, алар белән сөйләшкән һәм үзенә

алласын үз күзе белән күргән. Явыз көчләр Заратуштрага һөжүм итү өчен тагын берләшкәннәр һәм сахрада аңа вәсвәсә салырга теләгәннәр. Караңгылык һәм явызлык алласы Ариман, Заратуштраны аздырып һәлак итү өчен, Буити дигән иблисне жибергән. Ләкин Заратуштра тәкъвалык калканы һәм законның рухи кылычы белән яхшылап коралланган булган. Ул иблисне жиңгән һәм качарга мәжбүр иткән. Шуннан соң Заратуштра әйткән: «И син, мәкерле Ангроманью, явыз рухларыңны юк итәчәкмен. Иблистән яралган Насуны (газраилны, ягъни үлемне) юк итәчәкмен мин», дигән.

Тиздән Заратуштрага башкалар да ияргән, аңа мөрит булганнар. Яңа динне иң элек аның туганнан туганы Майдһой-Маонһа кабул иткән. Шуннан соң яңа дин кешеләр арасында бик тиз тарала башлаган. Заратуштра, илдән илгә йөрөп, кешеләрне шушы дингә өндәгән.

Заратуштра һәркайда могжизалар эшләгән һәм кешеләрне хак юлга үгетләгән. Ул авыруларны тереткән, сырхауларны чирдән коткарган, явыз рухларны куып чыгарган. Аның аркасында сукырларның күзе ачылган, аксакларның аягы төзәлгән, чукраклар ишетә, телсезләр сөйләшә башлаган, бөкреләр турайган. Борынғы фарсы китабында менә нәрсә әйтелә: «Динаверда бер сукыр кеше яныннан үткәндә, Заратуштра, әллә нинди бер үсемлек табып, шул үсемлек суының тамчысын сукырның күзенә салырга кушкан. Шулай эшләгәннәр. Һәм сукыр кеше яңадан күрә башлаган».

Борынғы фарсы хикәяләрендә Заратуштра турында әнә шулай сөйләнә. Югарыда әйтелгәнчә, ул инжил китапларында Гайсә туган дип күрсәтелгән вакыттан биш йөз елдан артык элек яшәгән. Аның турында һәм ул эшләгән могжизалар турында сөйли торган китаплар да Инжилдән берничә йөз еллар элек язылганнар. Шушы китаплардан күренгәнчә, Заратуштрага табынучылар аны изге һәм пигамбәр итеп санаганнар. Алар өчен ул гади бер кеше булмаган, бәлки Дан белән Рухның кеше тәнендә гәүдәләнешә булган.

Борынғы индуслар пигамбәре Будда *

Ә менә индуслар пигамбәре Будда турындагы хикәя тагын да гажәбрәк. Будда турында индусларның борынғы санскрит телендә язылган бик борынғы китапларында сөйләнә.

Будда шулай ук пигамбәр булган һәм яңа динне башлап жибергән. Хәзерге вакытта берничә йөз миллион кеше шул дингә ышана. Будда дине — дөньяда иң киң таралган дин. Һәм бу динне тотучы йөз миллионнарча кешеләр, Будда да пигамбәр булган, ул да алланың жирдәге гәүдәләнеше булган, ул да гажәеп рәвештә дөньяга килгән, дип чын күңелдән ышаналар.

Индусларның борынгы китапларында аның турында болай диелә: «Ул күк йөзөндә яшәгән. Ул үзенң мәрхәмәтлелеге, ихласлылыгы һәм тәкъва булуы белән дан казанган. Һәм барлык жан ияләрен газап чигүдән һәм үлемнән коткару өчен, яңадан туарга һәм жирдәге кыз аша туарга карар кылган. Һәм бөтен галәмне карап алган да Майя исемле гыйффәтле бер кызны сайлаган. Биш төрле төстәге якты нур булып жиргә иңгән дә шушы кыз эченә кергән. Ул менә шулай гыйффәтле кыз эчендә кеше булып яралган».

Борынгы индуслар әкиятендә Будда турында әнә шулай әйтелә.

Будданың жирдә атасы булмаган, ә анасы «кешеләрдән туган иң яхшы һәм иң гыйффәтле кыз» булган.

Будда яралганда һәм туганда бик күп хикмәтләр булган, ә бер изге дәрвиш карт, шушы хикмәтләрне күреп, аларны шунда ук аңлап алган. Ул вакытын эрәм итмичә, яңа туган балага баш ию өчен, Капилавасту шәһәренә — Будда туган жиргә киткән. Хикмәтле баланы күргәннән соң, карт бу баланың Будда, ягъни пигамбәр булачагын әйткән. Һәм әлегә карт Будданың даны таралган вакытны күрә алмаячагына кайгырып елаган.

Будда туганнан соң дүрт көн үткәч, бишенче көнне, борынгы гадәт буенча, яңа туган балага исем кушу тантанасы ясалган. Атаклы браминнар (жрецлар) һәм күрәзәләр сабыйга баш иеп, аның киләчәге турында алдан әйткәннәр. Күрәзәләрдән берәү баланың һичшиксез Будда булачагын һәм «дөнья өстеннән караңгылык һәм гөнаһ пәрдәсен алып ташлаячагын» әйтеп биргән.

Борынгы индусларның «Лалита-Вистара» дигән китабында әйтелгәнчә, аннары Будданы гыйбадәтханәгә күчергәннәр һәм хәтта борынгы аллалар да аның алдында баш игәннәр. Будда үсеп житеп, дингә өндәргә хәзерләнгәндә, аның янына иблис — мәхәббәт, гөнаһ

Һәм үлем алласы Мара килгән дә, Заратуштраны котырткан шикелле, аны да котырткан. Бу хәл, гадәттәгечә, сахрада, Будданың тормышны һәм кешеләрне коткару турында уйлап йөргән вакытында булган. Мара Будданы төрлечә котыртып караган, көчле жыл-давыл чыгару белән дә, туфан жибәрү белән дә, сугыш белән дә куркыткан. Ләкин Будда иблиснең вәсвәсәсенә бирелмәгән, сабырлык саклаган. Мара хурлыкка калган һәм жиңелгән, ә Будда үзенен пигамбәр икәнлеген сизә башлаган.

Бервакыт ниндидер бер тауда ул «бүтән кыяфәткә кергән». Борынгы дини китапларда бу турыда да сөйләнә. Үзенен пигамбәрлегенә ышанган Будда, ниһаять, үз динен тарату өчен, сахрадан кешеләр арасына киткән. Дингә өндәп йөргәндә, ул төрле могжизалар эшләгән: авыруларны терелткән, хәлсезләрне үлемнән коткарган, явыз рухларны куып жибәргән: аның аркасында сукурлар күзле булган, аксакларның аягы төзәлгән, чукраклар ишетә, телсезләр сөйләшә башлаган, бөкреләр турайган.

Будда инжил китапларында Гайсә туган дип әйтелгән вакыттан ярты мең еллар элек яшәгән, ә аның турында һәм ул эшләгән могжизалар турында сөйли торган китаплар Гайсә туган дип әйтелгән вакыттан берничә йөз еллар элек язылганнар. Шушы китаплардан күренгәнчә, Буддага табынучылар аны гажәеп бер изге зат һәм пигамбәр дип санаганнар һәм хәзер дә шулай дип саныйлар. Алар өчен ул гади бер кеше түгел, бәлки алланың кешедә гәүдәләнүе булган.

Борынгы кытайларның зур акыл иясе Конфуций *

Борынгы кытайларның зур акыл иясе Кун-цзы, яки, башкача әйткәндә, Конфуций турында да шундый ук нәрсәләр сөйләнә.

Конфуций — шулай ук атаклы пигамбәр һәм «бөөк» акыл иясе. Аның дини тәгълиматы Кытайда таралган. Һиндстанда Буддага табынучылар күп булган шикелле, Кытайда Конфуцийга табынучылар әле хәзер дә бик күп. Дингә ышанучы кытайлар аны шулай ук гади кеше дип түгел, бәлки илаһи көчләрнең гәүдәләнеше һәм бик зур изге дип саныйлар.

Аның тууы турында борынгы кытай хикәяләрендә менә нәрсә әйтелә.

Бервакыт Конфуцийның анасы коточкыч бер гыйфрит күргән. Бу — Хи-Лин дигән бер мөгезле хайван булган. Шушы гыйфрит Конфуцийның анасы янына якынлашкан да кинәт авызындагы кыйммәтле ташны төшереп жибергән. Шул таш Конфуцийга тормыш биргән.

Кытай халык әкиятләрендә әйтелгәнчә, Заратуштра һәм Будда кебек, Конфуций да төрле-төрле могжизалар эшләгән. Конфуцийны да явыз рухлар сынап караган. Бер генә изге дә, бер генә пигамбәр дә андый нәрсәдән читтә калмаган. Явыз рухлар вәсвәсәсенә бирелсә, яңа динне таратучы пигамбәр була алыр идемени ул? Дингә ышанучылар барысы да энә шулай фикер йөрткәннәр, һәм шуңа күрә пигамбәрләрнең барысы турында да, аларны, һичшиксез, явыз рухлар төрлечә котыртып, вәсвәсә салып караган, дип әйтелә.

Конфуций, башка пигамбәрләр кебек үк, төрле-төрле илаһи көчләрне күргән. Конфуций, башка пигамбәрләр кебек үк, күктә булып, аллаларны үз күзгә белән күрә кайткан.

Аңа ышанучы халык арасында әле хәзер дә аның турында энә шундый хикәяләр йөри.

Мөселманнар пигамбәре Мөхәммәт *

Мәгълүм ки, Мөхәммәт мөселман динен башлап жиберүче булган һәм инжил китапларында Гайсә туган дип әйтелгән вакыттан 600 еллар соңрак яшәгән. Мөселманнар Мөхәммәт пигамбәр турында менә нәрсә сөйләләр.

Мөхәммәт туганда шулай ук төрле-төрле могжизалар һәм хикмәтләр булган, шуңа күрә аның гажәеп бер бала буласын белеп торганнар. Әкияттә әйтелгәнчә, Мөхәммәтне анасы бик җиңел тапкан. Бала дөньяга килү белән, тирә-як яктырып киткән, һәм яңа туган бала күзен ачып күккә караган да: «Аллалар юк, бер генә алла бар, ә мин аның пигамбәре!» — дип кычырып жибергән. Ул туганда күк белән җир тирбәлеп киткән. Дәръялар ярларыннан ташып чыккан, һәм дөньядагы бөтен сыннар, потлар җиргә авып төшкән.

Ә бер карт кеше яңа туган баланы халыкка күрсәткән дә бу — «безнең кабиләнең даны» дигән.

Мөхәммәтнең бала чагында да бик күп могжизалар булган. Ул үткәндә, аңа сарыклар баш игән, ә бер сәяхәт вакытында Мөхәммәтнең ишәге кинәт телгә килеп, үз өстенә атланып баручы кешенең иң зур пигамбәр икәнлеген әйткән. Гарәп әкиятендә энә шулай сөйләнә.

Тугыз айлык вакытында ук инде Мөхәммәтнең акыллылыгына аны тыңлаган һәммә кешенең исе киткән, дип тә сөйлиләр. Мөхәммәт янына фәрештәләр килгән, ул төрле могжизалар эшләгән. Дүртенче яшендә аның янына нур чәчеп торучы ике фәрештә килгән. Аларның берсе Мөхәммәтнең күкрәген ачып, йөрәген алган, аны һәртөрле эшәке һәм пычрак нәрсәләрдән чистарткан, Адәм атабыздан мирас булып калган беренче гөнаһларның кара, зәһәр тамчыларын сыгып чыгарган, аннары аңа дин, аң-белем һәм пигамбәрлек нуры тутырып, аны яңадан баланың күкрәгенә китереп куйган. Бу вакытта Мөхәммәт хәтта бернинди авырту сизмәгән. Шуннан бирле, диелә борынгы әкияттә, аның йөзендә иман нуры балкый башлаган, ә аркасында аның алла тарафыннан жибәрелгәнлеген күрсәтеп торучы билге пәйда булган. Мөхәммәткә ышанучылар энә шулай сөйләгәннәр; ышанмаучылар исә моны күгәрчен йомыркасы зурлыгындагы гади бер миң генә дип санаганнар.

Башка пигамбәрләр янына килгән кебек үк, Мөхәммәт янына да фәрештәләр күп тапкырлар килгән. Бервакыт ул, төнлә белән чапанына төренеп ятканда, кинәт үзен чакырган тавыш ишеткән. Башын күтәрәп караса, күзнә чагылдырырлык яктылык күреп, һушынан язган. Ул аңына килеп, күзен ачса, алдында кеше кыяфәтенә кергән фәрештә тора икән, ә фәрештәнең кулында язулы ефәк төргәк булган.

— Укы! — дигән фәрештә. Моңа каршы Мөхәммәт:

— Укый белмим мин, — дигән, чөнки. ул укый-яза белмәгән.

— Укы! — дип кабатлаган фәрештә, — һәммә нәрсәне яраткан алла хакына укы. Кешене каләм тотарга өйрәткән тәңребез хакына укы.

Шуннан соң Мөхәммәт үзенә аңында илаһи нур балкып киткән төсле сизгән. Һәм төргәктә язылганнарны укыган. Ә анда алла тарафыннан әйтелгән сүз-

ләр язылган булган; соңыннан шушы сүзләр мәсел-
маннарның «изге» китабы Коръәнгә күчерелеп языл-
ганнар. Шуңа күрә барлык мәселманныр аны гади ки-
тап түгел, ә «алладан иңгән» китап дип саныйлар.

Шуның шикелле үк Будда динен тотучылар да үз-
ләренен «изге» китаптарын «алладан иңгән» дип, кы-
тайлар — үзләренекен, индуслар — үзләренекен һәм
христианнар үзләренекен шулай дип саныйлар.

Икенче бер хикәядә, Мөхәммәт ең кына үзенә:
«Мөхәммәт, Мөхәммәт!» дип эндәшүче әллә нинди сер-
ле тавышлар ишеткән, дип сөйләнә. Мөхәммәтнең
Мәккә шәһәре тирәсендә йөргән вакытларында һәрбер
агач, һәрбер таш аны: «Хуш киләсен, алланың хак
пигамбәре!» — дип каршы алган.

Фәрештәләр Мөхәммәт янына бик күп мәртәбә кил-
гәннәр. Бервакыт ул Хива тавында булган һәм күктән
бер тавыш ишеткән. Артына борылып карагач, Мөхәм-
мәт аягын аякка куеп жир белән күк арасында тәхеттә
утырган Жәбраил фәрештәне күргән. Һәм Жәбраил
фәрештә аңа: «Мөхәммәт, син алланың хак пигамбәре.
Ә мин Жәбраил фәрештә!» — дигән.

Кайвакыт Мөхәммәт янына жән-пәриләр дә, ягъни
явыз рухлар да килгән. Шундый хәл бервакыт Мәккә
янындагы Наклах үзәнлегендәге аулак урында булган.
Явыз рухлар аның янына йоклаган вакытларында да
килгәннәр. Аның күз алдына килгән шушы күренешләр
һәм ул күргән төшләр Мөхәммәткә һәм аңа ышанучы-
ларга чын могжиза булып тоелган.

Ләкин Мөхәммәт үзе дә могжизалар эшлэгән. Моны
аның тирәсендәге халык сораган. Кешеләр аңа әйт-
кәннәр:

— Мусә, Гайсә һәм башка пигамбәрләр, үзләренен
алладан жибәрелгәнлекләрен исбат итәр өчен, могжи-
залар эшлэгәннәр бит. Чын пигамбәр булсаң, син дә
могжизалар эшләп күрсәт. Нухның салават күпере,
Сөләйман пигамбәрнең серле балдагы, Мусаның хик-
мәтле таягы булган, ә Гайсә буйсынмаучыларны
буйсындырган һәм үлгәннәрне яңадан терелткән, —
дигәннәр.

Зирәк Хәбәб исемле берәү Мөхәммәттән үзенен
(Хәбәбның) чатырында нәрсә барлыгын һәм шуның
Мәккәгә ни өчен китерелгәнлеген белүне сораган.

Шуннан соң, диелә борынгы хикәядә, Мөхәммәт

жиргә иелеп, ком өстенә нәрсәдер сызгалый башлаган, аннары башын күтәреп болай дигән:

— И Хәбәб, син бирегә үзең белән Сатиха исемле чукрак һәм телсез, сукуыр һәм гарип кызыңны алып килгәнсең, аңа алладан ярдәм көтәсең. Чатырыңа кайт та кызың белән сөйләш: кызыңның жавабын иштерсең: Һәм алланың кодрәте киң икәнлекне белерсең.

Шуннан соң Хәбәб үзенң чатырына кайтып киткән, ә аңа каршы жиңел генә атлап, кочагын жәеп кызы чыккан, чукрак та һәм телсез дә түгел, сукуыр да һәм гарип тә түгел икән.

Мөхәммәт пигамбәр аны терелткән, диелә хикәядә.

Аннары кешеләр Мөхәммәттән мондый бер могжиза эшләвен сораганнар: көн уртасында күкне илаһи бер караңгылык белән томала һәм шул чагында ай жиргә төшеп, Мәккәдәге изге Кәғъбә мәчете манарасының башына кунсын, дигәннәр. Мөхәммәт, беренче могжизаны эшләгән кебек, моны да бик тиз эшләгән. Аның кушуы буенча көн яктысын караңгылык баскан, ә ай күктән төшеп, Кәғъбә манарасы очына килеп кунган. Аннары ул мәчет тирәли жиде кат әйләнгән дә Мөхәммәт янына килеп сәждә кылган. Мөхәммәт аңа үзенң уң як жиңеннән кереп, сул як жиңеннән чыгарга кушкан. Ай моны эшләгән дә яңадан күккә күтәрелгән. Мөселман әкиятендә энә шулай сөйләнә. Шуннан соң күп кенә кешеләр Мөхәммәтнең пигамбәр икәнлегенә ышана башлаган.

Ләкин мондый могжизаларга бөтенләй ышанмаучы кешеләр тагын да күбрәк булган. Һәм Мөхәммәтне пигамбәр дип санамаучы христианнарда һәм яһүдләргә каршы мөселманнар: «Гайсә пигамбәрнең әмере белән кояш туктаган бит. Мөхәммәт пигамбәрнең әмере белән ай да үз урыныннан күчеп, аның жиңенә килеп керә алмыймыни? Алла тегесен дә, монысын да эшли ала ич!» — дигәннәр.

Мөхәммәт күп кенә башка төрле могжизалар да эшләгән. Ул телсезләргә сөйләшергә, чукракларны ишетергә, сукуырларны күрергә мәжбүр иткән, хәлсезләргә аякка бастырган, үлгәннәргә терелткән. Шулай итеп, фарсылардагы Заратуштра пигамбәр, индуслардагы Будда, кытайлардагы Конфуций нинди могжизалар эшләгән булса, Мөхәммәт тә шундый ук могжизалар эшләгән.

Борынгы греклар пигамбэре Аполлоний Тианский *

Шундый ук пигамбэрлэр башка иллэрдэ дә булган. Гадэттэ могжизаларга ышанучы кешелэр булган жирдә могжизалар да эшлэнә. Ә могжизаларга ышану булган жирдә шуны эшләүче пигамбэрлэр була. Бигрәк тә менә нәрсәгә игътибар итэргә кирәк: төрле иллэрдә төрле аллалар һәм пигамбэрлэр булган, ә алар эшлэгән могжизалар һәммәсендә дә бер төрле диярлек. Күп вакыт бер үк төрле могжизаны, бөтенләй булмаган аллаларга: Аполлонга, Венерага, Зевска һәм төрле-төрле башка аллаларга табынучы кешелэр эшлэгән.

Безнең эра башлануга 200 еллар үткәч, латин телендә язылган бер борынгы китапта, мәсәлән, менә мондый гажәеп нәрсә сөйләнә. Бу китапта сүз Кече Азиядәге Тиана шәһәрендә туган атаклы пигамбэр һәм изге Аполлоний турында бара.

Аполлоний Тианский инжил китапларында Гайсә яшәгән дип әйтелгән вакытлардан берәз соңрак яшәгән. Аның турында, Аполлоний гади кеше түгел, алланың жирдәгә гәүдәләнешә ул, дип сөйләгәннәр. Аның анасы янына Протей алла килгән һәм аның аша гына кеше булып дөньяга туарга теләвен әйткән.

Бервакыт, Аполлоний туар алдыннан, аның анасы ничектер йокыга киткән. Шул чакта аккошлар аңа гажәеп бер жыр жырлаганнар, ә бала тугач ук, яшен яшынәгән. Моның белән аллалар бу кешенең даны, аның алла нәселеннән булганлыгы һәм ул эшлэргә тиешле могжизалар турында алдан әйтеп куярга теләгәннәр.

Аполлоний үсеп житкәч, аның чыннан да гади кеше түгеллеген күргәннәр. Аның матур да, акыллы да, йөрәкле дә булуына һәрбер кеше хәйран калган. Аполлоний шул замандагы барлык фәннәрне бик тиз өйрәнгән, ә фәннәрне өйрәнгәннән соң Эскулап алла гыйбадәтханәсенә күчеп килгән, чәчен озын итеп үстергән һәм өстенә гадәти генә киенеп, яланаяк, итле аш ашамыйча, һәрнәрсәдә бик саф күңелле булып яши башлаган.

Аполлоний турындагы төрле сүзлэр кешелэр арасына бик тиз таралган, аның янына төркем-төркем булып халык агылган. Ул бай мирастан ваз кичкән

һәм шунда ук үзен халыкка хезмәт итү өчен хәзерли башлаган. Шушы юлга кереп китеп, үзенң тормышын яхшылыкка һәм хакыйкәткә өндәү эшенә багышлаган. Гыйлем әһелләре һәм халык белән күп сөйләшкән. Уннарча кешеләр аны үзләренң остазы итеп күрә башлаганнар. Акыллы булуның серләренә тагын да тирәнрәк төшенү максаты белән Аполлоний, Һиндстанга китеп, андагы акыл ияләреннән сабак алырга карар кылган. Ул күп кенә илләрдә булган. Жрецлар янында да, патшалар янында да булган. Ләкин матур-матур сарайларга һәм гыйбадәтханәләргә аның бер дә исе китмәгән, алар турында Аполлоний: «Берәүләр өчен байлыктыр, ә минем өчен салам гына ул», дигән.

Ул берничә ай Һиндстанда яшәгән һәм анда акыллылыкка гына түгел, могжизалар эшләргә дә өйрәнгән. Авыруларны терелткән, явыз рухларны куып чыгарган, сукуырларның күзен ачкан һәм хәтта үлгәннәрне дә терелткән. Бервакыт Римда Аполлоний мәет күмәргә баручы халыкка очраган. Яшь кенә бер кызны күмәргә алып баралар, ә кияү буласы егете елый-елый мәет артыннан бара икән. Аполлоний халыкны туктатырга кушкан, үлгән кызның исемен сораган, шуннан соң мәет өстенә кулын салып, берничә сүз әйткән, һәм кыз, йокысыннан уянган кебек, яңадан терелгән. Икенче бервакыт Аполлоний чума авыруын бертергән. Жир тетрәүне дә туктаткан. Борынгы китапларда, Аполлоний киләчәкне гел алдан әйткән һәм аның әйткәннәре һәрвакыт дөрөскә чыккан, диелә. Ул киләчәктә ниләр буласын белгән. Тирә-ягында нәрсәләр эшләнгәнне барысын да белеп торган. Мәсәлән, әкияттәге сүзләргә караганда, мондый бер хәл булган: Римда император Доминицианны үтергәннәр. Ул көнне Аполлоний Римнан еракта булган. Әмма ул үзенң дусларына шушы минутта Римда нәрсәләр эшләнгәннен шул вакытта ук сөйләп биргән.

Аполлоний турында, ул алла гына эшли алырлык могжизалар ясаган, дип сөйләгәннәр. Аполлоний исә үзе турында, аллалар кушуы буенча эш итәм, дигән. Аллаларны ул төшендә дә, өнендә дә күргән. Аполлоний алар белән гел аралашып торган; ул хәтта аларның нәрсә уйлаганнарына кадәр белеп торган. Ләкин ул үзе алла булмаган, ә аның шәкертләре һәм аңа ышанучылар аны алла-кеше дип атаганнар. Ул олы

жанлы һәм искиткеч саф күңелле кеше булган. Ул барыннан да бигрәк кешеләрне яхшы һәм дәрәс тормышка өйрәтү турында кайгырткан. Кешене яратырга һәм аңа яхшылык эшләргә өйрәткән. Кешеләрне бер-берсенә ярдәм итәргә үгетләгән. Ул һәрвакыт үзенң шәкертләре белән бергә, шәһәрдән шәһәргә барып, үз тәғлиматы турында вәгазь сөйләп йөргән. Шунның өчен аны хәтта эзәрлекләгәннәр дә.

Гадәттәгечә, Аполлонийның дошманнары да булган, алар аның турында Рим императорына әләкләгәннәр. Император аны үз янына хөкөмгә чакырткан. Аполлонийның дус-ишләре, мөгаен үлем җәзасына тартыр дип, император янына бармаска киңәш иткәннәр. Ләкин шулай да ул барган, император аны хаксыз һәм мәрхәмәтсез хөкөмгә тарткан. Әмма ул Аполлонийны үлем җәзасына хөкөм итәргә кыймаган. Ә Аполлоний ходаның хикмәте белән хөкөм залынан кеше күзенә күренмичә генә чыгып, Римнан берничә дистә километр ераклыктагы дус-ишләре янына килгән. Тегеләре бу хикмәتكә бик гажәпләнгәннәр, хәтта моның Аполлоний икәнлегенә ышанмый торганнар. Шуннан соң Аполлоний үзен тоттырып караткан һәм өрәк түгеллегенә ышандырган.

Ул күп еллар буена кешеләрне гаделлеккә һәм саф күңелле булырга өндәп, өйрәтеп йөргән, законсызлыкны фаш иткән, хакыйкәтне яклаган һәм рухи авырулардан терелткән, кешеләрне аллаларга ышанырга, гыйбадәтханәләр салырга һәм гыйбадәт кыларга, догалар укырга өйрәткән. Аполлоний үзе: «Я рабби ходаем, һәркайда хакыйкәт өстен һәм законга хөрмәт булсын иде», — дип дога кылган. Турылыклы һәм мәрхәмәтле аллаларны хөрмәт итүче турылыклы һәм мәрхәмәтле бәндәләр дә кирәк, дигән ул. Үләр вакыты житкәч, Аполлоний Родос утравына киткән. Анда Аполлонийның үгет-нәсихәтләрен яратмаган жрецлар аны тотып алганнар да чылбырлап куйганнар. Ләкин ул кинәт юкка чыгып күккә ашкан. Шул чак аңа: «Жирдә торма, күккә аш», дигән тавыш ишетелгән. Һәм шул ук вакытта гыйбадәтханә ишекләре үзләреннән-үзләре ачылып киткән. Борынгы китапта әнә шулай диелә.

Ләкин Аполлоний, үлгәннән соң да, кешеләр янына килә торган булган. Бервакыт ул, дингә ышанмаучы

бер егет янына килеп, аны кеше жанынын мәңгелек булуына ышандырган.

Хэтта шул замандагы христианнар да Аполлонийны зурлап искә алганнар. Рим императоры Каракалла аңа махсус гыйбадәтханә салдырган, ә император Александр Север үзенек гыйбадәтханәсенә аның сурәтен Гайсә сурәте белән янәшә куйдырган. Хэтта Аполлоний үлгәннән соң берничә йөз еллар үткәч тә, римлылар аны искә ала торган булганнар. Алар христианнарга аны үрнәк кеше итеп күрсәткәннәр һәм Аполлоний Гайсәдән дә олы ул дигәннәр. Гайсә нинди могжизалар эшләгән булса, Аполлоний да шундый ук могжизалар ясаган, дигәннәр. Ул, Гайсә шикелле үк, саф күңелле һәм гажәеп бер кеше булган, дип сөйләгәннәр. Инжил китапларында Гайсә тормышы турында язылган шикелле, Аполлонийның тормышын сурәтләп язган латинча китаплар да бар.

Қыскасы, башка пигамбәрләр кебек үк, Аполлоний Тианский да могжизалар тудыручы, ярым алла булган.

Борынгы китапларда, башка пигамбәрләр турында сөйләнгән шикелле, аның турында да әнә шулай сөйләнә.

Миллионнарча кешеләр, башка төрле борынгы китапларга ышанган кебек, шушы китапларда әйтелгәннәргә дә ышанып килгәннәр. Ул китапларда могжизалар турында, авыруларны терелтү, жәннәрне куып чыгару, киләчәкне алдан әйтү турында язылганнар да ышанганнар. Қыскасы, биредә дә гадәттәгечә килеп чыккан.

Ә гадәттә пигамбәрләр һәм әулиалар үзләрен бөтен кешелек дөнъясын коткаручылар дип санаганнар. Дингә ышанучылар да аларны алла тарафыннан кешеләрне коткару өчен жиберелгәннәр дип санаганнар. Борынгы яһүдләрдә ул «машиаһ», ягъни мессия¹ дип атала. Шуңа ышанучылар Заратуштраны да, Будданы да, Мөхәммәтне дә һәм хэтта Аполлоний Тианскийны да әнә шундый мессияләр дип исәпләгәннәр. Ләкин болардан тыш жир йөзөндәге илләрдә бик күп мессия-

¹ Мессия — дини уйдырмаларга караганда, гөнаһлы кешеләрне коткару өчен, янәсе, алла тарафыннан жиберелә торган бер кеше. Ислам динендә аны мәһди дип атыйлар. (Тәрж.)

ләр булган. Ике мең ел эчендә аларның саны шулкадәр күбәйгән, барысын да санап чыгарга һич мөмкин түгел.

Пигамбәрләр турында алдан әйтелгән сүzlәр дәресе?

Ләкин шунсы бик кызык: мондый гажәеп кешеләрнең барысы турында да, аларның туачагы турында алдан ук әйтелгән булган, дип сөйләгәннәр һәм шулай дип сөйләләр.

Һәм чыннан да, күп кенә борынгы китапларда пигамбәрләр турында шуңа туры килә торган нинди дә булса сүzlәрне һәрвакыт табарга мөмкин. Һәм бу сүzlәр чыннан да шул пигамбәр турында әйтелгән кебек тоела. Будда турында да, Мөхәммәт турында да, Заратуштра турында да һәм башкалар турында да алдан ук әйтелгән төслә күренә. Ул нинди хикмәт соң? Һәм ни өчен соң алар һәрбер халыкта һәм һәрбер изге китапта бар?

Төрлө халыкларның укымышлы кешеләре һәм акыл ияләре бу турыда инде күптәннән бирле һәм бик күп уйлаганнар һәм менә мондый нәтижәгә килгәннәр.

Борынгы китапларда язылган бик күп сүzlәрне төрлечә аңларга мөмкин. Шунлыктан алар чыннан да алдан әйтелгәннәр кебек һәм чыннан да нәкъ шушы пигамбәр турында, шушы кеше турында әйтелгән кебек күренә. Мәсәлән, борынгы китапларда: «Бер заман аллаһы тәгалә җиргә иңәр һәм кешегә әверелер; ул кеше гажәеп рәвештә дөньяга килер», — дип әйтелә. Мәсәлән, Аполлоний Тианский кебек дингә өндәүче берәр кеше килеп чыгу белән, аның шәкертләре һәм аның эшен дәвам иттерүчеләр борынгы китаптагы моңа туры килә язган сүzlәрне нәкъ менә аның турында әйтелгән дип аңлаталар. Йөzlәрчә кешеләр һәм хәтта ул үзе дә биредә нәкъ шул турыда язылган дип сөйли башлый.

Ләкин шул ук илдә дингә өндәүче икенче бер кеше килеп чыга, һәм шул ук сүzlәрне аның турында әйтелгән дип сөйли башлыйлар, чөнки ул сүzlәр монысына да туры киләләр. Аннан соң өченче һәм дүртенче кешегә карата да шулай ук эшләнә. Чыннан да ул сүzlәрнең дингә өндәп йөрүчеләрдән бер генә кешегә түгел, бәлки күп кешегә туры килүе мөмкин. Дингә өндәүче

Һәрбер кеше үзен пигамбәр дип әйтә ала; башка кешеләрнең дә моңа чын күңелдән ышанулары һәм аның турында пигамбәр дип сөйләүләре мөмкин. Аннары шул пигамбәрнең гажәеп рәвештә дөньяга килүе турында төрлө сүzlәр һәм хикәяләр дә килеп чыга.

Заратуштра, Будда, Мөхәммәт, Гайсә, Аполлоний Тианский һәм башкалар турындагы хикәяләр дә энә шулай килеп чыкканнар.

Тагын шунсы бик кызык: гадәттә шулай була — башта борынгы китапларда әйтелгән кеше үзе туа; аннары шушы китаплардан аның турында әйтелгән сүzlәрне эзләп табалар. Башта ул кеше үзе туа, аннары аның гажәеп рәвештә дөньяга килүе турында сөйли башлыйлар.

Ләкин бу сүzlәрне һәм хикәяләрне ничек тикшерергә? Мондый сүzlәр гадәттә бик үк аңлашылып житми торган булалар, һәм аларны төрлечә аңлатырга мөмкин. Ләкин аларның кайберләре бик төгәл була һәм чыннан да шуңа туры килгән шикелле күренә. Мәсәлән, борынгы һинд китапларында чыннан да, Будда Майя исемле бер кыздан туарга тиеш булган, дип әйтелә. Ләкин Будданың тууы турындагы бу китап кайчан язылган соң? Ул бит Будда үлгәннән соң күп еллар үткәч язылган. Аны кем язган соң? Аны Буддага чыңлап ышанучы кешеләр язган. Алар, бәлки белә торып, бәлки белмичә, шулай язганнардыр, аның тууы турында изге китапларда әйтелгән нәрсәләрне бәлки Будданы ярату сәбәпле язганнардыр. Шунлыктан Будда турында алдан әйтелгән сүzlәр чыннан да шулай булган кебек күренә. Һәрхәлдә Буддадан йөzlәрчә һәм меңнәрчә ел соң яшәгән кешеләр өчен бу нәрсәләрне тикшерү бик кыен. Инде тикшерергә мөмкин түгел икән, димәк, бер генә нәрсә кала — яки ышанырга, яки ышанмаска кирәк була. Һәм Будда динен тотучы кешеләр моңа ышаналар, ә башка динне тотучылар моны бер уйдырма дип саныйлар һәм хәтта моның өчен буддистларны шелтәлиләр.

Ләкин аларның үзләренең дә шундый ук уйдырмалары бар, тик аларның уйдырмалары башка пигамбәрләр — үз пигамбәрләре турында. Аларныкына карата да, буддистлардагы, кытайлардагы, индуслардагы һәм башка халыклардагы хикәяләргә карата да шуны ук әйтергә кирәк.

Шулай итеп, пигамбәрләр тормышы турындагы борынгы китапларда язылган сүзләрнең байтагы дәрәскә чыккан шикелле күренә. Чынлыкта исә алар һич тә дәрәслеккә туры килмиләр.

Ләкин бу алдан әйтүләрнең кайберләре чыннан да дәрәслеккә туры килә, хәтта бик төгәл туры килә. Миллионнарча кешеләр моны күреп гажәпләнәләр, моны искиткеч бер могжиза һәм аллаһы тәгаләнең рәхмәте белән булган дип санылар.

Ләкин мондый бер сорау туа: шул ук пигамбәрләр алдан әйткән сүзләрнең барысы да дәрәскә чыгамы соң? Ә бөтенләй дәрәс булмаганның ничә? Төрле дин-нәргә ышанучы төрле халыкларның борынгы изге китапларында андый сүзләр бик күп язылган, ә дәрәскә чыкканның бик аз. Дингә ышанучы кешеләр алдан әйтелгән сүзләрнең дәрәскә чыкканның турында гадәттә зур итеп һәм һәр жирдә сөйләп килделәр һәм хәзер дә сөйләләр. Ә дәрәскә чыкмаганның турында алар гадәттәгечә тыннын да чыгармыйлар. Алар ул сүзләрне яки белмиләр, яки күрмиләр, яисә оныталар, ә кайчакта юри күрмәмешкә салышалар һәм хәтта яшерәләр.

Начар атучы кешенекә шикелле килеп чыга: начар атучы кеше дә, бик күп мәртәбәләр атканнан соң, кайвакыт аткан нәрсәсенә тидерә: күп ата торгач, берәр пулясы очраклы рәвештә тиеп тә куя. Алдан әйтелгән бик күп сүзләрнең дә берәрсе очраклы рәвештә туры килүе мөмкин. Ләкин могжизамы бу, әллә юкмы? Әлбәттә, биредә бернинди дә могжиза юк. Югыйсә, мәсәлән, христианнар да Будданың һәм Мөхәммәтнең һәрбер эше заманында алдан әйтеп куелган булган, дип ышанырга туры килер иде...

Яңа мессия Саббатай Цеви һәм аның тормыш тарихы *

Моннан 250 ел элек Төркиядә, мәсәлән, менә мондый бер хәл булган.

Яһүдләр арасында Саббатай исемле, Цеви дигән фамилияле бер кеше килеп чыккан. Бу кеше үзенең мессия (мәһди) икәнлегенә һәм бөтен яһүд халкын һәм барлык кешеләрне коткарырга тиешлегенә чын күңелдән ышанган.

Саббатай бик сэлэтле, акыллы һәм кызу канлы кеше булган. Ул 1626 елда Измир шәһәрәндә туган. Аның атасы бай сәүдәгәр булган. Ләкин Саббатай атасы юлыннан барырга һәм сәүдә белән шөгыльләнергә теләмәгән. Ул барыннан да бигрәк яһүдләрнен изге китапларын укырга яраткан. Һәм ул аларны бик күп укыган. Шушы китапларны укый-укый, ул, мессия әле килмәгән, ә килергә генә тиеш һәм киләчәк, һичшиксез киләчәк, дигән нәтижәгә килгән. Саббатай аңа хәтләр дә үзләрен мессия дип санап йөртүче берничә кеше булганлыгын да белгән; ләкин алар барысы да чын мессияләр булып чыкмаганнар. Алар кешеләрне коткара алмаганнар, берәүгә дә бәхет бирмәгәннәр һәм жаннарны азат итмәгәннәр. Саббатай моны үзеннән башка берәү дә эшли алмый дигән карарга килгән.

Шуннан соң Саббатай байлыгын ташлаган, кешеләрне ташлап киткән, дәрвиш булып яши башлаган, озак-озак һәм бик еш ураза тотта һәм көн саен диңгезгә төшөп тәһарәт ала торган булган. Ураза тотып һәм һәртөрле авырлыктар кичереп, ул үзен-үзе шундый хәлгә китереп җиткергән, ниять, аның күзенә төрле нәрсәләр күренә башлаган. Аның янына фәрештәләр килгән, хәтта алла үзе дә килгән. Саббатай аларны чыннан да үзе күргән һәм алар белән сөйләшкән. Ул үзенә чын мессия икәнлеген алардан үз колагы белән ишеткән. Саббатай үзенә күргәннәре турында иптәшләренә сөйләгән, чын күңелдән һәм дәртләнеп сөйләгән, чөнки ул үзенә мессия икәнлегенә үзе дә ышанган. Саббатайга 20 яшь чагында ук, аның шәкертләре, иярченнәре булган, һәм алар барысы да тиздән мессиянең киләчәгенә чын күңелдән ышанып яшәгәннәр.

Шул вакытларда яһүдләр арасында тиздән коткаручы килер дигән сүзләр таралган булган. Христианнар да Гайсәнең икенче тапкыр җир йөзенә килүе 1666 елда була дип көткәннәр. 666 саны христианнарда дәжҗал чыгасы ел дип санала, чөнки Апокалипсис китабында аның турында шулай әйтелгән. 1666 ел инде якынлашып килә торган була. 1648 ел килеп җитә. Шул елны Саббатай барлык шәкертләренә үзенә пигамбәр булып, ягъни кешеләрне коткаручы булып килүен белдергән.

Моңы ишеткәч, яһүдләр аны Измидан куып җибәрәләр. Шуннан соң Саббатай Истамбулга китә.

Ә Истамбулда бу вакытларда Авраам Яхини дигән бер пигамбәр булган. Ул, тиздән жир йөзенә чын мессия — элек беркайчан да булмаган мессия килергә тиеш, дип күптәннән бирле сөйләп йөргән. Шушы Яхини «изге китап»ны яхшы белгән. Ул, жир йөзенә мессия килер вакыт житте дип, моны «изге китап»та язылган сүзләр белән исбат иткән. Һәм чыннан да «изге китап»та Саббатай Цеви турында әйтелгән сүзләр кебегрәк урыннар бик күп табылган. Нәкъ шул вакыт Саббатай да килеп чыккан. Аңа ышанучыларның саны бик тиз арткан. Ә шушы вакытта Газа шәһәрендә Натан исемле тагын бер пигамбәр килеп чыккан. Ул үзенен һич тә Натан булмавы, бәлки мессиягә юл ачарга тиешле яңадан терелгән Хөзер Ильяс булуы турында әйткән. «Изге китап»та язылган сүзләр аңа карата да туры килгән шикелле күренгән. Натан, 1666 елда мессия килеп, яһүдләрне төрекләр золымыннан коткарырга һәм солтанның үзен әсирлеккә алырга тиеш, дип сөйләп йөргән. Натанның сүзләре Саббатайга карата да туры килгән. Аңа табынучылар тагын да арткан. Аларның саны әллә ничә меңгә житкән. Саббатай илдән илгә вәгазь сөйләп йөргән, ә аңа ышанучыларның саны артканнан-арта барган.

Ниһаять, 1665 ел килеп житкән. Бу вакытта бөтен яһүдләр борчылып яшәгәннәр. Христианнар да бик борчылганнар. Саббатай, Иерусалимга китеп, шунда үзен мессия дип игълан иткән. Иерусалимдагы яһүдләрнең күбесе аңа ышана башлаганнар. Шуннан соң Саббатай зур тантана белән үзенен туган шәһәре Измирга киткән. Шунда килеп, яһүдләрнең Яңа ел көнендә, быргылар уйнатып, тантаналы рәвештә үзен-үзе мессия дип игълан иткән. Халык аны шатланып каршы алган. Измирдагы яһүдләрнең күңелендә зур дәрт туган. Алар Саббатайга гыйбадәт кылганнар. Аның һәрбер эшен могжиза итеп санаганнар. Кайбер кешеләр, байлыкларын һәм эшләрен ташлап, мессия килүне көтә башлаганнар. Күп кешеләр үзләрен-үзләре жәзалаганнар, ураза тотканнар һәм төннәр буе йокламаганнар; кайберәүләр бик шатланганнар һәм мессия килү хөрмәтенә бәйрәмнәр ясаганнар. Европаның барлык илләрендә Саббатай турында төрле-төрле сүзләр сөйләп йөрүче кешеләр килеп чыккан. Дөрес, Саббатайның дошманнары да булган; алар төрле юллар белән аны юк итәргә

тырышканнар. Эмма аңа иярүчеләр күбрәк булган. Күп кенә шәһәрләр, Саббатайны котлау өчен, Измирга үзләренең вәкилләрен жибергәннәр. Аны Израил патшасы дип атаганнар һәм аңа бик күп бүләкләр китергәннәр. Кешеләрнең табынуыннан файдаланып, Саббатай үзен-үзе алланың жирдәге илчесе һәм хәтта алла дип игълан иткән. Ул үзе турында: «Мин, Саббатай Цеви, аллаһы тәгаләгез буламын», — дип әйтә торган булган. Ул моны чын күңелдән шулай эшләгән. Йөз меңнәрчә кешеләр дә аңа чын күңелдән ышанганнар. Ләкин аның эчкерле яклары да күп булган. Ул, үзе дә сизмәстән, ялганга ышанган, кайвакыт үзе дә ялганлаган һәм хәтта могжизалар эшләгән булып, төрле-төрле юллар белән халыкка йогынты ясар өчен, мәкерле хәйләләр дә корган.

Менә 1666 ел килеп житкән. Халык арасында борчылу тагын да арткан. Шушы елны Саббатай, төрек солтанын әсирлеккә алу өчен, яңадан Истамбулга киткән. Шуннан соң Төркия властьюлары куркуга төшкән. Истамбулга барганда полиция Саббатайны кулга алган. Саббатай үzeneң мессия икәнлеген әйтеп караса да, файдасы тимәгән. Христиан полицейлары моңа каршы: «Хәзер Гайсә кайтса, без аны да төрмәгә ябып, асып үтерер идек», — дигәннәр. Саббатайны богауланган килеш Истамбулга алып килгәннәр, ә аннан шул ук елны Абидос замогына күчергәннәр. Саббатайны шунда ябып куйганнар.

Ләкин мессияне тоткынлыкка алу аңа ышануны һич тә киметмәгән. Чөнки «изге китап»та да, пигамбәр газап чигәргә тиеш, дип язылган бит. Саббатайның шулай булачагы «китапта да әйтелгән», дигәннәр. Шуңа ышанучы кешеләр мессиягә табыну өчен Абидоска агылганнар. Алар, пигамбәр белән күрешү өчен, сакчыларны сатып алганнар. Ә Саббатай бу вакытта яһүд динен үзгәртү, дәүләт һәм жәмгыять тәртипләрен башкача кору турында уйлаган. Бу турыдагы сүзләр солтанга да барып житкән. Ул яһүдләр арасында мессия турындагына түгел, дәүләт тәртипләре турында да сүз барганлыкны һич тә ошатмаган. Солтан бу тәртипләргә бик яхшы һәм һич тә үзгәртеләргә тиеш түгел дип санаган. Ул фетнәче Саббатайны асып үтерергә карар биргән.

Әгәр ул моны эшләгән булса, Саббатайга ышану тагын да арткан һәм тарала төшкән булыр иде.

Ләкин солтанга акыл өйрәтүче зирәк киңәшчеләр

табылган. Алар аңа, фетнәчене үтерүнең яһүдләр арасында бунт китереп чыгаруы мөмкин, Саббатайны динен алмаштырырга мәжбүр итү яхшырак — бу аңа ышануны бик тиз какшатачак, дип аңлатканнар. «Әгәр син аны үтерсән, бу аның данын арттырыр гына, чөнки Гайсәне жәзалап үтергәч тә, шулай булган бит», — дигәннәр алар. Солтанның боерыгы буенча сарай врачы Гидон, Саббатай янына барып, аны жәзалаулар һәм хурлыклы рәвештә үтерү белән куркыта башлаган. Гидон аның төрлечә газапланачагын әйткән. Саббатай каршы тора алмаган. Ул үз эшенә файда булсын өчен ислам динен кабул итәргә кирәк дигән карарга килгән. «Бу миңа алла тарафыннан жиһәрелгән сынау», — дигән ул. «Изге китап»тан Саббатайның энә шулай динен алмаштыруын аклый торган урыннарны эзләп караганнар. Һәм «изге китап»та пигамбәрләрнең чыннан да шуңа туры килә торганрак сүзләре табылган. Пигамбәрләр сүзенә караганда, бу нәрсә нәкъ «китап»та язылганча килеп чыккан шикелле күренгән. Саббатайны солтан сараена алып килгәннәр, ул шунда яһүдлектән ваз кичкән, шуның билгесе итеп башына ак чалма кигән. Солтан моңа бик канәгатьләнгән һәм Саббатайны үзенен Әдернә шәһәрендәге сарай хезмәтчесе итеп билгеләгән.

Саббатай мессиянең эше энә шуның белән беткән. Халык аңа ышанмый башлаган. Аңа иярүче меңнәрчә кешеләр аңардан читләшкән. Саббатайның аларга, мин хәзер дә элеккеге эшемә хезмәт итәм, дип әйтүләре юкка гына булган. Аның, мөселманнарны да яһүд диненә тарту теләге белән, «күз буяу өчен генә» чалма кидем, «китап»та да шулай булырга тиеш дип әйтелгән бит, дип ышандырырга тырышуы юкка гына булган. Натан пигамбәр дә Саббатай турында: «Аның бөтен эше бик тирән сер булып кала, кеше акылы ул серләргә аңлай алмый, алар барысы да «изге китап»та алдан ук әйтелеп куелган», — дип сөйләп йөргән. Ләкин шулай да Саббатайның эше мәңгегә юкка чыккан.

Хәер, аңа иярүче кешеләр дә калган. Хәтта алар байтак булган. Күп кенә яһүдләр Саббатайның хыянәт итүенә һич тә ышанырга теләмәгәннәр, чөнки «изге китап»та чыннан да аның бу эшен аклай торган сүзләр табылган. Дөрестән дә, «изге китап»ка ышангач, Саббатайга ышанмаса мөмкинме соң? Саббатай үлгәннән соң, аның турындагы сүзләр тагын да күбәеп киткән.

Аның турында, Саббатай күккә ашкан, беркадәр вакыттан соң ул янадан кайтыр һәм жир йөзәндә күп газәпләр чиккән халыкны коткарыр, дип сөйли башлаганнар.

Кайберәүләр, Саббатай кешеләрнең гөнаһларын кичерү өчен жир йөзә чыннан да алла тарафыннан жиберелгән булган, аның бөтен тормышында тирән һәм серле бер мәгънә бар, дип сөйләгәннәр. Исаия китабында язылган түбәндәге сүзләре Саббатайга карата әйтелгән дип юраганнар: «Аның кыяфәте дә, зурлыгы да юк; һәм без аны күрдөк, ә безне үзәңә жәлеп итәрлек кыяфәте юк иде аның... Ул кимсетеләп яшәде, һәм без аны бернигә дә куймый идек. Ләкин ул безнең гөнаһларыбыз өчен жәфаланды һәм безнең башбаштаклыгыбыз өчен газәп чикте» (Исаия, LIII сүрә, 2—4 аят).

Димәк, «изге китап»та язылганнарга ышансаң, Саббатайның да бөтен тормышы, бөтен гөнаһлары һәм бөтен эшләре үзе туганчы әллә ничә мең еллар элек үк әйтелгән булып чыга.

Һәм кайчандыр шуңа ышанганнар бит.

КУЗ АЛДЫНА КИЛҮЛӘР ҺӘМ ТӨШ КҮРҮЛӘР ТУРЫНДА ХИКӘЯЛӘР

Пигамбәрләр чыннан да могҗизалар эшлиләрме?

Жир йөзөндә бик күп пигамбәрләр һәм әулиалар, ярым аллалар һәм аллалар килеп чыккан. Һәм аларның бөтенесе арасында бик зур охшашлык бар.

Алар барысы да дөньяга гажәеп рәвештә килгәннәр.

Алар барысы да төрле-төрле могҗиза эшлэгәннәр: авыруларны, гарипләрне терелткәннәр, явыз рухларны куып чыгарганнар һәм башка эшләр эшлэгәннәр.

Алар барысы да төрле нәрсәләр күргәннәр: алар янына фәрештәләр килгән, алар белән аллалар сөйләшкән.

Барлык пигамбәрләр һәм ярым аллалар арасында тагын бер охшашлык бар: алар барысы да үзләрен чыннан да гади кеше түгеллекләренә ышанганнар. Һәм чын күңелдән ышанганнар. Шушы ышану алардан халыкка күчкән.

Икенче яктан, халыкның аларга ышануы аларның үзләренә дә йогынты ясаган — аларның үзләренә күчкән. Бу хәл аларның көчән тагын да арттырган. Һәм алар чыннан да көчәеп киткәннәр, аларга миллионнарча кешеләр баш игән. Алар, кешеләрнең күңеленә үтеп кереп, чыннан да могҗиза тудырганнар.

Фәрештәләр күрү һәм аллалар белән сөйләшү могҗиза түгелмени?

Авыру кешеләрне һәм үлгәннәрне терелтү могҗиза түгелмени ул? Ә җен-пәриләрне һәм гомумән явыз рухларны куып чыгару могҗиза түгелмени?

Ә бәлки андый могжизалар турындагы сүзләр барысы да гел ялган, уйдырма, арттырып күрсәтү яки ялгышу гынадыр?

Әлбәттә, кайвакыт анысы да булгалый. Әйтеп үткәнебезчә, могжиза дип уйланылган нәрсәне гадәттә бизәкләп күрсәтәләр. Ул турыда төрле-төрле хикәяләр уйлап чыгаралар, телдән телгә сөйләп йөриләр.

Ләкин телдән телгә сөйләнәп килгән һәрбер хикәянең дәрәс ягы да була. Жырлаучы ташлар, туфан һәм башка нәрсәләр мисалында моны да күрсәтеп үткән идек инде.

Бәлкем, күз алдына килүләр һәм авырудан терелтүләр турындагы хикәяләрдә дә дәрәслек бардыр?

Менә шуны тикшерергә кирәк. Ләкин моның могжизамы, түгелме икәнлегенә бернинди шик калмаслык итеп тикшерергә кирәк.

Моның өчен иң элек могжиза булып күренгән энә шушы күренешләрнең нинди сәбәпләр аркасында килеп чыгуын тикшерергә кирәк.

Шул сәбәпләрне белми торып, аларның ничек, ни өчен һәм кайчан килеп чыгуларын аңлап буламы соң?

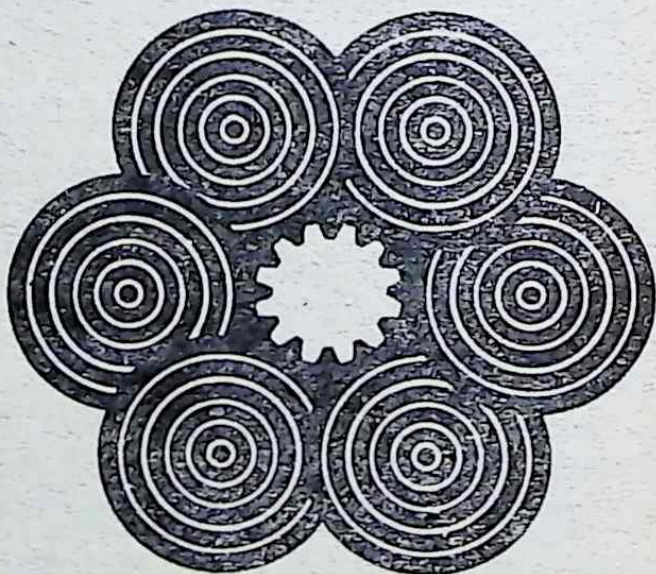
Күз алдына килү ничек була

Мәсәлән, үзе теләгән һәрбер кеше күрә ала торган күренешләрне алыштырып.

Биредәге рәсемдә берсе эченә берсен кертәп кара түгәрәкләр ясалган (11 нче рәсем). Рәсемдәге түгәрәкләр, әлбәттә, әйләнмиләр, ләкин аларны әйләнәп тор-

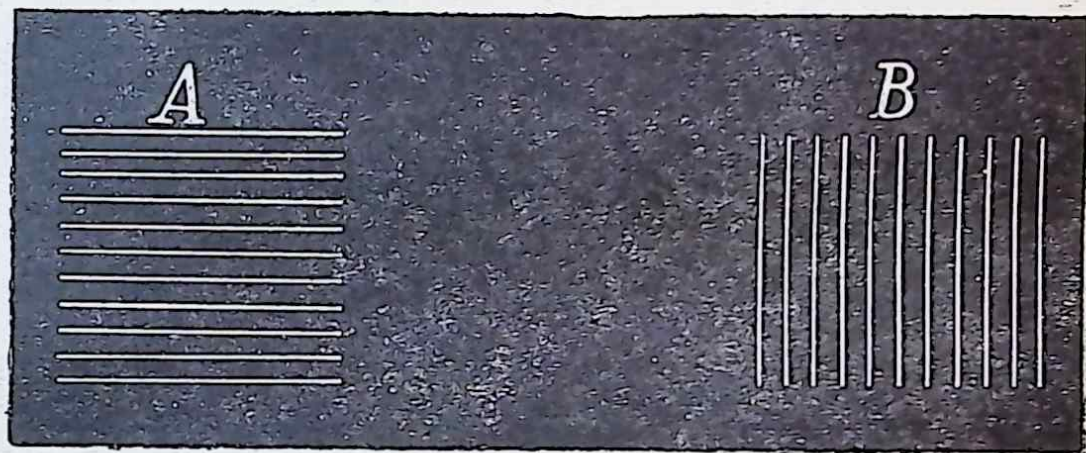

11 нче рәсем.

12 нче рәсем.

гансыман итеп күрергә мөмкин. Моның өчен китапны кулга алырга да аны үз алдында берничә секунд әйләндереп, селкеп торырга, шул ук вакытта рәсемгә игътибар белән карарга кирәк. Күз берәз арыгач, рәсемдәге түгәрәкләр барысы да бер якка таба һәм бик

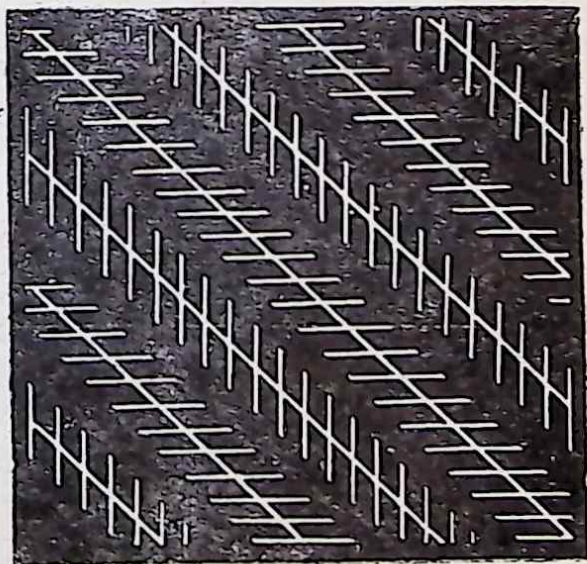

13 нче рәсем.

тиз әйләнеп торган шикелле күренер. Әлбәттә, алар чынлыкта әйләнмиләр, ләкин безнең күзгә әйләнеп торган кебек күренәләр. Димәк, кайвакыт бөтенләй булмаган нәрсәләр дә безнең күз алдына киләләр икән.

Ә менә бу рәсемдә алты түгәрәк һәм алар уртасына тешле тәгәрмәч ясалган (12 нче рәсем).

Рәсемне күз алдыгызда тиз-тиз селеккәләсәгез, шушы түгәрәкләр дә, тешле тәгәрмәч тә әйләнеп торган кебек күренер, түгәрәкләре бер якка, ә тәгәрмәче икенче якка таба әйләнер. Димәк, биредә дә бөтенләй булмаган нәрсә күренәчәк.

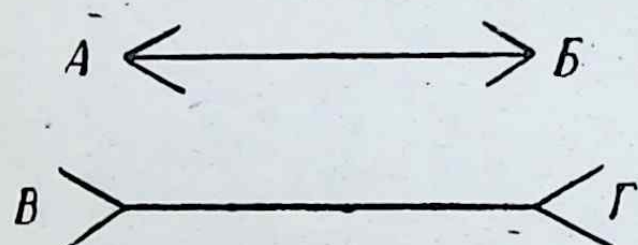

14 нче рәсем.

Ә менә 13 нче рәсемдә, берничә сызык сызылып, бөтенләй бертигез зурлыктагы ике дүртпочмак ясалган. Бер дүртпочмактагы сызыklar буйга, икенчесендәгеләре аркылыга сызылган. Ике дүртпочмакның кайсы

киңрәк һәм кайсы биегрәк соң? Сызыклары вертикаль булганы киңрәк, ә аркылы сызыктардан ясалганы биегрәк кебек күренә. Ләкин шулаймы соң бу? Моңы төгәл белү өчен аларны үлчәп кенә карарга кирәк; үлчәп карасаң, дүртпочмакларның икесе дә бер үк зурлыкта булыр. Димәк, монда да юк нәрсә күренә.

Ә менә тагын бер мисал. Рәсемдә кыска кыек сызыктар белән кисешкән берничә озын сызык сызылган (14 нче рәсем). Шушы

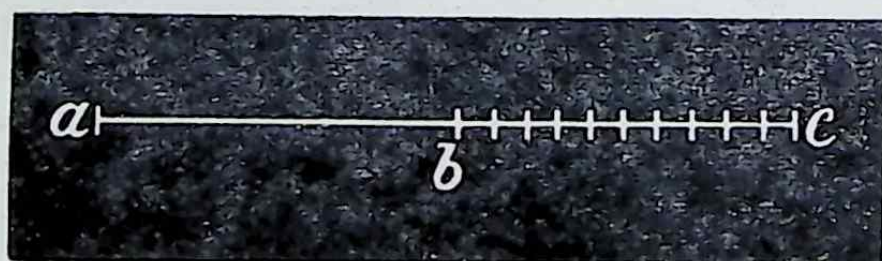
15 нче рәсем.

озын сызыктар бер-берсеннән һәр жирдә дә бер үк ераклыкта торалармы, әллә юкмы? Болай караганда аларның бер-берсеннән ераклыгы төрлө жирдә төрлөчә кебек күренә. Алар бер-берсенә

таба авышкан, кай урында якынайган һәм кай урында ераклашкан шикелле күренәләр. Ләкин шулаймы соң бу? Моңы белү өчен кәгазь алып, үлчәп карарга кирәк. Үлчәп карасаң, сызыктар бер-берсеннән һәр жирдә дә бер үк ераклыкта булырлар. Димәк, биредә дә безнең күзәбез чынлыкта булмаган нәрсәне күрә.

Ә 15 нче рәсемдәге АБ һәм ВГ сызыкларының кайсы озынрак? Аларның икесе дә бер үк озынлыкта, ә күзгә бөтенләй башкача күренәләр.

Ә ab һәм bc сызыклары ничек? (16 нчы рәсем.) Аларның икесе дә — шомасы да, кечкенә сызыктар белән киселгәнә дә — бер үк озынлыкта күренә, ә чын-

16 нчы рәсем.

лыкта исә аркылы сызыктар белән кисешкәнә кыскарак.

Димәк, безнең күзләребез еш кына ялгышалар.

Алар төсләрне дә ялгыш күрәләр. Кешенең күзләре кайвакыт бер төс урынына икенче төс күрә. Бик яхшы

яктыртылган кызыл кәгазьгә озак карап торганнан соң, ак кәгазьгә карасаң, ак кәгазь бермәлгә яшыкелт булып күренә. Яшел төскә карап торганнан соң ул кызгылт булып күренә. Сарыдан соң ак төс зәңгәрсү булып, һәм, киресенчә, зәңгәрдән соң ул сары булып күренә. Кешенең күзе бер төс урынына икенче төснә күрә ала. Һәм мондый хәлләр бик еш була. Бөтенләй сау-сәләмәт күзгә дә кайвакыт шулай күренә. Мондый тәҗрибәне үзе теләгән һәрбер кеше ясап карый ала. Бер табак кызыл кәгазьдәге кечкенә генә ак түгәрәк шулай ук яшыкелт булып күренә. Яшел фондагы ак түгәрәк кызгылт булып күренә, сары фонда — зәңгәрсү булып, зәңгәр фонда саргылт булып күренә. Димәк, бер төс икенче бер төс янында бөтенләй башкача булып күренә. Димәк, кешенең күзләре еш кына зурлыкны күрүдә генә түгел, төсләрне күрүдә дә алдыйлар, һәм кеше бөтенләй булмаган нәрсәне күрә. Ә бөтенләй булмаган нәрсәне күрү юк нәрсәнең күз алдына килүе белән бер түгелмени?

Хәзер биредә сөйләнгән нәрсәләр барысы да — күз алдына килгән нәрсәләр, ләкин болар бик гади нәрсәләр генә. Кешеләр күзенә бөтенләй булмаган катлаулырак нәрсәләр дә күренгәли*.

Кешенең күзе ялгышкан шикелле, аның колагы да ялгышкалый. Кайвакыт кеше бөтенләй булмаган тавышны ишетә. Мәсәлән, тимер юлда озак барган кешенең колагына берничә көн буга эллә нинди тавыш ишетелә. Заводта озак эшләүче эшчеләр, өйләренә кайтканнан соң, машина тавышлары ишетәләр. Димәк, кешенең колагы да чынлыкта булмаган нәрсәне ишетә ала.

Сизү органнары белән дә шундый хәлләр булгалый. Мәсәлән, сугышта солдатның аягы өзелгәч, аңа агач аяк куйганнар. Кайвакыт солдатка шушы агач аягы кычыткан һәм авырткан төсле тоела: аяксыз кеше чынлыкта бөтенләй булмаган нәрсәне сизә. Икенче яктан, һәрбер кеше үз бармаклары белән капшап үзендә бер борын түгел, бәлки ике борын бар шикелле тоя ала. Моңың өчен ике бармакны бөгеп, урта бармакны имән бармак өстенә куярга һәм шушы ике бармакны борын өстенә тидерергә кирәк. Шулкакыт кешегә үзендә ике борын бар төсле тоела. Ипи йомшагынан кечкенә генә шар ясап, аның өстенә энә шулай ике бармакны куеп

тэгэрэтсэн, бармак астында ике шар тэгэрэгэн төсле тоела. Моны «ялгыш тою» дип атыйлар.

Мондый мисалларны бик күп китерергә мөмкин.

Димәк, кайвакыт безгә бөтенләй юк нәрсә бар төсле тоела.

Кешенең күзе бигрәк тә алдаучан була. Һәрбер кеше теләсә кайсы вакытта бик гади юл белән, ясалма рәвештә энә шулай бөтенләй юк нәрсәне күз алдына китерә ала.

Мәсәлән, үзең теләсәң түшәмгә карап жөн күрергә мөмкин.

Түшәмгә карап жөнне яки үлгән кешене ничек күрергә

Моның өчен болай эшләргә кирәк: ак кәгазьне кисеп жөн ясарга һәм, аны кара кәгазь өстенә куеп, яхшылап яктыртырга, аннары шул рәсемгә, күзең арыганчы, бер-ике минут бик игътибар белән карап торырга, шуннан соң түшәмгә яки ак стенага карарга кирәк. 10—15 секунд үткәч, сөз түшәмдә яки стенада жөннең үзен күрәчәксөз.

Эгәр жөнне кызыл кәгазьдән кисеп ясаган булсагыз, түшәмдә яшел жөн күрөрсөз һәм, киресенчә, яшел кәгазьдән киссәгөз, кызыл жөн күрөрсөз.

Шул ук юл белән түшәмдә фәрештәне дә һәм теләсәң нәрсәне күрергә мөмкин. Берәр кешенең йөзен рәсемгә төшерөгөз — тик якты жирләрен кара итеп, ә кара жирләрен якты итеп ясарга кирәк. Шушы рәсемгә озак, ягъни күзөгөз арыганчы карап торыгыз да аннары түшәмгә карагыз. Түшәмдә шул кешенең йөзен күрөрсөз. Күзләре сау-сәламәт булган кеше рәсемгә озаграк карар, ә күзләре зәгыйфь һәм арыган кеше тизрәк күрә алыр.

Бер атаклы художник белән шундый хәл булган. Бервакыт ул Мәрьям ана һәм аның кулындагы бала сурәте төшерелгән кечкенә генә рәсемгә таба иелеп, озак һәм игътибар белән карап утырган. Художник башын күтәрөп караса, кинәт аның күзенә бүлмәнең икенче почмагында кулына бала тоткан бер хатын күрөнгән. Жентекләбрәк караганныан соң, ул әлегә рәсемдә күрөнгән Мәрьям ананы һәм аның кулындагы баланы күргән. Ләкин рәсемдәгегә караганда зуррак һәм тоныграк булган. Күрү ике минутлар дәвам иткән.

Художник белән булган шушы хәлгә күбрәк тукта-лып, моның ни сәбәптән килеп чыкканлыгын ныклап тикшерик.

Биредә нәрсә күргән соң ул? Иң элек ул рәсем күргән. Ул күз алдында рәсемне бик озак тоткан. Рәсемгә төшергәндә кешенең сурәте фотография приборына төшкән шикелле, художникның күзендә шушы рәсемнең сурәте ныгып калган. Ә художник бүлмә почмагына таба күтәрелеп караганда, аның күзләре элек-төгечә үк яхшы күрә алмаган. Рәсемгә озак карап торганлыктан, алар арыганнар. Күзнең нәкъ менә Мәрьям ана сурәте төшкән җирләре аеруча нык арыган булган. Ике күзнең әнә шушы җирләре стенаны күрәп житкәргән. Күзенең ул җирләре капланып торган шикелле булган. Димәк, күздәге сурәт тонык кына булып стенага килеп төшкән. Чынлыкта исә ул һич тә стенада түгел, бәлки күздә генә булган. Әнә шунның шикелле, өстенә озак карап торганда, кәгазгә ясалган җен сурәте дә, фәрештә дә, фотография рәсемнәре дә күзгә төшкән була. Ләкин алар кешегә күздә түгел, бәлки күз алдында шикелле күренә *.

Без ничек һәм ни өчен күрәбез

Ләкин менә шунсы бик гажәп: чыннан да шушы күренешне безнең күзәбез күрәме? Ул күренешләр кешегә дөрестән дә күз алдында булган кебек һәм аларны чыннан да күзә күргән кебек тоела. Ләкин шулаймы соң бу?

Менә мондый хәлләр дә булгалый. Сугышта бер офицерның күзенә кылыч белән сукканнар. Аның күзләре аккан. Офицер сукурайган, ә башка яктан бөтенләй сау-сәламәт кеше булып калган. Аны өенә алып кайтканнар, өендә берәр атна торганнан соң, ул кинәт төрле нәрсәләр күрә башлаган. Ул дусларын һәм танышларын күргән, урманнар һәм таулар күргән. Һәм бик яхшы һәм ачык итеп күргән. Сукуыр һәм күзсез була торып, бу нәрсәләргә ничек күрә алган соң ул?

Моның хикмәте шунда: кеше күзләре белән генә түгел, миңе белән дә күрә.

Кешенең миңе баш сәягә эченә урнашкан була. Баш миеннән һәрбер күзгә берәр нерв килеп тоташа. Күз нервысы, яки күрү нервысы, күзнең арткы өлешенә

килеп керэ һәм шунда бик нечкә тармакларга аерыла. Күрү нервысының шушы тармаклары челтәрле яры, яки челтәр дип атала. Кеше күзенә күренгән нәрсәләрнең сурәте шушы челтәрдә ясала. Шунлыктан челтәрдә ниндидер үзгәрешләр туа, чөнки һәрбер яктылык челтәрне азмы-күпме тынычсызлый, борчый һәм ярсыта. Челтәрнең ярсуы, күрү нервысы тамырлары буенча мигә бирелеп, минең күрү нервысы тамырлары башланган жиренә кадәр барып җитә. Бу урын минең арткы өлешендә, уң якта һәм сул якта урнашкан була һәм күрү үзәге дип атала. Минең ярсуы күрү үзәгенә барып җиткәч, күрү үзәгендә дә ниндидер үзгәрешләр туа, һәм шулвакыт кеше күрә. Биредә нинди үзгәрешләр килеп чыкканлыкны әлегә берәүнең дә төгәл итеп белгәне юк *. Шунсы гына билгеле, күрелгән нәрсәдән кешенең миендә ниндидер сурәтләр, эзләр кала.

Ә күзгә күренеп, мидә сурәтләнгән бөтен нәрсәләр: төсләр дә, зурлыктар да, яктылык та, күләгәләр дә, шәүләләр дә саклана, ягъни хәтергә кереп кала.

Хәтергә кереп калган нәрсә озак саклана. Һәм хәтердә сакланып кына калмый, кайвакыт искә дә төшә, ягъни яңадан күз алдына килә. Шул чакта кеше бу нәрсәләрне күзе белән карамыйча да күргән шикелле була.

Сукур офицер белән дә энә шундый ук хәл булган. Бик кайгырудан аның башында кан күбәеп киткән. Миенең кайчандыр үзе күргән нәрсәләрнең эзләре, сурәтләре сакланып калган урыннары да кан белән тулган. Энә шулай мидә кан күбәю аркасында, аның элек күргәннәре яңадан күз алдына килгән. Шул рәвешчә сукур, күзсез офицерга төрле нәрсәләр күренгән.

Аларны нәрсә белән күргән соң ул? Күзе белән түгел, миә белән күргән ул.

Димәк, биредә хикмәт күздә генә түгел, минең үзендә икән.

Йоклаган кешенең дә күзләре эшләми, шулай да ул төш күрә.

Менә мондый авырулар да булгалый: кешенең күзләре зарарланмаган һәм исән-сау була, ә үзе күрми башлый. Бу ни сәбәпле алай була? Чөнки мондый хәлләрдә кешенең күзләре түгел, бәлки баш миә зарарланган була, нәкъ менә күрү нервлары килеп тоташкан жире, кайчандыр күзгә күренгән нәрсәләрнең эзе

сакланып кала торган жире зарарланган була. Ул жир башның арткы ягына урнашкан була. Мондый хәлләр булгалый: сугышта кешенең башы яралана һәм нәкъ энә шушы жире яралана; шуннан соң ул күрми башлы, — күзе исән-сау булуга карамастан, күрә алмый. Димәк, мондый хәлләрдә кешенең мије зарарланган була, әмма күзе күрми.

Ләкин кеше, мије яраланганда, баш эчендәге билгеле бер урыны, ягъни миенең арткы өлеше зарарланса гына сукурая.

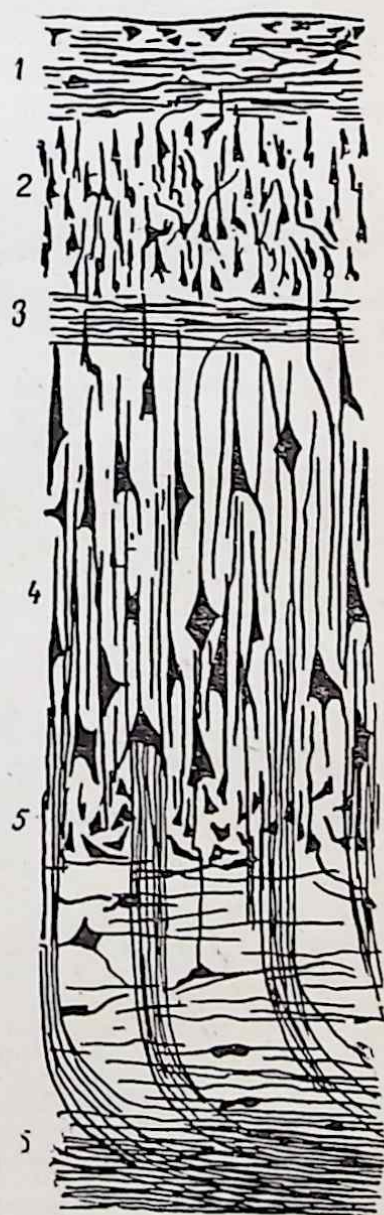
Шунсы кызык, күрү үзәгендә миенең өске катлавына берәз гына зарар килсә дә, кешенең күзе дәрәс күрми башлы. Ә миенең шушы жирен берәр нәрсә белән тынычсызласан, борчысан, ярсытсан, — кеше нәрсәдер күргән төсле була. Бу хәл баш миенең үзенчә төзелгән булуыннан килә.

Баш мије ничек төзелгән

Кеше миенең өске катлавында соры төстәге бер матдә бар. Бу матдә баш миен кабык шикелле каплап тора. Шушы соры матдәне ми кабыгы дип атыйлар. Баш мије исә үзе ак төстә була.

Ми кабыгыннан кисеп алынган юка гына пластинканы микроскоп аша карасак, шушы кабыкның, 17 нче рәсемдә күрсәтелгәнчә, бик гажәп төзелгән булуын күрербез. Рәсемдә түгәрәк һәм өчпочмак рәвешендәге үзенә бертөрле төерләр күренә, аларның кайберләре зуррак, кайберләре кечерәк. Ми кабыгында алар бик күп була. Аларны күзәнәкләр дип атыйлар. Бу күзәнәкләрнең мыексыман үсентеләре бар. Рәсемдә күрсәтелгәнчә, мондый үсентеләрнең кайберләре бик озын, ә кайсылары кыска. Озыны бик нечкә жепселләргә охшаган.

Күз нервысы энә шундый жепселләрдән тора. Күз нервысында

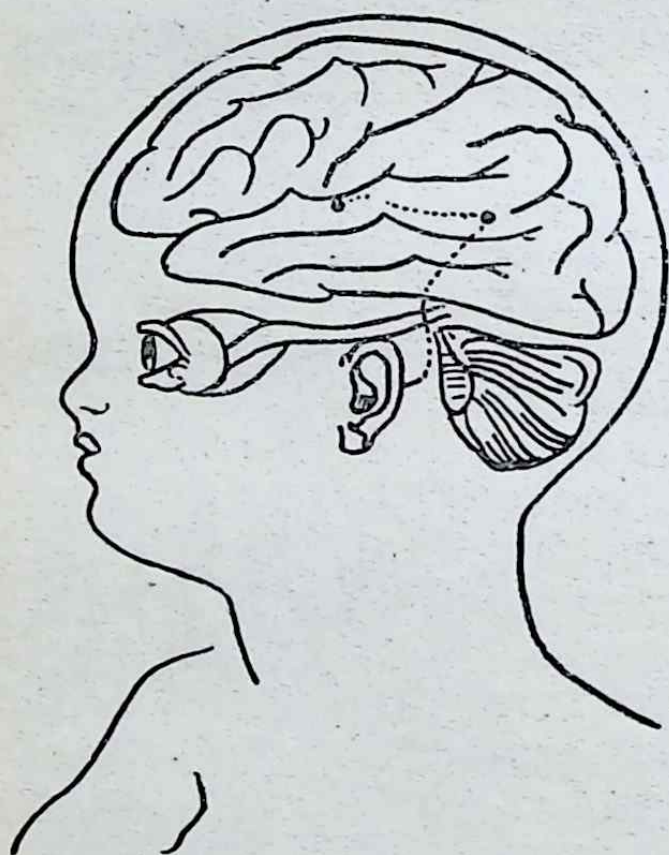
17 нче рәсем.

буй-буй булып сузылган андый жепселләр бик күп. Ул жепселләрнең һәрберсе баш миe кабыгында күрү үзәгендәге нинди дә булса бер күзәнәктән китеп күзгә барып тоташа. Димәк, кешегә күренгән нәрсәләр күздән әнә шул жепселләр аша ми кабыгындагы күзәнәкләргә биреләләр һәм шунда сурәтләнәләр.

Баш миенең соры төстәге кабыгы әнә шундый күзәнәкләрдән тора, ә баш миe үзе башлыча нерв жепселләреннән генә төзелгән була. Кеше миe кабыгында иң киме 14—15 миллиард чамасы нерв күзәнәкләре бар. Әлбәттә, алар бик кечкенә, һәм гади күз белән аларны һич тә күрәләр булмый.

Без ничек һәм ни өчен ишетәбез

Без кешенең ничек һәм ни өчен күрүе турында сөйләп үттек. Кешенең ишетүе дә шуның кебекрәк итеп җайланган.

18 нче рәсем.

Кешенең колагы белән ишетүен һәркем белә. Колактан баш миенә нервлар килеп тоташа (18 нче рәсем). Баш миендә колактан килгән нервлар тоташа торган урыннар бар. Мидәге шушы урыннар ишетү үзәкләре дип аталалар һәм баш миенең соры кабыгында, ике як чигә янындарак урнашкан булалар. Күрү нервлары кебек үк, ишетү нервлары да баш миенең соры кабыгына килеп туктыйлар. Бу нервларның жепселләре дә күзәнәкләргә ба-

рып тоташалар һәм нервларның ярсуын күзәнәкләргә бирәләр. Шуның аркасында күзәнәкләрдә ниндидер эчке үзгәрешләр туа; бу үзгәрешләр тиешле эз калдыралар. Шул рәвешчә, кешегә ишетелгән нәрсәләр ми кабыгындагы күзәнәкләрдә сакланып кала.

Баш миенең колактан килгән нервлар тоташкан өлеше, ягъни ишетү үзәкләре, исән-сау булса гына, кеше ишетә ала. Баш миеннән башка күз күрә алмаган шикелле, баш мие ярдәменнән башка колак та ишетә алмый.

Мәсәлән, менә мондый хәлләр булгалаган: күптәннән колагы ишетмәгән, бөтенләй саңгырау карчыклар кинәт төрле тавышлар ишетә башлаганнар. Аларга кемнәндер үзләре белән сөйләшкәне, кемнәндер жырлаганы, кемнәндер сызгырганы ишетелгән кебек тоелган. Докторлар мондый карчыкларның колагын җентекләп тикшергәннәр. Аларның колаклары, әллә кайчаннан бирле төзәлмәс авыру белән авырып, бөтенләй бозылган булып чыккан. Ә шулай да карчыклар ишеткәннәр һәм һич булмаган серле тавышлар ишеткәннәр. Ни өчен алай? Моның да сәбәбе шул ук: сукур офицер төрле күренешләр күргән шикелле, әлегә карчыклар да бөтенләй булмаган тавышларны ишеткәннәр.

Ул тавышлар колакта түгел, баш миендә яңгырылар. Ләкин алар ни өчен шулай яңгырый алалар соң? Чөнки карчыкларның колаклары сәламәт вакытта ишетелгән тавышлар аларның баш миендә тиешле үзгәрешләр тудырган булган һәм шушы үзгәрешләренң эзләре ми кабыгы күзәнәкләрендә картайганчы сакланганнар.

Димәк, ишетелгән нәрсәләр колак аша баш миенә барып җитә һәм шунда сакланып кала. Қайвакыт кеше үзенең баш миендә нәрсәләр сакланып калганын белми һәм сизми.

Қайвакыт, мәсәлән, менә мондый бик гажәп хәлләр булгалый.

Моннан кырык еллар элек Англиядәге бер гаиләдә укый-яза белми торган егерме яшьлек бер асрау кыз булган. Бервакыт ул бизгәк белән авырый башлаган. Аның тәне бик нык кызышкан, башы авырткан, үзе саташа торган булган. Һәм кинәт шундый бер могҗизасыман нәрсә килеп чыккан: укый-яза белмәүче асрау кыз саташкан вакытында грек, латин һәм яһүд телләрендә сөйләшә башлаган! Ул чит телләрдәге сүзләргә бик ачык итеп һәм тантаналы тавыш белән әйткән. Бу христианнарның, яһүдләренң һәм грекларның «изге китап»ларыннан алынган сүзләр булган. Моңы ишеткәч, күп кенә кешеләр авыру кызны изге дип, ә ул әйткән

сүзләрне «алла сүзләре» дип исәпләгәннәр. Ләкин докторлар башкача фикер йөрткәннәр. Алар иң элек мондый гажәп хәлнең ничек һәм ни сәбәптән килеп чыгуын тикшерергә булганнар. Бу кыз турында яхшылап белешкәннәр. Аның авыру сәбәпләрен тикшергәннәр. Һәм менә нәрсә килеп чыккан. Кайчандыр бу кыз бер карт руханида тәрбияләнгән булган. Шушы карт үлгәнчегә кадәр, озак еллар буге ул аңарда торган. Бу рухани төшкә аштан соң кухня янындагы бүлмәдә әрле-бирле йөрергә һәм грек, латин һәм яһүд китапларын кычкырып укырга яраткан. Докторлар авыру кызның кычкырып әйткән сүзләрен язып алганнар. Аннары алар теге рухани хатыныннан, ирең нинди китаплар укырга ярата иде, дип сораганнар. Шул китапларны эзләп тапканнан соң нәрсә килеп чыккан? Ул китапларда авыру кызның саташканда әйткән сүзләре табылган.

Димәк, кайчандыр бала чагында ук ул шул сүзләргә ишеткән булган. Ул сүзләр, аның колагына элгеп, колак нервысын ярситканнар. Колак нервысындагы ярсу баш миенә барып җиткән һәм шуның эз баш миендә озак еллар буге сакланган. Авырган вакытта кызның баш миендәге кайчандыр үзгәрткән нәрсәләрнең эзләре сакланган күзәнәкләргә кан тулган. Кан артудан ул сүзләр аның хәтеренә төшкән, асрау кыз үзгәрткән аңламаган телләрдә сөйләп башлаган. Әнә шулай итеп кеше, ишеткән нәрсәләрнең эз үзгәрткән-үзгәрткән баш миендә сакланып кала *.

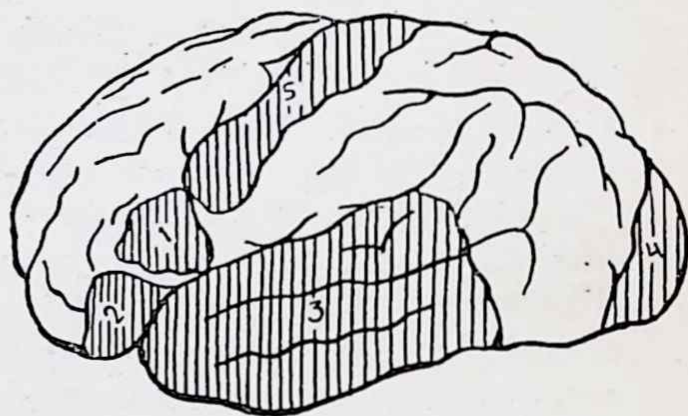
**Баш мие ярдәмендә кешеләр әйләнә-тирәдәге
күренешләргә ничек һәм ни өчен аңлайлар ****

Әнә шуның шикелле кешенең күргән, ишеткән, икән, капшап караган, телгә тидереп татыган нәрсәләргә барысы да баш миендә сакланып кала. Ми кабыгында күрү үзгәрткән (4) һәм ишетү үзгәрткән (3) дип аталган махсус урыннар бар, дип әйткән идек инде; шуның шикелле, баш миендә ис сизү үзгәрткән (2), хәрәкәт иттерү үзгәрткән (5), сөйләү үзгәрткән (1) һәм башка шундый үзгәрткәннәр дә бар (19 нчы рәсем).

Әгәр кеше берәр нәрсәгә сизә икән, — димәк, аның баш миендәге нинди дә булса үзгәрткән ярсан була. Кеше берәр нәрсәгә күргәндә, аның күрү үзгәрткән ярсан була; ишеткәндә — ишетү үзгәрткән, берәр нәрсәгә капшап тойганда, аның капшап тою үзгәрткән ярсан була һ. б. Ләкин

бу үзәкләрнең берсе дә үзеннән-үзе генә, ягъни читтән берәр нәрсәнең тәэсире баш миенә килеп житмәгәндә эшләми. Баш миендәге төрле үзәкләргә андый тәэсир-

ләр кайдан киләләр соң? Ул тәэсирләр күрү нервысына — күздән, ишетү нервысына — колактан, капшап тою нервысына — тиредән, ис сизү нервысына борыннан килә. Күздә, колакта, тиредә тиешле нервлар бар. Һәрбер яктылык һәм төс — күрү нервларын борчий; төрле тавыш-

19 нчы рәсем.

лар колак нервларына тәэсир итә; ашаганда һәм эчкәндә — авыздагы тел нервлары, төрле исләр килгәндә — борын эчендәге тире нервлары, тән хәрәкәтләре вакытында мускуллардагы нервлар борчыла. Димәк, һәрвакыт тышкы тәэсирләр башта нерв очларына бирелә. Шундый тышкы тәэсирләрдән нервлар ярсый. Неврларның ярсуы, баш миенә бирелеп, теге яки бу үзәккә барып житә. Неврларның ярсуы үзәккә барып житкәч, кеше тоя башлый: андагы нерв күзәнәкләрендә ниндидер үзгәрешләр туа*. Һәм шул вакытта кеше яктылыкны, исне, тавышны сизә, жылыны һәм салкынны тоя башлый. Шушы тойгылар бик озак саклана һәм кайвакыт хәтергә төшә алалар. Ә алар хәтергә төшкәндә, кеше моңарчы күптән күргән, ишеткән һәм тойган нәрсәләргә күрә, ишетә һәм тоя башлый.

Невка бирелгән тәэсирләр теге яки бу үзәккә барып житеп, шунда ниндидер эз калдыралар, һәм шул эзләр мидә сакланалар. Шуңа күрә кешедә туган тойгылар да юкка чыкмыйлар, хәтердә калалар. Хәтер — нәкъ менә теге яки бу үзәккә барып житкән нәрсәнең эзе сакланып калу дигән сүз ул. Кешенең башыннан кичергән тойгылары елдан-ел күбәеп, хәтердә сакланып кала алуын һәркем белә. Электән калган тойгылар әледән-әле безнең хәтергә төшеп торалар. Һәрбер кеше моны яхшы белә һәм, «фәлән-фәлән. нәрсәләр исемә төште», «бу миңа фәлән-фәлән нәрсәләргә хәтерләтә», дип сөйли...

Ләкин шушы тойгылар һәм истәлекләр ни өчен бер үк вакытта туа алалар? Ни өчен кеше бер үк вакытта күрә дә, ишетә дә ала, ни өчен без нинди булса да бер тойгыны гына түгел, бәлки башыбыздан үткән бик катлаулы күренешләрне берьюлы хәтергә төшерә алабыз? Моның сәбәбе шунда, чөнки безнең тою үзәкләребез — күрү, ишетү, ис сизү, капшап сизү үзәкләре — бер-берсеннән аерым тормыйлар; шулай ук бу үзәкләрне барлыкка китерүче күзәнәкләр дә бер-берсеннән аерым-аерым тормыйлар.

Югарыда әйтелгәнчә, һәрбер күзәнәкнең бик күп сандагы мыексыман үсентеләре була. Шушы үсентеләр ярдәмендә бер күзәнәкләр икенчеләре белән тоташалар. Нервта туган тәэсирләр шушы үсентеләр аша бер күзәнәкләрдән икенчеләренә бирелә алалар.

Моннан тыш, баш миенең бер өлешеннән икенче өлешенә нерв жепселләре үтә. Шул жепселләр ярдәмендә минең бер ягы икенче ягы белән, бер жире икенче жирләре белән тоташа. Мәсәлән, күздән килгән нервлар колактан, телдән, борыннан, тиредән килгән нервлар белән тоташа. Шуның аркасында менә мондый нәрсә килеп чыга: баш миенә читтән килгән, ягъни күз, колак, тире, борын, тел ярдәмендә туган барлык тәэсирләр мидә бер-берсеннән аерылып калмыйлар. Алар бер-берсе белән кушылган шикелле булалар. Баш миенең шулай төзелүе аркасында кеше үзе күргән, ишеткән, иснәгән, тоткан, тәмен татыган һәм төрле юллар белән, төрле сизү органнары ярдәмендә танып-белгән теләсә нинди әйберне аңлый ала.

Мәсәлән, эфлисунны алайк. Ул түгәрәк, кызгылт сары төстә, тәме эчкелтем-төчкелтем, хуш исле була. Кулга тотып караганда өсте кытыршы һәм түгәрәк. Болар эфлисун турындагы төрле тойгылар һәм бу тойгылар барысы да кеше миендә жыелган төрле тәэсирләр аркасында килеп чыгалар: бу тәэсирләрнең бер ишеләре күз аша, икенчеләре тел аша, өченчеләре борын аша, дүртенчеләре эфлисунны тоткан кул аша баш миенә киләләр. Баш миенең үзенчә төзелүе аркасында, алар бергә килеп кушылалар. Һәм шулардан кешенең баш миендә эфлисун дип аталган нәрсәнең тулы бер төшенчәсе туа. Эфлисун яки нинди дә булса башка әйбер — төрле вакытта алынган тойгыларның бергә килеп кушылуы ул*.

Кеше миендәге башка төрле тойгылар да энә шул юл белән туалар. Һәм кешенең үзе белгән барлык нәрсәләре, тирә-юньдә булган һәрбер нәрсә турындагы барлык белемнәре нәкъ шул юл белән генә тупланып килгән һәм туплана. Кеше миенә секунд саен төрле-төрле тәэсирләр һәм, димәк, төрле-төрле тойгылар агылып тора. Алар кешенең күзе аша, колагы аша һәм башка төрле сизү органнары аша агыла. Алар миллион һәм миллион төрле булып туа алалар. Туалар һәм сакланып калалар. Һәрбер кешенең башында алар бик күп була. Һәм кеше акылының бөтен хәзинәсе энә шулардан жыела.

Кешеләр ничек һәм ни өчен бер нәрсәне икенче нәрсә дип аңлыйлар

Ләкин биредә кайвакыт кыенлыктар да, буталчыктар да һәм хәтта зур-зур ялгышлар да килеп чыга.

Эш менә нәрсәдә: һәрбер кешенең башында бик күп төрле тойгылар, үзе күргән, ишеткән һәм гомумән башыннан кичергән нәрсәләренең тойгылары була. Бу тойгылар шунда саклана. Ләкин бервакыт кеше берәр яңа нәрсәне күрә яки ишетә яисә гомумән берәр яңа нәрсә кичерә. Шушы яңа нәрсә шунда ук аның миенә барып җитә. Ләкин анда бит моннан элек килгән нәрсәләр сакланган була. Ә элек килгән нәрсә, әлбәттә, яңадан килгәнә кебек булмый. Шуңа күрә кешеләр еш кына яңа нәрсәне иске нәрсә дип, билгесез нәрсәне билгеле нәрсә дип кабул итәләр.

Мәсәлән, юлчылар менә мондый хәлләрне сөйлиләр.

Бер утрауда яшәүче кешеләр җилкәнле корабль күргәннәр. Моңарчы аларның бу нәрсәне күргәннәре булмаган.

Утрау кешеләре: нәрсә соң бу? — дип гажәпкә калганнар. Әллә көймә инде бу, әллә ак канатлы бер кошмы, дигәннәр алар. Җилкәнле корабль аларга кош шикелләрәк булып күренгән. Корабльнең күренеше аларга көймәне түгел, бәлки кошны хәтерләткән; һәм шуңа күрә алар корабльне чыннан да кош дип белгәннәр. Башкача итеп әйткәндә, корабльнең сурәте утрау кешеләренең башында кош сурәте белән кушылган. Һәм алар аны йөзеп йөри торган кош дип атаганнар. Икенче бер

утрауда яшәүче кешеләр, беренче мәртәбә ат күргәннән соң, аны «өстенә кеше атланган дунгыз» дип атаганнар.

Әнә шул рәвешчә бик күп төрле нәрсәләрне берберсе белән бутарга мөмкин. Мондый хәлләр чыннан да булгалап тора һәм һәрбер кешедә була. Кешеләр еш кына бер нәрсәне икенче нәрсә дип кабул итәләр. Мәсәлән, еракта бер манара күренеп тора. Берәү моны «төрмә, замок» дип уйлый. Икенче берәү «сарай» дип уйлый. Ә өченчесе «чиркәү» дип уйлый. Нигә шулай уйлыйлар соң алар? Манараны күрү белән генә берни дә әйтеп булмый бит әле. Болай уйлауның сәбәбе шунда, чөнки аларның башында инде шуңа охшаган бүтән күренешләр бар; сарайларның да, төрмәләренең дә, чиркәүләренең дә манарасы була бит. Әнә шулай элек күргән нәрсәләр нигезендә кешеләр беренче мәртәбә күргән нәрсә турында да фикер йөртәләр. Алай фикер йөрткәндә, әлбәттә, ялгышырга да җиңел. Мондый очракларда ялгышулар да булгалый һәм бик еш була.

Хәтта шулай да булгалый. Қайвакыт кешеләр, элек күргән нәрсәне уйлап, яңасын бөтенләй күрмиләр: алар күз алдындагы нәрсәне түгел, башларында булган нәрсәне күрәләр.

Мәсәлән, мондый бер хәл булган. Бервакыт бер рухани, хәрби кеше һәм бер ханым күзәтү трубасы аша айга караганнар. Труба бик үк яхшыдан булмаган, һәм аның аша айдагы ниндидер тапларны гына күрергә мөмкин булган. Нинди таплар соң алар? Башта бик игътибар белән аларга рухани караган. Аңа ниндидер бер иске чиркәү күренгән төсле тоелган. Шул ук тапларга хәрби кеше караган. Аңа ниндидер ныгытылган замок, стеналар һәм бастионнар күренгән төсле тоелган. Шул ук тапларга әлегә ханым караган. Аңа матур гына беседкада ике гашыйкның сөйләшеп утырганы күренгән төсле тоелган. Бу мисалдан шул күренә: аларның һәркайсы үзе уйлаган нәрсәне күргән; һәркайсының башында булган нәрсә айда да күренгән. Ләкин нигә алай күренгән соң? Чөнки айдагы таплар чыннан да тонык, билгесез, аңлаешсыз булганнар. Аларның нәрсә икәннен әйтү өчен теләсәң-теләмәсәң дә нәрсәдер үзектән кушарга, өстәргә кирәк булган. Һәм һәрберсе үзенчә өстәп әйткән. Ләкин нәрсә өстәргә туры килгән соң? Әлбәттә, элек башта булган нәрсәне өстәргә туры кил-

гән. Бу — бик табигый хәл. Ә нәтижәдә аларның һәркайсы бөтенләй юк нәрсәне күргән булып чыккан.

Мондый хәлләр һәрберебезнең тормышында адым саен булгалап тора. Безнең һәркайсыбыз күргән нәрсәбезгә энә шулай үз башыннан чыгарып өсти. Кайсыбыз күбрәк, кайсыбыз азрак, кайсыбыз болай, кайсыбыз тегеләй өсти. Ләкин өстәлмәгән хәлләр сирәк була. Кайвакыт шушындый өстәүләр аркасында чынлыкта булган нәрсәне дә аңлап булмый. Мәсәлән, кайчандыр Мемнон статуясы тавышын тыңлаган кешеләр белән дә шундый ук хәл булган. Статуя эченнән ниндидер бер тавыш килгән. Ләкин нинди тавыш? Анысы бик үк ачык ишетелмәгән, һәм һәрхәлдә моның нинди тавыш икәнлеген аңларга кыен булган. Шуңа күрә моны ишетүче һәркем чынлыкта булганча итеп аңламаган, аңа үзеннән чыгарып төрлө нәрсәләр өстәгән. Берәүгә кемдер ыңгырашкан кебек тоелган, икенче берәүгә нәрсәдер яңгыраган төслө ишетелгән. Өченче берәүгә скрипка кылы өзелгәндәге тавышсыман тоелган. Кыскасы, ишетелгән нәрсәгә һәркайсы үзеннән өстәгән. Һәм моны ул һич тә юри эшләмәгән, ә кайвакыт үзе дә аңламыйча эшләгән.

Кеше, үз алдында бик үк ачык булмаган нәрсәне күргәндә, үзеннән өстәмичә булдыра алмый. Бу өстәмәләр кеше миендә үзләреннән-үзләре килеп чыгалар, хәтергә төшәләр. Шул вакытта кеше аларны үз күзгә белән күргән төслө була.

Мәсәлән, мондый бер хәл булган. Бер корабльдә аш пешерүче булып аксак кеше эшләгән. Бер сәяхәт вакытында шушы повар үлеп киткән. Дингезчеләрдәге гадәт буенча, аны җилкән киндеренә төрөп теккәннәр дә аягына туп ядрәсе бәйләп, суга ташлаганнар. Бөрничә көн үткән. Матрослар арасында, поварның «жаны» кайдадыр якын тирәдә йөри, дигән сүzlәр таралган. Мәгълүм ки, дингә ышанучылар арасында андый сүzlәр кайвакыт һәрбер үлгән кеше турында сөйләнә. Әлбәттә, моңа ышанучы кешеләргә андый сүzlәр бик дәншәтлө тоелалар, ә курыкканга куш күренә диләр бит. Бервакыт корабльдә, үлгән повар, дулкыннар өстеннән атлап, корабль артыннан бара, дигән сүз чыга. Матрослар: чыннан да шулаймы икән? — дип, мачтага ташланалар. Еракка таба карасалар, чыннан да корабль артыннан чатанлый-чатанлый аксак поварның барганын күрәләр.

Ул су өстеннән туп-туры атлап килә, ә үзе һаман чатан-
лый да чатанлый икән. Матрослар палубага йөгөрешеп
чыгалар. Һәм барысы да үлгән поварның су өстеннән
килгәнән күрәләр. Аның атлавын да танып алалар,
чөнки бер аягы кыска булганлыктан, ул үзенә бер төрле
итеп акый икән. Корабль бик тиз алга бара, ә үлгән
повар тагын да тизрәк килә. Ул һаман корабльгә якын-
лаша бара. Бөтен матрослар куркуга төшәләр, барысы
да аңа карыйлар һәм барысы да аны күрәләр. Һичшик-
сез шул үзе, диләр. Башын, өстендәге матрос киemen
таныйлар. Ниһаять, повар корабльгә шактый якын ук
килеп җитә.

Нәрсә булып чыга соң бу?

Һич тә повар булмый һәм хәтта кеше дә булмый.
Бу — һәлакәткә очрап җимерелгән бер иске корабль-
нең ватык кисәге генә була.

Ләкин ул чакта ни өчен аны повар дип белгәннәр
соң? Һәм ни өчен моңа ниндидер бер куркак кеше генә
түгел, бәлки корабльдә булган барлык матрослар һәм
офицерлар алданган? Иң кызыгы да нәкъ энә шунда.
Моңа барысы да алданганнар, чөнки алар үзләренен
күз алларында булган нәрсәне генә күрмәгәннәр. Алар-
ның күз алдында су өстендә тирбәлүче сынган мачта
кисәге булган. Алар шуңа үзләренен башларындагы нәр-
сәне өстәгәннәр. Ә аларның башында күптән түгел генә
үлгән поварның сурәте булган. Ул һәркайсының хәте-
рендә бик яхшы сакланып калган. Су өстендә йөзеп
барган мачта кисәге нәкъ менә шул поварны хәтерләт-
кән. Поварның сурәте хәтергә төшеп, матрослар күргән
нәрсәгә килеп өстәлгән. Һәм шуның аркасында берәү дә
күз алдындагы нәрсәне башындагы нәрсәдән, ягъни чын-
лыкта булган нәрсәне ялгыш күренгән нәрсәдән аера
алмаган. Корабльдәге барлык матросларга чыннан да
«өрәк» күренгән төсле тоелган. Аларның берсе дә моңа
шикләнмәгән: алар бит моны күргәннәр, һәм үз күзләре
белән күргәннәр. Ә матрослар барысы да сау-сәламәт,
акыллы кешеләр булганнар. Әгәр дә дулкыннар шушы
мачта кисәген корабльдән каядыр читкә алып киткән
булса? Әгәр дә моның нәрсә икәнән берәү дә яхшылап
күрмәгән булса? Ул чакта, әлбәттә, без өрәк күрдәк дип
ышанып калган булырлар иде. Ул чакта алар: «Без үл-
гән кешенен җанын үзебез күрдәк, — димәк, чыннан да
кешенен җаны тәнненнән чыга һәм дөнья гизеп йөри ала

икән», — дип әйтерләр иде. Шуннан соң аларны, кешенең жаны булмый, дип берәү дә ышандыра алмас иде.

Дөньяда булмаган нәрсәләрне күрү турындагы бик күп хикәяләр барлык халыklar арасында энә шулай килеп чыккан. Қайвакыт кешеләр ерткыч хайваннарны жәннәр дип, болытларны фәрештәләр дип белгәннәр. Шул ук сәбәпләр аркасында алар «әулиаларны», «аллаларны» күргәннәр. Дингә ышанучылар арасында мондый хикәяләр бик күп сөйләнә. Һәм шунысы бик кызык: дингә ышанучы һәркем, әлбәттә, үз алласын һәм үз изгеләрен, ягъни үзе ышанган, башында һәм хәтерендә булган алланы, әулиаларны күрә.

Шундый бер хәл булган: Будда диненә ышанучы бер изге янына Будда үзе килә. Килә дә бүлмәсенә кереп утыра. Будда бүлмәнең караңгы бер почмагында һаман утырып тора икән. Изге кеше бу хәлне якындагына торучы инглизләргә сөйли. Тегеләр, изгенен йортына барып, моның сәбәпләрен тикшерәләр. Һәм алар менә нәрсәне беләләр: бу кеше Будданы күршедәге гыйбадәтханә эчендә ясалган кыяфәттә күргән икән. Будданы күрер алдыннан ул, берничә көн ураза тотып, үзен-үзе хәлсезләндереп бетергән. Изгенен йортында, нәкъ менә Будда күренгән почмакта киём эленеп торган. Ул берәз Будда киёменә охшатыбрак эленгән булган. Шуның аркасында теге кешенен хәтеренә Будда сурәте килгән. Шуңа күрә изге үзенен йортында Будданы күргән, һәм, матрослар үлгән поварны күргән шикелле, ул да Будданы үз күзгә белән күргән. Моның һич тә Будда булмаганлыгына һәм була да алмаганлыгына изгене берәү дә ышандыра алмаган. Төрле илләрдәге һәм төрле диннәргә ышанучы халыklarның «әулиаларны» күрүләре дә энә шуның шикелле яки шуңа охшаганрак сәбәпләр аркасында булган.

Мондый күренешләрнен төп асылы нәрсәдә соң?

Кешеләр бөтенләй булмаган нәрсәне ничек күрәләр

Мондый күренешләрне күрүче кешеләр һич тә алдап сөйләмиләр. Баш миенен үзенчә төзелүе, кешедә туган төрле кичерешләр һәм әйләнә-тирәдәге шартлар аркасында мондый күренешләрнен булмавы мөмкин түгел. Алар да — шул ук табигать күренешләре, ләкин һич тә

могжизалар түгел. Алар кешенең баш мие шулай төзелгәнлектән һәм мидә булган төрле-төрле тойгыларның хәтергә төшүе нәтижәсендә килеп чыгалар.

Ләкин тагын да катлаулырак һәм шуңа күрә тагын да гажәбрәк хәлләр дә булгалый. Менә, мәсәлән, Николай дигән бер академик мондый нәрсә сөйли:

«Бу хәл 1891 елның 24 февралендә булды. Шул көнне мин, берәү белән бик нык бәхәсләшеп, кызып киттем. Миёмә кан йөгәргәнлектән, башым кызыша башлады. Қинәт күземә өрәк күренде. Ул миннән ун адым чамасы иде. Мин бер урында катып калдым, ә өрәк һаман минем алда басып тора. Мин баскан урынымда тик торам, ул да тик тора. Без әнә шулай сигез минут чамасы кара-каршы басып тордык. Аннары өрәк юкка чыкты. Ләкин төштән соң сәгать 4 тә бу тагын кабатланды. Икенче көнне өрәк тагын күренде, тагын юкка чыкты, ә аның урынына мин бик күп башка шәүлэләр күрдем. Алар барысы да кешеләр, кайсылары таныш, кайсылары миңа таныш булмаган кешеләр иде. Нәрсә турындадыр мәшәкатьләнеп йөрүче кыяфәт белән каядыр баручы ирләр һәм хатын-кызлар иде болар, аннары атка атланган кешеләр килеп чыккан төсле булды. Аларның карашлары, буй-сыннары һәм киёмнәре барысы да гадәттәгечә, тик үзләре гадәттәгегә караганда тоныграк күренәләр иде. Дүрт атналар үткәннән соң, мондый кеше шәүлэләре күбәйде. Алар бер-берсе белән сөйләшә башладылар, миңа әледән-әле мөрәжәгать иттеләр һәм ягымлы тавыш белән кечкенә-кечкенә речьләр сөйләделәр». Доктор академикка сөлек салган; башында кан кимегәч, академикның хәле яхшыра төшкән. Кеше шәүлэләренен хәрәкәте акрынайганнан-акрыная барган. Бераздан соң шәүлэләр тоныклана башлаган һәм бөтенләй тонык булып күренгәннәр. Алар һава белән аралашкан төсле күренгәннәр. Башында кан тәмам кимегәннән соң, аңа күренгән шәүлэләр барысы да юкка чыккан.

Николай аларны ни сәбәптән күргән соң? Чөнки башына кан күп килү аның ми күзәнәкләрен тынычсызлаган, борчыган, ә ул күзәнәкләрдә элек күргән нәрсәләрнең эзләре сакланган булган.

Николайның күз алдына килгән нәрсәләр дә әнә шундый эзләр алар. Баш мие күзәнәкләренә алар, һәрбер сәламәт кешедәге шикелле, күз аркылы күптән килеп кергәннәр. Кайчандыр Николай аларны өнендә күргән

булган. Ә башына кан күп килгән вакытта аның күптән күргән нәрсәләре хәтергә төшкәннәр *.

Ләкин болай да булгалый. Төрле вакытта һәм төрле жирдә күргән нәрсәләр бер-берсе белән буталып бетәләр.

Бер доктор менә нәрсә сөйли: «Аяз гына беркөнне, төштән соң мин Швейцариядә, Риги-Кульм тавына карап тордым. Шушы тауга әле күз белән генә, әле труба аша карадым. Шулай ун минутлар буге бик игътибар белән күзәттем. Тау түбәләре әле миләүшә төстә, әле көрән төстә, әле тонык зәңгәр төстә булып күренәләр иде. Минем күзләрем арыды. Таулардан борылдым да өйгә кайтып киттем. Кинәт мин үз алдымда бу вакыт бөтенләй Швейцариядә булмаган бер якин дустаны күрдем. Ул минем алда хәрәкәтсез генә, үле килеш басып тора, үзе күгелжем-сары төстә иде. Мин аңа таба карадым да моның ни икәнлеген шунда ук аңлап алдым. Аннан элеккеге төнне шушы дустаны төшемдә күргән идем. Төш күрдем дә онытканмын. Хәзер аның кыяфәте яңадан күз алдыма килгән. Күзәтү трубасынан бик озак карап торганлыктан, минем күзләрем һәм баш мием арыган, һәм төштә күргән дустаны күз алдыма килгән. Ләкин нигә ул миңа үлгән килеш күренгән соң? Моның да сәбәбе бик гади. Қояш яктысындагы тауларга озак карап торганга күрә, шуннан соң да минем күз алдымда күгелжем-сарғылт төс озак сакланып калган. Үлгән кешенең тәне нәкъ әнә шундый төстә була. Минем күз алдыма килгән дустаның йөзе дә шундый төстә булып күренгән. Дустаның кыяфәте белән әнә шул төс бергә килеп кушылган».

Еш кына болай була: төрле вакытта һәм төрле жирдә күрелгән нәрсәләр әнә шул рәвешчә бергә кушыла һәм бергә кушылган килеш күз алдына килә. Ике сурәтнең шулай бергә кушылуы нәтижәсендә бер сурәт килеп чыга. Мәсәлән, кайчандыр кеше балык күргән, ә кайчандыр хатын-кыз күргән була. Әнә шул ике сурәтнең бергә кушылуынан баш миендә дөньяда һич булмаган һәм була да алмый торган ярым балык һәм ярым хатын-кыз сурәте ясала. Һәркайсыбызның башында мондый ясалма сурәتلәр бик күп була. Мәсәлән, фәрештә сурәте берничә сурәтнең кушылуынан килеп чыккан: аның чәче хатын-кыз чәче төсле, йөзе баланыкы, канатлары аккошныкы төсле. Барлык халыклар фәрештәләрне

гадәттә энә шул кыяфәттә рәсемгә төшерәләр. Хәтта бик борынгы заманнарда ук ассириялеләр дә, греклар да, римлылар да аларны шулай сурәтләгәннәр. Фәрештәләрне шулай сурәтләүгә барлык кешеләр күнегеп беткәннәр инде. Әллә ничә мең еллардан бирле моңа күнегергә мөмкин, әлбәттә. Шунның аркасында кешеләр фәрештәләрне энә шулай күз алдына китерәләр, төштә дә энә шул кыяфәттә күрәләр. Бу вакытта берәр рәсемдә күрелгән нинди дә булса фәрештә сурәте күз алдына килә. Әлбәттә, башка сурәتلәр белән кушылганлыктан, ул берәз үзгәрәп тә күренә.

Энә шунның шикелле үк буддистларга һәм мәселманның үз аллалары һәм төрле рухлар күренә. Алар гадәттә аллаларны һәм рухларны рәсем яки сын кыяфәтендә күз алдына китерәләр һәм, ничек күз алдына китерсәләр, шул кыяфәттә рәсемгә төшерәләр. Бу һәрвакыт, һәрбер халыкта шулай булган һәм хәзер дә шулай.

Жен яки явыз рух сурәте дә энә шулай килеп чыккан. Алар гадәттә рәсемдә ясалган кыяфәттә күз алдына килә. Кеше зур мөгезле кәжә һәм кешеләр күрә. Энә шуларның кушылуыннан баш миендә ярым кәжә, ярым кеше, ягъни дөньяда булмаган, тояклы һәм мөгезле бернәрсә сурәте ясала. Гадәттә аңа маймылларда күргән шикелле койрык, арсланда күргән төсле тырнаклар, бүредә күргән шикелле ялтырап торган күзләр өстәлә. Шуларның кушылуыннан әллә нинди бер шыксыз һәм коточкыч жан иясе килеп чыга. Мондый шыксыз һәм коточкыч жан иясенең нәрсә булуы мөмкин соң? Әлбәттә, моны «явыз рух», «жен», «пәри», «шайтан», «иблис» диләр.

Динле кешеләр барысы да, шул исәптән мәселманның да, явыз рухларга ышаналар. Ни өчен ышаналар? Чөнки дөньяда яхшылыкның гына түгел, явызлыкның да булуын һәрбер кеше үзеннән-үзе күрә белә. Яхшылык — бәхетле булу, рәхәт күрү ул, ә явызлык — бәхетсезлек һәм газап чигү дигән сүз ул. Бу хакта барлык диннәр, хәтта иң борынгы диннәр дә бер фикердә. Явызлык — алар өчен «явыз рухлар» эше ул. Моңа ышану бик борынгыдан килә. Төрле диннәрдәге кешеләр кайчакта явыз рухның үзен дә күрәләр. Ул, әлбәттә, чынлыкта кешеләрнең башында һәм төрле нәрсәләрнең кушылуыннан килеп чыккан сурәт төсендә генә яши. Ләкин андый сурәтнең кайвакыт башта гына түгел, чын-

нан да бар булып күренүе мөмкин. Бу — баш миенен сәламәт булмавына һәм гомумән минең нинди хәлдә булуына, кешенең настроениесенә, тышкы шартларга бәйләнгән. Кешеләр, үлеләрне күз алдына китергән шикелле, шайтанны да күрә алалар.

Шул ук юл белән кешеләр үзләренең аллаларын да, изгеләрне дә һәм күп кенә башка нәрсәләрне дә күрәләр, — болар барысы да кешенең башында булудан килә *.

Ни өчен кешеләр бөтенләй булмаган нәрсәләрне ишетәләр һәм тоялар

Болай да булгалый: кайвакыт кешеләр бөтенләй булмаган һәм була да алмый торган нәрсәне ишетәләр.

Харьков больницасында дэваланучы бер авыру, жәннәр күрәм һәм тавышларын ишетәм, дип әйтә торган булган. Аның колагында һәрвакыт жәннәр кычкырган һәм сызгырган төсле тавышлар яңгырый икән. Ул чыннан да шундый тавышларны ишеткән һәм хәтта жәннәрнең үзләрен дә күргән. Тик ул моның үз алдында түгел, бәлки баш миендә булуын аңламаган.

Менә тагын бер мисал. Немец докторларынан берәү мондый хәл турында сөйли. Бер авыру аңа әллә нинди тавышлар ишетүен әйткән: «Мин ниндидер тавышлар ишетәм. Мин чыннан да ишетәм аларны. Бу нилектән киләдер — анысын белмим, ләкин мин аларны сез сөйләгән тавыш — шикелле үк ачык ишетәм», — дигән ул.

Күктән килгән ниндидер тавышларны Мөхәммәт тә һәм башка пигамбәрләр дә ишеткәннәр.

Аңдый тавышларны нилектән ишеткәннәр соң алар? Чөнки аларның баш мие бик үк сәламәт булмаган һәм бик үк дәрәс эшләмәгән. Минең колак нервлары килеп туктаган жирләре бик үк сәламәт булмаган, алар нәрсәдәндер, мәсәлән, шул жиргә кан күп килгәнлектән, бик нык тынычсызланган, борчылган булганнар. Шул ук сәбәп аркасында кешенең күз алдына төрле нәрсәләр килгән шикелле, тавыш ишетелүе дә мөмкин, һәм хәтта тып-тын вакытта да ишетелүе мөмкин.

Бер авыру хатын доктордан болай дип сораган: «Мин ике колагыма да кемнәрнендер пышылдаган тавышын ишетәм. Қайсын тыңлыйм икән? Уң колагымнан

миңа көфер һәм әдәпсез сүзләр әйтергә кушалар, ә сул колагыма кемнендер ягымлы тавышы ишетелә, анысы шайтан котыртуына бирелмәскә үгетли».

1867 елда бер монах үз янына «изге Макарий»ның килеп йөрүе һәм аңа үзенә исен бөркүе турында сөйләгән. Монах аның исен тойган. Ландыш исенәрәк охшаган бик тәмле, хуш ис булган ул. Ләкин вакыт-вакыт изге Макарий исенә «шайтан» да килеп катышкан. Қайвакыт монах сасы сөрәм исенә охшаган «чын шайтан исен» дә тойган. Қайчакта «Гайсә исе» сизелгән. Аңардан гөлчәчәк мае исенәрәк охшаган бик нәфис хуш ис килгән.

Харьков больницасында бер авыру булган. Аңа җил искән саен өстенә ком бөртекләре, таш һәм таяклар коела шикелле тоелган. Икенче берәүгә аяклары һәм куллары авыраеп, күтәрә алмаслык булып тоелган. Ә қайвакыт нәкъ киресенчә булган: аяклары һәм бөтен гәүдәсе белән җиңеләеп, хәтта очарга да комачауламыйлар төсле тоелган. Бер матрос, үзенә өстенә ниндидер хатын-кызлар тәмәке сипкән кебек тоеп, котырыну дәрәжәсенә кадәр барып җиткән.

Бу мисаллардан кешедәге барлык сизү органнарының үз галлюцинацияләре булганлыгы һәм төрле тойгыларның алдавы яки аерым-аерым, яисә барысы бергә килеп чыкканлыгы күренә.

Орлеан кызының күргәннәре

Шундый хәлләр бик еш булгалый: кемдер күз алдына килә, һәм ул сөйләшә — җавап бирә, бәхәсләшә, ачулана. Болар барысы да чынлыкта булган шикелле бик әйбәт һәм ачык тоела. Мәсәлән, Мөхәммәт пигамбәр әнә шулай Җабраил фәрештә белән сөйләшкән. Заратуштра да, Саббатай Цеви да, Аполлоний Тианский да әнә шулай үз аллаларын күргәннәр.

Ә моннан 500 елдан артык элек яшәгән һәм Францияне чит илдән басып кергән дошманнардан, англизлардан, азат итүче Орлеан кызы Жанна д'Арк турындагы хикәяне кемнәң генә ишеткәне юк икән? Орлеан кызы, салынкы ботаклы имән төбөндә утырганда, күктән төшүче фәрештәләрне күп тапкырлар күргән һәм аларның тавышларын ишеткән. Ул «Мәрьям ананы һәм аның

кулындагы Гайсәне» күргән. Ул еш кына кемнендер: «Алла кызы, бар син, бар, бар, мин сиңа ярдәм итәрмен. Бар!» — дигән әмерен ишеткән.

Бервакыт Жанна алдына болыт килеп чыккан, ә болыт эченнән аңа: «Жанна, син үз тормышыңны үзгәртергә һәм бик гүзәл бер эш эшләргә тиешсең. Аллаһы тәгалә Францияне коткарырга сиңа кушты. Инглизләр король Карлны үз биләмәләреннән куып чыгарганнар. Аңа булыш һәм ярдәм ит. Ирләр киеме ки, кулыңа корал ал, гаскәрләрнең башында бул һәм бөтенесен идарә ит», — дигән тавыш ишетелгән. Жанна жиргә егылган, һәм болыт юкка чыккан. Ләкин тиздән ул, башка кыяфәткә кереп, яңадан килгән. Бу юлы Жанна «Микаил фәрештәне» һәм аның белән бергә «изге Екатеринаны» һәм «изге Маргаританы» күргән. Шуннан соң алар, еш кына Жанна янына килеп, аның белән сөйләшә торган булганнар. Жанна аларны күргән, аларның нәфис һәм ягымлы тавышын ишеткән.

Һәм менә шунысы бик гажәп: Жанна аларны куллары белән тоткан, кочаклап-кочаклап үпкән һәм алардан килгән хуш исеңе тойган.

Ләкин бөтенләй булмаган нәрсәне ничек тойган соң ул? Бөтенләй юк нәрсәләрне ничек күргән һәм ишеткән булса, боларын да шул ук юл белән тойган ул. Болар барысы да аның башында гына булган. Аның башы ут кебек янган, күңеле борчылган. Жанна Францияне коткару турында күп уйлаган, күп гыйбадәт кылган, һәрвакыт чиркәүгә барып, Мәрьям ана, изге Екатерина һәм Маргариталар сурәте каршында сәгатьләр бую басып тора торган булган. Ул һәрвакыт аларны күз алдында тоткан. Нәтижәдә эш энә шуңа барып житкән. Жанна һич булмаган нәрсәләрне күрә, ишетә, тоя һәм сизә башлаган. Аларны ул үзе үлгәнчегә кадәр күргән. Хәтта үләр алдыннан да Жанна: «Мин Микаил фәрештәне һәм изге рухларны күрдем, сезне күргән шикелле ачык һәм үз күзем белән күрдем. Алар минем янымнан киткәч, еладым һәм мине үзләре белән алуларын теләдем», — дигән.

Жаннаның авыру хәлдә күргәннәреннән нәрсә килеп чыккан соң? Чын могжиза кебек нәрсә килеп чыккан: гади бер авыл кызы дәүләт кадәр дәүләтне чит илдән килеп басып кергән дошманнардан азат иткән. Ул менә болай булган.

Жанна фәрештэләр кушканнарның барысын да үтәгән. Аларны күрү аркасында аның рухы күтәрелеп киткән. Шуңа ышану аңа куәт һәм көч биргән. Ә аңа карап, халык һәм сугышчылар да Жаннаның чын күңелдән сөйләвенә — алдамавына һәм ялганламавына бөтен күңелләре белән ышанганнар. Жанна жинүгә ышангач, моңа халык та һәм гаскәр дә ышанган. Жанна халыкны күтәргән, сугышчыларны рухландырган, англизләрне жингән, король Карлның властен ныгыткан — кыскасы, үзенә кушылганнарның барысын да үтәгән. Ләкин шуннан соң сугыш вакытында ул король дошманнары кулына эләккән, ә алар Жаннаны англизләргә сатканнар. Аны төрмәгә утыртканнар, аннары хөкемгә тартканнар һәм нәтижәдә үлем жәзасына хөкем иткәннәр. — тере килеш утта яндырырга булганнар.

Ләкин Жанна, электәгечә үк, төрмәдә дә төрлө нәрсәләр күргән. Бервакыт төрмәдә аның белән Жабраил фәрештә сөйләшкән. Ул изге Екатерина һәм Маргариталарның тавышларын тагын ишеткән. Алар Жаннага хәтта сорау алу һәм жәзалаулар вакытында да булышканнар. Кайвакыт ул үзе янына изге рухларны чакырып китергән, ә кайвакыт алар чакырмыйча да килгәннәр. Жанна изге рухларны төшендә дә күргән. Бу кыз аларның тавышыннан уянгән. Изге рухлар исә аны судьяларга һәм палачларга җавап бирергә өйрәткәннәр. Жанна аллага дога кылып, үз янына изге рухлар жибәрүне сорагач, Екатерина белән Маргарита шунда ук килеп җитә торган булганнар. Ләкин кайвакыт алар, Жанна яныннан китеп, аңа судта ни әйтергә тиешлекне алланың үзеннән сораганнар һәм җавап алып кире кайта торган булганнар. «Барын да шатланып кабул ит. Газап чигүең өчен хафаланма. Барыбер оҗмахка керерсең», — дигәннәр алар Жаннага. Боларның барысы турында да Жанна үзе шулай сөйләгән, чөнки боларны чыннан да ул үзе күргән һәм ишеткән. Аның сүзләре шул вакыттагы суд протоколларында язылган.

Жанна явыз рухларны да күргән. Ләкин андый хәлләр шактый сирәк булган.

Бу хикәядән Орлеан кызының күргәннәре төрлө изгеләрнең күргәннәренә бик охшаганлыгы күренә. Изгеләр тормышы турындагы барлык хикәяләрдә аларның төрлө нәрсәләр күрүләре хакында сөйләнә. Ә изгеләр

турындагы хикәяләргә христианнар да, буддистлар да, мөселманнар да һәм башка дин тотучылар да ышана.

Ләкин мондый нәрсәләрне «изге» булмаган кешеләр дә күрә. Андый хәлләр хәтта иң «гөнаһлы» кешеләр белән дә булгалый. Һәм гомумән шундый нәрсәләрне һәрбер кешенең күрүе мөмкин, чөнки биредә эшненң төп асылы «изгелек»тә түгел һәм ниндидер «серле көчләрненң» булуында да түгел, бәлки тиешле сәбәпләрненң булуында. Тиешле сәбәпләр бар икән, — димәк, шушын-дый хәлләр дә булачак. Ә моның төп сәбәпләре, инде әйтеп үткәнебезчә, кешедәге баш миенең шулай төзелгән булуында һәм шулай эшләвендә.

Төш күрү нәрсә ул

Борынгы китапларда, кешеләр фәрештәләрне һәм җән-пәриләрне кайвакыт төшләрәндә дә күргәннәр, дип сөйләнә. Алар хәзерге вакытта да шулай күзгә күренгән шикелле булалар. Төшкә күп төрле нәрсәләр керә. Төштә дә алар өндәге кебек үк сәбәпләр аркасында күренәләр.

Һәм чыннан да: төш күрү нәрсә соң ул? Төш — йоклаган кешенең кайчан да булса күргән, ишеткән һәм башыннан кичергән нәрсәләрне күз алдына китерүе ул. Ләкин ничек күренәләр соң алар? Ялгыш һәм бозылып күренәләр. Кеше төшендә күргән нәрсәне кайчандыр өнендә дә күргән була, тик берьюлы түгел, бәлки өлешләп-өлешләп: кайсын монда, кайсын тегендә күргән була. Кайбер нәрсәне башка кешеләрдән ишеткән булуы, кайбер нәрсәне китаплардан укыган булуы мөмкин. Инде әйтеп үткәнебезчә, һәрбер кешенең баш миендә элек күргән, ишеткән һәм гомумән кичергән барлык нәрсәләрненң эзләре була. Бу эзләр баш миенең нинди дә булса күзәнәкләрәндә сакланалар, һәм нәкъ шуның аркасында кеше төш күрә. Ләкин бөтен мәсьәлә шунда, төш күрү ничек килеп чыга соң? Бу — кешенең үзенә, ягъни аның ихтыярына һәм акылына бәйсез рәвештә килеп чыга. Мәсәлән, бер кеше берәр җирдә алтынсыман төс, икенче бер җирдә куак, өченче бер җирдә гөберле бака күргән була. Кинәт ул кеше төшендә алтын алмагач һәм алмалар урынына гөберле бакалар үскән төсле күрә. Ни өчен мондый

мәгънәсезлек төшкә килеп кергән? Чөнки элек күрелгән төрле нәрсәләрдән төш килеп чыккан.

Кеше төшендә еш кына теләкләренен гамәлгә ашуын да күрә, ә өнендә ул аларны кайвакыт яхшылап аңлап та житкermәгән була. Мәсәлән, баланың жыләк ашыйсы килә, ләкин аңа бирмиләр, һәм ул төшендә чыннан да жыләк ашаган кебек күрә. Еш кына кеше үзе курыккан нәрсәне төшендә күрә, гәрчә өнендә куркуын басарга тырышып йөргән була. Яки кайвакыт кешенен, шулай булырга тиеш, дип алдан уйлаган нәрсәсә төшкә керә. Безнен төшләрәбез энә шулардан килеп чыга. Һәм аларда элек безнен аңыбызга кергән нәрсәләргенә була.

Кешенен төш күрүе шуның белән аерыла: күпчелек очракта ул мәгънәсез һәм ялгыш килеп чыга. Шуңа күрә, баш миендә булган запасларга карап, теләсә нәрсәнен төшкә керүе мөмкин.

Төшнен дәрәскә чыгуы нәрсә ул

Ләкин, кайбер төшләрнен үзенә бер төрле мәгънәсә бар, чөнки алар дәрәскә киләләр, диләр. Шул төшләргә карап, үткәнне аңлатып бирергә һәм киләчәкне белергә, ягъни кешегә өнендә билгеле булмаган нәрсәләргә белергә мөмкин, диләр.

Шушындый дәрәскә килгән хикмәтле төшләр турында күп кенә борынгы һәм изге китапларда сөйләнә. Ул китапларда, мондый төшләр үзләре дә аллаларның һәм башка төрле илаһи көчләрнен ихтыярын алдан хәбәр итәләр, дип әйтелә. Мәсәлән, кайчандыр Йосыф пигамбәр заманында Мисыр фиргавене берничә хикмәтле төш күргән, ди.

Кайвакыт безнен дә күргән төшебез дәрәскә килгән шикелле тоела.

Мәсәлән, шундый бер акыл иясә турында сөйлиләр. Яшь чагында ул бер төш күргән, төшендә балга манып икмәк ашаган. Шуннан соң ул фәлсәфә белән шөгылләнә башлаган, бик акыллы булып киткән һәм шуның аркасында зур байлык туплаган, ә картайгач үзе турында, яшь вакытта күргән төшем гади төш булмаган, хикмәтле төш булган, дип сөйләгән. Төшендә күргән бал «аң-белемне», ә икмәгә «байлыкны һәм муллыкны»

аңлаткан. Болай аңлатканда төш чыннан да гамәлгә ашкан шикелле килеп чыга.

Икенче бер кеше турында болай дип сөйлиләр. Ул кеше төшендә үзенә таянып йөри торган таягы сынганын күргән. Тиздән ул авырый башлаган һәм аксак булып калган. Шуннан соң гына ул үзе күргән төшенә нәрсә икәнлегенә төшенгән. Кул таягы байлыкны һәм саулыкны аңлаткан; таякның сынуы — ярлылануын һәм авыруын аңлаткан. Ягъни бу кешенә төштә күргән нәрсәсә гамәлгә ашкан шикелле килеп чыккан. Ул үзенә гарип булып калуына бик нык борчылган, хәсрәтләнгән, кайгырган, үзенә төше турында бик күп уйлаган. Менә бервакыт үзенә таягын янә төшендә күргән, һәм тагын сынган килеш күргән. Озак та үтми, аның аягы төзәлгән. Шуннан соң, төш юраучы бер кеше янына барып, үзе күргән төшене юравын сораган. Төш юраучы: «Хикмәтле төш бу. Төшендә аллаһы тәгалә, моннан соң сиңа таякның кирәге булмагач, дип алдан әйтеп куйган», — дигән.

Төш юрау

Бу мисаллардан күренгәнчә, һәрбер төшене тегеләй дә, болай да юрарга була. Һәрбер төшене читләтеп аңларга һәм шул рәвешчә теләсә нинди төшене дә киләчәккә күрсәтә дип уйларга мөмкин. Ә ул үзе һич тә киләчәккә күрсәтми, тик шулай юралган гади бер төш кенә була.

Македония патшасы Александр Финикиягә Тир шәһәрен камап торганда, аның белән менә мондый бер хәл булган. Бу моннан ике мең ике йөз елдан артык элек булган. Ул заманда, барлык греклар кебек үк, Александр патша да төрлө-төрлө аллаларга һәм ярым аллаларга ышанган. Ярым аллалар арасында сатирлар дип аталганнары да булган. Аларны ярым кеше, ярым кәжә итеп сурәтләгәннәр. Аларның башларында мөгезләре, ә аяклары кәжәнеке төслә булган. Александр әнә шундый сатирны төшендә күргән. Сатир Александр патшаның калканы өстендә биегән. Очраклы рәвештә генә патша янында Аристандр исемле төш юраучы бер кеше булган. Александр патша шул кешенә чакырган да төшен аңлатып бирүне сораган. Аристандр куркып

калган. Ул, төшне дөрес юрамаса, патшаның ачулана-чагын белгән. Уйлап-уйлап торган да патшага менә нәрсә дигән ул: «И падишаһ, синең бу төшен чыннан да киләчәкне хәбәр итә, чөнки сатир ул — са-тир дигән сүз». «Са» сүзе грек телендә «синеке» дигәнне аңлата торган булган. «Сатир» сүзе «Тир синеке» дигәнне аңлаткан. «Төшендә аллалар синең Тир шәһәрен аласыңны алдан әйтеп бирәләр», — дигән төш юраучы.

Александр патша үз аллаларына һәм аларның төрлө хикмәтләр җибәрә алуына чын күңелдән ышана торган булган. Ул төшкә дә ышанган, бу исә аңа көч биргән. Шушы төш турында патшаның сугышчыларына сөйләгәннәр. Алар да Александр патша ышанган аллаларга ышанганнар. Сугышчылар: аллалар да Александр яклы, дип бик шатланганнар. Аларның рухы күтәрелеп киткән. Алар дошманга бик күтәренке рух белән һөжүм иткәннәр һәм җиңгәннәр. Шуннан соң барлык гаскәрләр дә, барлык жрецлар (дин башлыклары) да, Македония патшасы үзе дә, бөтен Македония халкы да һәм хәтта Александрның дошманнары булган финикияләр дә аллалар Александр патшага чыннан да үзләренең ихтыярын алдан әйтеп биргәннәр, дип сөйли башлаганнар. Мондый гажәп вакыйгадан соң төшләрнең дөрес булуына һәм, димәк, аллаларга ышанмаса мөмкинмени соң?

Һәм мондый хәлләр күп булган. Шуңа күрә төрлө халыклар арасында, төшләр киләчәкне алдан күрсәтәләр, дигән карашның тамыр җәе һич тә гажәп түгел.

Ни өчен кайбер төшләр дөрескә чыга

Төшләрнең дөрескә чыгуына ышану киләчәкне алдан белергә мөмкин дип ышану белән бер ул.

Бу китапта без киләчәкне алдан әйтергә мөмкин дигән карашның ничек һәм ни өчен яшәп килгәнлеген турында сөйләгән идек инде. Моңа шул бик нык ярдәм итә, төш юраучылар гадәттә ачык итеп әйтмиләр, төрлө мәгънәдә аңларлык итеп әйтәләр. Төшләр дә кайвакыт аңлашылып бетмиләр. Еш кына кеше төшендә күргәннәрнең күбесен оныта: төш хәтердә дә калган шикелле була, ләкин аның төрлө нечкәлекләре бик тиз хәтердән чыга. Һәм мондый төшне сөйләгән вакытта, ачык булмаганны ачыкландыралар. Ә моның өчен нәр-

сэ булса да өстилэр. Һәм еш кына моны һич тә юри эшләмилэр, бәлки өстәгәннәрен үзләре дә сизмилэр. Бу исэ төшләрне дөрөскә килерлек итеп аңлатуны тагын да жиңеләйтә.

Мәсәлән, бер хатын белән менә мондый хәл булган. Бервакыт ул төшендә өй эче янганын күргән. Ут бернинди дә зарар китермәгән. Ләкин бу хатын төшендә кемнендер фәлән айдан соң һәм фәлән көнне бәла-каза булудан сакланыгыз, дигән тавышын ишеткән. Ул хатын үзенең төшен туганнарына сөйләгән. Алар арасында юк-барга ышанучы яшь кенә бер кыз да булган. Бу кыз билгеләнгән көнне курка-курка көтә башлаган. Ул төшне, шушы кыздан башкалары, барысы да акрынлап онытып бетергәннәр. Теге хатынның төш күрүеннән соң байтак вакытлар үткәч, мондый бер хәл-килеп чыккан. Кухарка моржаны иртә япкан булган. Өйдәгеләрнең барысына да бик нык ис тигән. Ис беткәннән соң, әлегә кыз: «Менә, күрәсез — төш дөрөскә чыкты бит. Ул чакта төшегездә сезне алла үзе кисәтеп куйган. Бүгенге көн турында сезгә ул чакта ук әйтелгән булган», — дигән. Теге хатын да үзенең төшен хәтерләгән. Ул хәтта бәла-казаның кайсы көнне буласын каядыр язып та куйган икән. Шушы язуны эзләп тапкан. Һәм нәрсә килеп чыккан соң? Төштә бөтенләй ул көн турында әйтелмәгән, бәлки күптән үткән башка бер көн турында әйтелгән булган.

Болай да булгалый: кеше төшендә кемне дә булса үлгән яки авырып яткан кебек күрә. Беркадәр вакыттан соң аның туганнарыннан яки танышларыннан берәр кеше белән шундый бәхетсезлек була. Элбәттә, андый хәлнең бернинди төш күрмәгәндә дә булуы мөмкин иде. Икенче яктан караганда, андый төшнең керүендә бернинди дә гажәп нәрсә юк. Әмма шулай да дингә ышанучы кеше: күргән төшем менә шуны хәбәр иткән икән, ди. Ләкин төшнең нәкъ менә шуны хәбәр иткәнлеген төгәл һәм дөрөс итеп ничек белергә соң? Аның гадәттәге бер төш булмыйча, «дөрөскә чыгучы» төш булганлыгын ничек исбат итәргә? Моны һич тә исбат итеп булмый. Ә динле кешеләр моңа ышаналар.

Пигамбәрлек итү белән дә шулай булган. Мәсәлән, берәр пигамбәр: сугыш яки ачлык, яки үлөт авыруы булып, ди. Ләкин кайсы елда һәм кайсы илдә булачагын ул гадәттә әйтми яки томанлы итеп әйтә. Шуннан

соң йөзләрчә һәм меңнәрчә еллар үтә. Шулкадәр озак вакыт эчендә кайдадыр сугышлар, ачлыklar һәм авырулар булмау мөмкинме соң? Һәм бер жирдә сугыш яки башка төрле афәт, бәла-каза килеп чыкса, дингә ышанучы кешеләр: «Фәлән пигамбәр моны алдан әйткән булган», — диләр. Берездан соң теге яки бу илдә шундый ук тагын бер афәт килеп чыга, — һәм дингә ышанучы кешеләр тагын: «Моны шушы пигамбәр алдан әйткән булган», — диләр. Алар өченчә афәт турында да, дүртенчесе турында да шулай әйтәләр һәм моның бернигә тормаганлыгын үзләре дә сизмиләр. Дөрес килде дигән төшләр дә гадәттә энә шулай аңлатыла.

Ләкин кайвакыт чыннан да дөрес килгән төшләр дә була.

Мәсәлән, бер студент, имтиханга хәзерләнгәндә, үзе укыган университетта профессор булачагын төшендә күргән. Ун елдан соң бу чыннан да шулай булып чыккан. Нигә алай килеп чыккан соң ул? Чөнки ул студент күптәннән бирле профессор булырга теләгән һәм төрле юллар белән шуңа омтылган; ул үз сүзендә нык торучан кеше булган һәм нәтижәдә теләгенә ирешкән. Димәк, студент төшендә үзе теләгән нәрсәне күргән, чөнки ул бу турыда бик күп уйлап йөргән. Бу бик табигый нәрсә һәм һичбер «серле көчләр»-нең катнашыннан башка да була ала.

Тагын менә мондый хәл булган. Бер кеше төшендә бер егетнең кыз ярәшүен күргән. Алар тиздән чыннан да өйләнешкәннәр. Нигә аның төшенә кергән соң бу? Чөнки ул бик күпне күрүчән кеше булган. Ул тегеләрнең үзара ярәшәчәкләрен күптәннән сизеп йөргән. Аның шушы күргәннәре баш миенә кереп калган, ә төшендә яңадан калкып чыкканнар. Шул рәвешчә, төше дөрескә килгән шикелле булган. Ләкин биредә дә беринди серле нәрсә юк.

Еш кына төшләр якын кешеләрнең үлчәген алдан әйткән шикелле булалар һәм хәтта моны бик дөрес күрсәтәләр. Ләкин мондый хәлләр кайчан була соң? Бу бик үк исән булмаган кешеләр турында сүз барганда килеп чыга.

Мәсәлән, менә мондый хәл булган: бер офицер төшендә үзенң генералын паралич сукканын күргән. Генерал бик симез, чиртсәң каны чәчрәп чыгардай кеше булган; аның муены қалын һәм кыска, чырае кып-кызыл

икән. Ул әледән-әле тиешсезгә ачулана һәм гаепсезгә дә, гаеплегә дә кычкыра торган булган. Бервакыт ул бу офицерга да кычкырынган. Офицер, аңа карап, моның баш миенә паралич сугар ахры, дип ихтыярсыз уйлап куйган. Бу уй офицерның күңеленә нык кереп калган. Берничә айлар үткән — һәм бу уй аның төшенә кергән. Тагын берничә ай үткәннән соң, генералның миенә чыннан да паралич суккан. Шул рәвешчә офицерның күргән төше чыннан да дәрәскә чыккан, ләкин биредә бернинди дә гажәп нәрсә булмаган.

Мондый төшләрнең дәрәскә килүенә карамастан, алар һич тә киләчәкне алдан күрсәтә торган төшләр түгел. Аларны хәтерлиләр һәм алар турында сөйлиләр. Ләкин шундый ук төшләрнең бөтенләй дәрәс килмәгән-нәре азмыни? Аларны берәү дә исәпләмәгән һәм исәпләми дә; шуның шикелле үк уңышсыз юралган төшләр турында да оныта баралар. Әгәр аларның дәрәс килгәннәрен дә, дәрәскә килмәгәннәрен дә — барысын да исәпкә ала барсаң, ул чакта дәрәскә килгән бер төшкә дәрәс килмәгән йөз төш туры килер иде. Димәк, төшләр бөтенләй очраклы рәвештә генә туры киләләр икән. Барлык диннәрнең һәм барлык халыкларның — грекларның, римлыларның, фарсыларның, индусларның, мәселманнырның, христианнырның, буддистларның, кытайларның — борынгы «изге» китапларында энә шундый төшләр турында язылган. Һәм алар барысы да ул төшләрне могжиза дип сөйлиләр, гәрчә биредә бернинди дә могжиза юк.

Хикмәтле төш нәрсә ул

Ләкин кайбер төшләрнең беренче карашка чыннан да хикмәтле булып күренүе мөмкин.

Мәсәлән, моннан йөз еллар элек Һиндстанда мондый бер хәл булган. Мәгълүм ки, ул вакытта Һиндстан инглизләр кулында булып, алар һиндлеләрне бик нык изеп килгәннәр. Шушы изү аркасында әледән-әле восстание-ләр булып торган. Инглизләр изүенә каршы һиндлеләрнең әле бер кабиләсе, әле икенчесе баш күтәрә торган булган. Бервакыт дзеггилар кабиләсе баш күтәргән. Дзеггиларны тынычландырырга Слиман дигән бер генерал киткән. Генерал белән бергә аның хатыны да походка чыккан. Бер кичне поход вакытында солдатлар, палаткаларын корып, йокларга ятканнар. Иртә торгач,

генералның хатыны иренә төшендә төне бую өлек кешеләр күрү турында әйткән. Төш бик куркынычлы булган, хәтта ул үзенә төшен хәтеренә дә китерә алмаган. Палатка бик матур урман кырына корылган булган. Кемдер берәү генерал Слиманга үлгән кешеләрнен төшкә керүе тикмәгә генә булмаганлыкны әйткән: хатынның палаткасы корылган жирдә чыннан да үлгән кеше гәүдәләре күмелгән булган. Болар шуннан берничә айлар элек англисләр тарафыннан атып үтерелгән бәхетсез һиндлеләр — дзеггилар булганнар. Генерал Слиман лагерь урнашкан урындагы жирне казырга бое-рык биргән. Генерал хатынның палаткасы турысыннан ундүрт кешенә өлек гәүдәләре — инде яртылаш чегән гәүдәләр табылган.

Бу хәлне бик күп шаһитлар раслаган. Биредә чыннан да могжиза килеп чыккан шикелле булган: үлгән кешеләр генерал хатынына үзләре турында юри сиздергәннәр кебек күренгән. Аның төшенә нәкъ шулар кергән шикелле тоелган.

Ләкин моның сәбәбе бик гади: өле кешеләр жир астына бик үк тирән итеп күмелмәгән булганнар. Аларның черүе нәтижәсендә жир астыннан ис чыгып торган. Ул ис саф һавада бөтенләй диярлек сизелмәгән, аны палатка эчендә дә бик тиз генә сизәрлек булмаган. Ләкин генерал хатыны йоклаганда ул ис, үзе бик азгына булса да, хатынның борынына килеп кергән. Шундый исне сизү аның борын нервларын тынычсызлаган һәм нервлар аша баш миенә барып житкән. Әлбәттә, андый ис бик начар булган. Шунның аркасында аның хәтеренә чери башлаган кеше гәүдәләре турындагы истәлекләр килгән. Генерал хатынына ире белән бергә походларда йөргәндә өле кеше гәүдәләрен байтак күрергә туры килгән. Аның күргәннәре йоклаганда хәтеренә төшкәннәр. Шунлыктан генерал хатыны төшендә өле кешеләрне күргән. Бу хәл төнлә булган, чөнки йоклаган вакытта генерал хатыны шуннан башканы ачык итеп күрмәгән, ишетмәгән һәм сизмәгән. Көндөз аның башындагы ис тәэсирен төрле-төрле башка тойгылар баскан, ә төнлә белән ул тәэсир басылмаган. Әнә шуңа күрә аның төше дәрәс килгән шикелле тоелган, ләкин чынлыкта биредә бернинди могжиза булмаган.

Тагын мондый бер хәл булган. Бер кеше төшендә аягын эт тешләгәннән күргән. Берничә көннән соң аягы-

ның нәкъ энә шул жирендә рак авыруы барлыкка килгән. Бу төш тә дәрәс килгән шикелле күренә. Ләкин биредә дә генерал Слимән хатыны белән булган шикелле бер нәрсә килеп чыккан: йоклаган кеше әлегә өнөндә сизә алмаган нәрсәне төшөндә сизгән. Ул кеше үзе белмәгән вакытта ук инде аның аягы сызлый башлаган булган. Аяк сызлавы нервлар аша баш миенә күчкән. Ул башта бик аз булган һәм бөтенләй сизелмәгән. Теге кеше кичергән төрлө-төрлө бүтән тойгылар аны басып килгән. Йоклаган чакта исә кешенең барлык тойгылары көчсезләнәләр; алар сүнөп торган шикелле булалар. Ә тойгылар көчсезләнгән вакытта, рак авыруыннан аякның сызлавын да сизәргә мөмкин булган. Чынлыкта нәкъ шулай килеп чыккан. Теге кешенең туры килгән төшө нәкъ энә шуның белән аңлатыла.

Димәк, хикмәтле һәм дәрәс килүче төшләрнең сәре энә шунда. Төш күрү — йоклаган вакытта кешенең күз алдына китерүләре ул. Өндәге күренешләр кебек үк, төш күрүләр дә билгеле бер сәбәпләр аркасында килеп чыгалар. Аларның килеп чыгуы өчен баш миенең бүтәнчә түгел, бәлки нәкъ шулай төзелгән булуы кирәк, моннан тыш, элек күргән, ишеткән, укыган һәм гомумән үзгә кичергән нәрсәләр турындагы төрлө-төрлө бик күп истәлекләрнең баш миендә сакланып калган булуы кирәк. Моннан тыш, шушы истәлекләрне хәтергә төшерүче нинди дә булса шартлар кирәк. Кайвакыт чыннан да энә шундый шартлар туа, һәм хәтердә калган нәрсәләр яки билгеле бер тәртип белән, яисә тәртипсез рәвештә күз алдына киләләр. Һәм кайвакыт бу шулкадәр ачык була, төш күрүче кеше моның төшөндәме яки өнөндәме икәнлеген хәтта үзе дә аңламый.

Юри китереп чыгарылган күренешләр

Әмма шунысы бик кызык: күз алдына килүләренә дә, төш күрүләренә дә ясалма юл белән китереп чыгарырга мөмкин.

Атаклы немец шагыйре Гете турында, ул төрлө күренешләрне үз теләге белән күз алдына китерә алган, дип сөйләләр. «Күземне йомып, берәз башымны игәннән соң, — дип яза ул үзе турында, — кинәт нинди дә булса чәчәк күз алдыма килә. Шул юл белән мин

аны үзем китереп чыгарам. Чәчәк үзенә күренешен үзгәртә башлый. Мин чәчәкнең ачыла баруын һәм аның эченнән әле төрле төстәге, әле зәңгәр төстәге яңа чәчәкләр чыгуын күрәм. Әнә шулай бер-бер артлы һәм төрле-төрле чәчәкләр күз алдына килеп тора. Үзем теләгән кадәр шулай күренәләр алар. Кайчакта күз алдыма төрле төстәге түгәрәк килүен теләм, һәм ул чыннан да минем күз алдыма килә».

Кешеләр үзләре теләгән күренешләренә күргән башка очраklar да билгеле. Брозинус фамилияле бер немец докторы үз теләге белән мондый күренешне китереп чыгара алган: ул үзен-үзе күргән. Аның күз алдына үз сурәте килеп баскан төсле күренгән. Үзенә-үзе күрү очраklары кайвакыт төштә дә булгалый. Бер француз галиме, төшендә үзен күрә, бик нык курка торган булган. Үзе теләгән кешене төшендә күрә алуы кешеләр дә була. Алар йокларга ятар алдыннан аның турында бик нык уйлыйлар һәм шуның аркасында аны төштә дә күрәләр. Шундый хәлләр булгалаган: нинди дә булса бер дәрвиш үз пигамбәренә озак һәм бик тырышып гыйбадәт кыла һәм шул ук төнне яки беркадәр вакыттан соң аны төшендә күрә.

Күз алдына килүләренә башка төрле юллар белән дә китереп чыгарырга мөмкин. Мәсәлән, кешегә аракы һәм башка төрле агулар бик тәәсир итә. Аракыны күп эчкән кеше шуның белән агуланган була. Аракы аның канына сеңеп, кан белән бергә бөтен тәнә тарала, баш миенә килеп җитә, баш миенә барып керә һәм аны борчый, тынычсызлый. Шуның аркасында кешенең элеккеге тәәсирләре хәтеренә төшә. Элек күргән, ишеткән һәм кичергән нәрсәләре хәтергә килә. Күренешләр һәм фикерләр искә төшә. Һәм исерек кеше төрле нәрсәләр күрә, ягъни, гади генә әйткәндә, саташа башлый. Башта ул, мәсәлән, күз алдында озынборыннар һәм чебеннәр очкан төсле күрә. Аннары тычканнар, күселәр һәм хәтта җен-пәриләр күренә. Кайберәүләр авыруга сабышканчы эчәләр һәм саташкан вакытта иблиснәң үзен күрәләр. Исерек кеше чынбарлыктагы нәрсәне күзәнә күренгән нәрсәдән аера алмый, әлбәттә.

Аракы һәм спирт шикелле үк кеше миенә төрле-төрле башка агулар, мәсәлән, эфьон һәм нәшә бик нык тәәсир итә. Эфьон мәктән, ә нәшә Һиндстан киндереннән ясала. Нәшә бигрәк тә көчле тәәсир итә. Бу агу

белән агуланганда, күз алдына бер-бер артлы төрлө-төрлө күренешләр килеп торалар. Мәсәлән, кыска гына аралар гаять ерагаеп күренәләр; гади баскычлар болытларга кадәр күтәрелгән шикелле тоела. Күз алдына әле тамуг һәм ожмах килә, әле фәрештәләр һәм пәриләр килә. Қайвакыт кеше үзен-үзе фәрештә итеп сизә башлый — канатлары үсеп чыккан шикелле бик жиңел һәм һавада очарлык итеп тоя. Аның вакыт турындагы төшенчәсе бөтенләй буталып бетә: секундлары еллар булып, минутлары гасырлар булып тоела. Төрлө-төрлө күренешләр бер-бер артлы күз алдына киләләр.

Әфьюн да баш миенә көчле тәэсир итә. Әфьюн эчкәннән соң кешенең күз алдына төрлө күренешләр килә. Меңнәрчә кешеләр әфьюн белән агуланалар. Алар үзләрен күккә ашып, аллалар белән сөйләшкән кебек тоялар. Әфьюн эчү аларга зур рәхәтлек бирә, ләкин сәламәтлекне бөтенләй какшата. Бер англиз докторы бервакыт спиртка кушып аз гына әфьюн эчеп караган. Ул шунда ук күз алдында үзенң кыз туганын күргән. Эш менә болай булган: доктор диңгез пароходына утырып, үзенң бер кыз туганы янына бара торган булган һәм каютадагы койкасына яткан булган. Әфьюнны диңгез авыруыннан саклану өчен эчкән. Қинәт доктор үз алдында әлегә кыз туганын күргән һәм шулкадәр ачык күргән, хәтта куркуга төшкән. Аны үз алдында тере килеш басып торган шикелле күргән. Доктор һич тә йокламаган булган. Ул бу нәрсәне әфьюн эчкәнлектән күрүен яхшы аңлаган. Һәм шулай да аны үз яныннан куып жиберә алмаган.

Авырганда күз алдына килүләр

Юк-бар нәрсәләрнең күз алдына килүе төрлө авырулар вакытында да була. Мәсәлән, мондый хәлләр тиф, бизгәк һәм бигрәк тә нерв һәм ми авырулары вакытында була. Нерв авырулары белән авыручы һәм акылга зәгыйфь кешеләр андый күренешләрне барынан да ешрак күрәләр. Мәсәлән, мәселманнар пигамбәре Мөхәммәт *, ялган мессия Саббатай Цеви һәм күп кенә башка «изгеләр» энә шундый булганнар. Гомерләрен ураза тотып һәм гыйбадәт кылып үткәргән һәм нәтижәдә төрлө юллар белән үзләрен акылдан

шашуга кадәр китереп җиткергән дәрвишләр арасында да андый авырулар күп булган. Шуңа күрә изгеләр тормышы турындагы бик күп хикәяләрдә аларның төрле-төрле могҗизалар күрүләре хакында сөйләнә.

Юк-бар нәрсәләргә еш кына бөтенләй изге булмаган кешеләр дә күрәләр. Менә, мәсәлән, бер француз жандармы турындагы хикәягә алыгк. Бу жандарм нерв авыруы белән каты авырган, шуның аркасында әллә нинди күренешләр күрә, серле тавышлар ишетә башлаган һәм нәтижәдә тәмам акылдан язган.

Бу хәл 1862 елның мартында булган. Шул вакыт Франция императоры Наполеон III ниндидер бер ярлы кешегә җазалап үтерү турындагы хөкем карарына кул куйган. Каләмгә чиста гына ап-ак кулына тотып кул куйган да — бу бичараның җазаланып үтерелүенә һич тә катнашы булмаган шикелле тынычланып калган. Император кул куйган боерыкны үтәү өчен, гадәттәгечә, палачка һәм жандармнарга биргәннәр. Әлегә ярлыны җазалап үтергәндә катнашу өчен бер жандарм билгеләнгән булган. Ул үлемгә хөкем ителгән ярлыны төн уртасына кадәр саклап торган, палачның аны киендергәннән күргән, ә җазалап үтергәндә эшафоттан берничә адым гына читтә торган. Шушы вакытта жандармның күңелгә бик борчылган. Ул үлемгә хөкем ителгән ярлы кешегә һәм өсләренә мундир кигән, коралланган кешеләргә аны юк итәргә җыенуларын күргән. Шул вакытта жандарм борчылуына түзә алмаган, аның нервлары калтырый башлаган. Ярлыны җазалап үтергәннәр. Ләкин шуннан соң законның бөтен кагыйдәләренә туры китереп үтерелгән кешегә образы озак вакытлар буена жандармны эзәрлекләп йөргән. Ул аны һаман күз алдында шикелле күргән. Жандармның нервлары һаман ныграк какшый барган. Тиздән аңарда минем начальникның да минем өстән донос ясагы мөмкин бит, дигән уй туган. Бу уй жандармны тагы да борчыган. Берничә көннән соң ул үзегә дә министр боерыгы белән, бернинди судсыз, үлем җазасына хөкем ителгәнлеген төшендә күргән. Төшендә аның кул-аякларын бәйләгәннәр дә эшафот янына өстерәп килгәннәр. Мондый төш, әлбәттә, шул сәбәпле килеп кергән, чөнки ярлыны җазалап үтергәнне карап торганда жандармның күңелгә бик нык борчылган булган. Бу төш жандармны тагы да ныграк борчуга салган. Ул үзегә төше ту-

рында уйлана башлаган. Күргән төшем дөрөскә килер микән эллә? — дип уйлаган ул. Аңа башка жандармнар аның турында нидер пышылдашалар шикелле тоелган. Аны жазалап үтерү турында сөйләшәләр кебек ишетелгән.

Бер кичне ул йокларга яткан һәм кинәт аңа стенадагы сэгать эченнән чыккан тавыш ишетелгән. Сэгать эченнән: «Харап буласың син, харап буласың. Ике көннән соң сине жазалап үтерәчәкләр», — дигән тавыш килгән. Жандарм сикереп торган да сэгатьне караган, ләкин берни дә күрмәгән. Тагын йокларга яткан, һәм аңа тагын шул ук тавыш ишетелгән. Жандарм тагын сикереп торган. Эңә шулай тән үтеп киткән. Икенче көнне дә шул ук нәрсә кабатланган. Жандарм үзенен тиздән жазаланып үтереләчәгенә нык ышанган. Ул казармадан чыгып, атка атланган да үзе дә белмәгән якка чабып киткән. Үзен-үзе атып үтермәкче булган. Кинәт ул озын сакаллы бер кешене күргән. Жандарм мылтыгын шушы кешегә төзөгән, ләкин теге кеше шунда ук юкка чыккан. Жандарм мылтыгын төшергән: теге кеше тагын күренгән. Аннары өсләренә кринолиннар кигән эллә нинди кызлар килеп чыгып, жандармның баш очында бии башлаганнар. Башка жандармнар килеп, аны тотып алмакчы булганнар. Ләкин ул үзен-үзе белмәгән: ул үзен хәзер үк үтерергә алып китәрләр дип ышанган һәм бик каты тавыш күтәргән. Юлда жандармнар аны суярга телиләр шикелле тоелган. Ул тагын да ныграк кычкырырга тотынган. Аны бәйләгәннәр дә ниндидер бер бүлмәгә япканнар. Бүлмәдә аңа тагын эллә нинди тавышлар ишетелә башлаган; бу юлы хатын-кызлар тавышы ишетелгән. «И бичара, бәхетсез кеше, ике сэгатьтән соң үтереләчәксең син», — дигән тавыш килгән. Жандарм тыңлап яткан.

Эңә шулай берничә көн үтеп киткән. Э аның жазалап үтереләчәге турында тавышлар һаман ишетелеп торган. Жандарм һич тә йоклый алмаган. Ниһаять, берничә минутка йоклап киткән, э уянганнан соң үзен-үзе бик җиңел сизгән. Жандармның башы бөтенләй сәләмәт булып чыккан. Ул башыннан үткәннәрне бик ачык хәтерли башлаган. Жандарм үзенен кешеләрне жазалап үтергәндә катнашуы һәм аларны үтерергә алып килүе өчен жалованье алуын исенә төшергән. Ул яңадан жандарм булып киткән. Аның борчылуы беткән.

Төрле нәрсәләр күз алдына килми башлаган. Акылы сау-сәламәт һәм зарарланмаган булып чыккан. Шулай да аны тилеләр больницасына дәваланырга жибергәннәр. Ул аннан тәмам сәламәтләнеп чыккан һәм элеккегә эшенә керешкән. Жандарм бу күренешләрне һәм тавышларны нервлары какшаганлыктан күргән һәм ишеткән.

Күз алдына килүләр һәм башка могҗизалар өчен уңайлы вакытлар

Нервлары какшаган һәм авырган кешеләр барлык илләрдә дә бик күп.

Хезмәт иясә халкы авыр тормышта яшәгән илләрдә андый кешеләр бигрәк тә күп. Халык арасында зур бәла-казалар булган вакытларда андый авырулар күбәйгәннән-күбәя бара. Бәла-казалар үткәч, халык арасында нерв авырулары белән авыручы кешеләр азая төшә.

Мәсәлән, сугыш вакытларында нерв авыруларының бик нык таралуы билгеле. Халыкның түзә алмаслык хәлдән ничек кенә булса да котылырга бөтен күңеле белән өметләнгән вакытларында да нерв авырулары тарала. Андый вакытларда кешеләр нидер эзли башлыйлар, нәрсәгәдер омтылалар, үз язмышларына төрле «илаһи көчләр»нең катнашуын өмет итәләр. Бик тырышып гыйбадәт кыла башлыйлар, һәркайда нинди дә булса могҗизалар эзлиләр һәм, алланың рәхмәте белән берәр төрле бәла-каза жиберелмәде микән дип, тирә-якка карый башлыйлар. Төрле юллар белән үзүсләрен фани дөнья эшеннән тыючы кешеләр, һәртөрле «изгеләр» килеп чыгалар; алар халыкка төрле хикмәтләр һәм могҗиза күрүләре турында сөйлиләр. Аларның кайберләре баш мие сәламәт булмау аркасында, ихтимал, чыннан да «могҗизалар» күргән була; ә кайберләре, гадәттәгечә, арттырып жиберә һәм бөтенләй булмаган нәрсәләрне сөйли. Ләкин алар сөйләгән сүzlәр, чәчелгән орлык шикелле, эзер жирлеккә төшә баралар. Аларга ышаналар.

Мондый хәлләрдә халык арасында әллә нинди хикмәтләр һәм могҗизалар турында бик күп хикәяләрнең килеп чыгуы бер дә гажәп түгел.

Пигамбэрлэр заманындагы яһүдлэрдә үл энә шулай булган. Будда заманындагы индусларда да шулай булган. Мөхәммәт заманындагы гарәпләрдә дә шулай булган. Ул барлык илләрдә дә энә шулай булган.

Һәм күп миллионнарча кешеләр, күз алдына килгән төрлө-төрлө күренешләрнең һәм мөгжизаларның нәрсә икәнлеген аңламыйча, аларга чын күңелдән ышанганнар.

ИСКИТКЕЧ ТЕРЕЛТҮЛӨР ТУРЫНДА
ХИКЭЯЛӨР

Лурдтагы һәм Лхассадагы изге монастырьлар

Франциядә, Пиреней тауларынан ерак түгел жирдә, Лурд дигән кечкенә генә бер шәһәр бар.

Бу шәһәрдә жиде мең чамасы кеше яши. Ләкин һәр елны анда католик динен тотучы төрле илләрдән кимендә ярты миллион кеше килеп китә. Бирегә Франциянең барлык почмакларынан, Италиядән, Испаниядән, кайбер немец жирләреннән кешеләр килә. Байлар да, ярлылар да, ачлар да һәм туклар да килә. Католик диненә, аның иң олы рухание булган Рим папасына һәм католик динендәге изгеләргә ышанучылар барысы да килә*.

Ул кешеләрне Лурдка килергә нәрсә мәжбүр итә соң?

Аларны бирегә дингә ышану һәм, барыннан да элек, могжизаларга ышану китерә. Кайберәүләр жаннарын коткару, кайберәүләре күңелне тынычландыру, ә кайберләре төрле сырхаулардан һәм авырулардан терелү өчен дип баралар. Лурдтан ерак түгел бер тауда мәгарәләр (тау куышлыктары) бар. Католикларның сөйләвенә караганда, 1858 елда шушы мәгарәләрнең берсендә могжиза булган: Бернадетта Субиру исемле үндүрт яшьлек бер кыз Мәрьям ананы күргән. Шунун истәлегә итеп мәгарәдә «изге кыз» сурәте ясалып куелган. Шунун янында ук шифалы чишмә бар. Мәгарәдән ерак түгел урында матур гына итеп берничә чиркәү, часовня һәм монастырь салынган. Католиклар боларның барысын да изге урыннар дип хөрмәт итәләр.

Аллага гыйбадәт кылучылар Лурдка энә шушы изге урыннар хакына киләләр.

Биредә чыннан да кешеләрнең авырудан терелүе кебек гажәп нәрсәләр була. Мәсәлән, шундый хәлләр булгалаган: хәлсез кешеләрне шунда алып килгәч, алар йөри башлаганнар. Сукыр кешеләр күрә башлаган. Катый авыручы кешеләр жиңеләеп киткәннәр, ә кайберләре бөтенләй терелгәннәр. Болар һәркемнең күз алдында эшләнгән һәм хәзер дә шулай эшләнә. Католик диненә ышанучылар үзләренең шушы изге урыннарын күрсәтәләр дә: «Менә күрәсезме, — жир йөзәндә могҗизалар була бит!» — диләр.

Ә шул ук вакытта жир шарының икенче бер өлешендәге Азиядә дә шундыйрак хәл булган. Тибетта Лхасса шәһәрәндә Потала дигән зур гына бер монастырь — Будда монастыре бар. Шушы монастырьга шулай ук йөз меңнәрчә кешеләр килә. Католиклар аларны мәҗүсиләр һәм потка табынучылар дип атыйлар, һәм алар үзләре дә католикларны шулай атыйлар.

Поталада барлык ламаитларның башлыгы булган далай-лама яши. Ламаитлар далай-ламаны Будданың жирдәге гәүдәләнешә дип санылар. Лхассада Будда аллаларының һәм изгеләрәнең сурәтләре бар. Будда әүлиаларының мәетләре, аларның иконалары һәм статуялары да бар. Йөз меңнәрчә кешеләр шуларга табыналар. Аларга ышанучылар шушы изге урыннарда һәм әүлиалар янына жаннарын коткаруны, гөнаһларын кичерүне, авырулардан терелтүне сорап баралар.

Һәрбер халыкның үзенең изгеләре һәм үзенең әүлиалары бар. Бу изгеләр һәм әүлиалар шулай ук кешеләрне авырулардан терелтәләр. Һәм бу һич тә уйланып чыгарылмаган. Ә чыннан да шулай.

Ни өчен алай соң ул? Бу сорауга җавап бирер өчен авыруларны терелтүнең нинди шартларда булуын яхшылап тикшереп карарга кирәк. Чыннан да, кем терелтә соң? Нинди авырулардан терелтә? Озакка терелтәме? Ә ни өчен терелтә? Шушы сорауларның барысына да җавап алуы бик кызык, һәм авыруларны терелтү турында бернинди шик калмасын өчен бу сорауларга төгәл һәм дөрөс җаваплар алырга кирәк. Шундый җаваплар булса, төрле халыкларда һәм төрле вакытларда төрле изгеләрнең авыруларны ни өчен терелтүләре бик ачык аңлашылыр.

Католик дьяконы кабере янында булган гажәеп хәлләр

Бернинди дарусыз терелү кебек гажәеп хәлләр чыннан да булгалый. Бу турыда борынгы китапларда гына түгел, яңа китапларда да сөйләнә. Мәсәлән, шундый хәлләр 1728 елдан алып 1739 елга чаклы Парижда Франсуа де Пари дигән бер католик дьяконы кабере янында булган. Шул дьякон турында сөйләп үтик.

Ул 1690 елда дворян гаиләсендә туган. Жиде яшкә житкәч, ата-анасы аны пансионга биргән. Пансионда вакытта ук бала мондый яшәтә бөтенләй мөмкин булмаган искиткеч бер тәкъвалыгы белән аерылып торган. Ләкин училищедә тәртипләр бик начар булган; укучылар үзләренең пансионның һич тә яратмаганнар һәм аны яндырырга уйлаганнар. Бу эштә Франсуа да катнашкан. Янгын була алмыйча калган; ләкин шул көннән соң яшә Парины авыр вәждән газабы эзәрлекли башлаган. Ул үзен-үзе дини жәзага дучар иткән һәм, әле бала гына булуына карамастан, ул жәзаны батырларча кичергән. Еш кына ул үкенүеннән үкереп-үкереп елаган һәм шул ук вакытта «Иов китабы»ндагы төрле сүзләргә кычкырып-кычкырып әйтә торган булган.

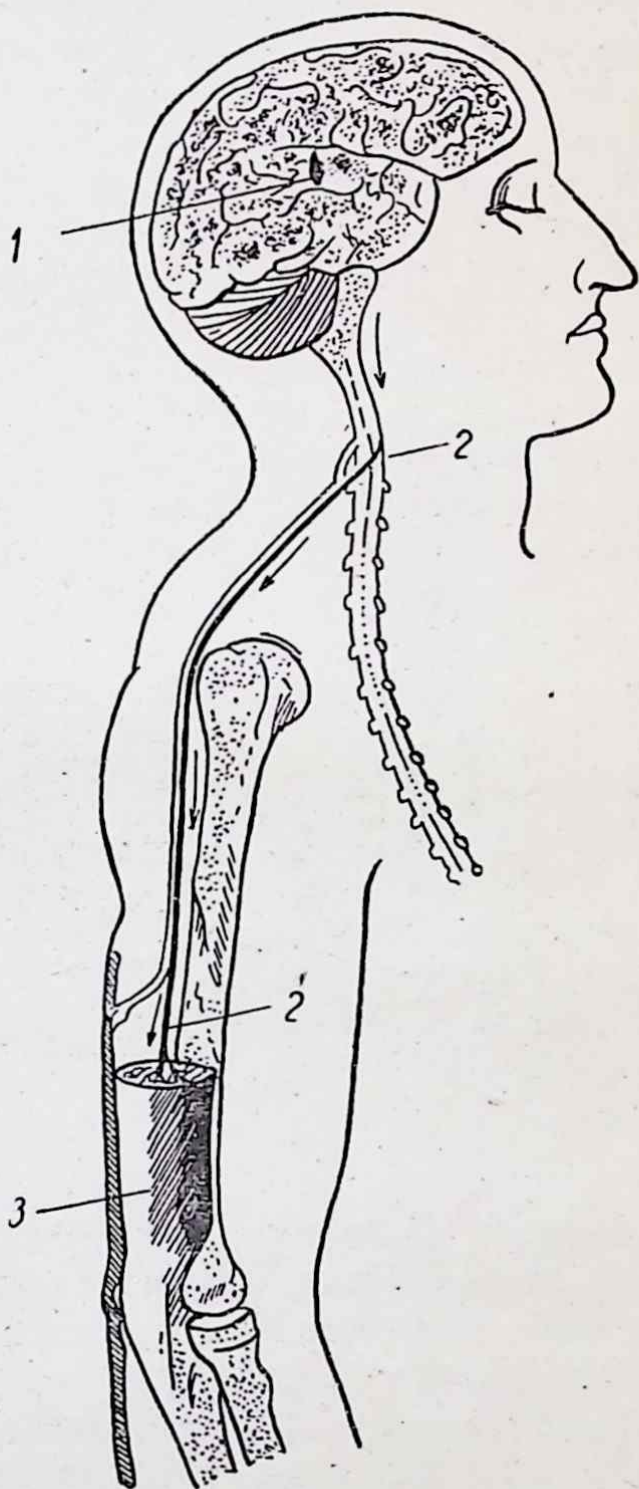
Егерме яшә тулганнан соң Франсуа, ата-анасының ихтыярына каршы килеп, үзен-үзе руханилык эшенә багышлаган, духовный семинариягә укырга кереп, «изге китап»ны һәм төрле дини тәгълиматларны өйрәнә башлаган. Шунның өстенә, ул үзен-үзе бик газәплаган. Атасы үлгәннән соң, Франсуа үзенә тигән мирасны ярлыларга бүлеп биргән. Тиздән ул дьякон исеме алган, ә шуннан югары исемне алырга теләмәгән. Ул монах булырга да теләмәгән, Парижның ярлылар яши торган жиренә урнашып, ярлыларга ярдәм итә башлаган. Франсуа де Пари үзенең бөтен тормышын яхшы эшкә багышлаган, ә үзе турында уйламаган. Аның бөтен ашаганы каты итеп пешерелгән берничә йомырка һәм шулпалы аш булган. Ашны күршесендәгә бер хатын эзерләп бирә торган булган. Моның өчен дьякон аңа көн саен иртә белән су китерә торган булган. Ул үзен-үзе коточкыч мохтажлыкка дучар иткән. Тиздән мохтажлык аны каты авыруга кадәр китереп житкергән. Ачылыктан аның тәне бөтенләй шешенеп беткән. Шунның аркасында ул 37 яшендә үлеп тә киткән.

Ышану ничек һәм ни өчен савыктыра

1728 елның 3 маенда әлеге дьяконны Сен-Медар дигән кечкенә генә зиратка күмгәннәр.

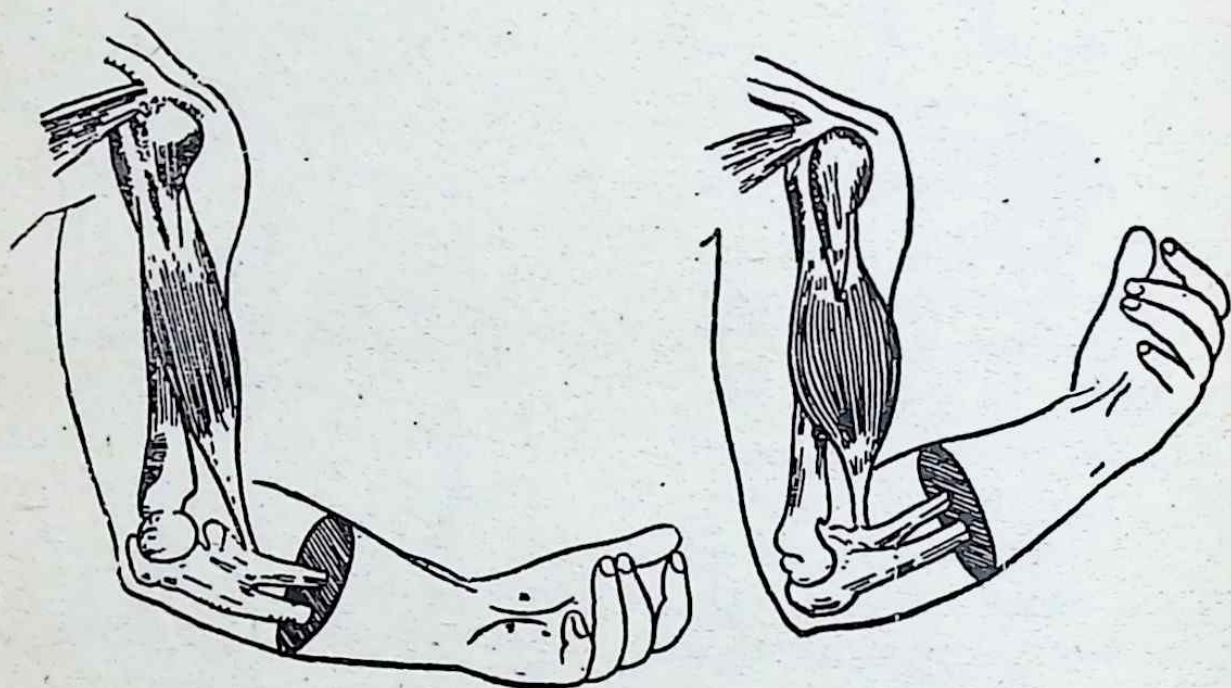
Шул ук көнне аның гробы өстендә мондый бер могжиза килеп чыккан: ефәк чорнауы Мадлена Бенъи исемле бер хатын авыруыннан терелгән. Аның күптәннән бирле сул кулы эшләми торган булган. Ул дьякон салынырга тиешле гробны алып килгәнне күргән. Дьяконны шунда салганнан соң, өстенә япканчы берәз гробка таба иелеп, аңа кулын ышкып алган. Шуннан соң авыру хатын өенә кайтып киткән. Ул үз бүлмәсенә кайтып келгәч, кинәт могжиза килеп чыккан: авырта торган кулы эшли башлаган. Авыруы тәмам һәм кире кайтмаслык булып беткән.

Ул нинди авыру булган соң? Аның кулы ни сәбәпле эшләмәгән? Мадлена Бенъи нервлары бик нык какшаган бер хатын булган. Ул күптәннән бирле истерия* авыруы белән авырган. Бу авыру белән авырганда башмие дә һәм нервлар да бик сизгер булалар һәм бик аз гына сәбәпләр аркасында да тиз ярсыйлар. Шундый ук сәбәпләр аркасында алар кайвакыт бик нык көчсезләнәләр һәм хәтта эшләми башлыйлар.

20 нче рәсем.

Кеше кулын яки аягын үзе телэгәнчә хәрәкәтләндрә алсын өчен, аның баш миеннән (1) кулына (3) яки аягына баручы нервларының (2), шулай ук баш миенен үзенен дә сәламәт булуы кирәк (20 нче рәсем). Кеше кулын хәрәкәт иттергәндә, баш миеннән кулга нерв буенча ток, ягъни үзенә бер төрле боерыксыман агым килеп, кул нервларын ярсыта. Ярсу агымы мускулга килеп житә, мускул ярдәмендә кул хәрәкәткә килә. Мускул — сум ит ул. Кул мускуллары 21 нче рәсемдә күрсәтелгәннәр. Мускуллар бер сөяктән икенче сөяккә

21 нче рәсем.

сузылган булалар. Аларның очлары сөякләргә береккән. Мускул кыскарган вакытта, бер сөяк икенче сөяккә таба тартыла, һәм шуның аркасында кул хәрәкәткә килә. Ә мускул үзе баш миеннән нерв буенча боерык (ягъни агым) килеп житкәннән соң кыскара. Шуңа күрә баш миеннән мускулга ярсу агымы бара торган нервларны хәрәкәткә китерүче нервлар дип атыйлар. Әгәр дә шушы нерв киселсә, мускул беркайчан да хәрәкәтләнә алмый торган булып кала. Бу нерв авырса да, шул ук хәл була. Минен хәрәкәткә китерүче нервлар килеп тоташкан жире авырса да, кул хәрәкәтләнә алмый.

Истерия белән авыручы кешеләрдә еш кына нәкъ-
әнә шундый хәлләр була *. Мадлена Беньиның да кулы
шул ук авыру аркасында эшләмәгән. Аның баш миенә
һәм нервысына бернинди дә зарар килмәгән булган.
Аның бөтен авыруы шул булган: баш миенен кулны
хәрәкәткә китерүче нервлар килеп тоташкан өлеше
тиешле тәэсирләрне алмаган, чөнки анда көчле тоткар-
лану учагы барлыкка килгән. Шушы өлешне минен
башка өлешләре белән тоташтыручы нерв юллары ты-
гылган кебек булганнар; минен бу өлеше аның калган
өлешләреннән аерылып торган шикелле булган һәм ан-
нан тиешле тәэсирләрне алмаган. Баш миеннән кулга
баручы агым азайган, нәтижәдә мускуллар кыскармый
башлаганнар һәм шунлыктан кул хәрәкәтләнә алмыйча
асылынып калган. Ләкин бу хәл билгеле бер вакытка
кадәр генә шулай булган. Кул яңадан эшли башласын
өчен, баш миендә тоткарлану учагын бетерерлек яңа
тәэсирләрнең барлыкка килүе кирәк булган. Шул ва-
қытта баш миенен кулга бара торган нервлар килеп
тоташкан өлешенә юллар ачылган, һәм минен гомуми
эшчәнлегә уңае белән кул да элеккечә үк эшли баш-
лаган.

Баш миенә бу тәэсирне нәкъ менә ышану биргән.
Дьякон Франсуа де Пари «әүлиа» ул дип һәм «алла-
ның рәхмәте» белән теләсә нәрсә эшли ала дип ышану
биргән. Шуңа нык ышану аркасында йөрәк көчлерәк
тибәргә тотынган, баш миенә кан күбрәк килгән, ми
дөрөсрәк эшли башлаган, аның кулны хәрәкәткә ките-
рүче өлеше белән бәйләнеше яңадан урнашкан. Шун-
нан соң Мадленаның авыруы беткән, кулы дөрөс эшли
башлаган, кулындагы кан агышы элеккегә хәленә кайт-
кан. Шунның аркасында баш миеннән кулга баручы
нervлары дөрөс эшли башлаганнар. Шулай итеп, Мад-
лена Беньиның ышануы аны терелткән булып чык-
кан **.

Димәк, аны кем терелткән соң? Ёич тә Франсуа де
Пари һәм аның гробы терелтмәгән, нәкъ менә ышану,
авыруның үзенен ышануы терелткән. Әгәр дә Мадлена
Беньи дьякон Франсуага түгел, бәлки башка берәр
нәрсәгә, мәсәлән, далай-ламага яки берәр бөтигә, яки
Лурдтагы чишмә суына, яки башка җирдәгә берәр из-
гегә, яки теләсә нинди бүтән нәрсәгә ышанса, — шул ук
хәл килеп чыккан булыр иде.

Ышану төрле могжизалар тудыра

Ләкин болар барысы да Мадлена Беньига да, аның танышларына да аңлашылмаган. Һәм ул заманнарда ышануның ни өчен авырудан терелтүен берәү дә аңламаган эле. Шуңа күрә моны чын могжиза дип уйлаганнар. Шул хакта сөйли башлаганнар.

Әлбәттә, Парижда һәм аның тирәсендә Мадлена Беньи шикелле авырулар күп булган.

Андый авырулар бик күп төрле була. Истерия белән авыручы кайберәүләрнең кулы, икенчеләренең аягы эшләми. Кайсыларының күзе күрми, кайсыларының колагы ишетми, кайсылары хәрәкәтләнә алмыйча авырып ята, кайсылары телсез кала; кайсыларының үз чире тота, тәне тартыша, көзән жыера. Шундый авырулар вакытында кешеләр дуга кебек бөкрәеп киләләр, әллә нинди авазлар чыгарып, үз-үзләрен белмичә кычкыралар. Кайвакытларда кинәт кешенең тәннендәге тиресе бөтенләй тоймый башлый, хәтта чәнечсәң дә, яндырсаң да һәм киссәң дә, кеше бернинди авыртуны сизми.

Мондый авыру белән күбесенчә хатын-кызлар жәфа чигә, ләкин кайвакыт ирләр дә авырый. Алар арасында да хәлсезләнүчеләр, котыручылар, кулы һәм аягы хәрәкәтләнми торган кешеләр очрый.

Әлбәттә, дьякон Франсуа кабере янына шундый авырулар да агыла башлаган. Һәм алар барысы да дьяконга ышанганнар, һәм барысы да... терелгәннәр.

Дьяконга ышану сукуп кешене ничек күзле иткән

Дьякон каберенә истерия белән авыручылар гына түгел, бәлки башка авырулар да барган. Ышану тәэсирендә терелә торган бүтән төрле нерв авырулары да була. Ә ышану күп кенә авыруларны, бөтенләй бертермәсә дә, вакытлыча булса да жиңеләйтә.

Дьякон Франсуа каберендә мондый бер хәл булган. Кабер янына, авырудан терелергә дип, Испания илчесенең улы Альфонс де Палачиос килгән. Аның ике күзенең дә мөгез катлавы, күзенең агы ялкынсынган булган. Күзләре авыртудан ул шулкадәр жәфаланган, бөтенләй диярлек сукурайган. Ул бернәрсәне дә күрә ал-

маган. Иң атаклы врачларның дэвалавына карамастан, бернинди даруның да файдасы тимэгән. Менә Палачиос дьякон каберенә киткән. Ул дингә ышанучы кеше булган. Шуның өстенә ул кабер янында үзе шикелле үк терелергә өметләнүче һәм шуңа чын күңелдән ышанучы бик күп башка авыруларны очраткан. Испан егетен кабер өстендәге ташка яткырып, төнгә шунда калдырганнар. Анда башка авырулар да ята икән. Сэгать өчтә испан егете уянган. Күзендәге авыртулар барысы да басылган булган. Кичтән генә ялкынсынган күзе хәзер яктырып һәм ачылып киткән. Ул бер күзе белән иң якты кояш нурларына һәм кабер тирәсендә халык күтәргән тузанга да туры карый алган. Ләкин икенче күзе әле авырта торган булган.

Испан егете бик шатланып өенә кайткан. Тиздән ул икенче күзенә дә яхшырак күрә башлаганлыгын сизгән. Ул инде күрә алу ғына түгел, хәтта укый да һәм яза да алган. Дэвалаучы доктор, егетне күргәч, гажәпләнәп: «Күзегезне ни эшләттегез сез? Төзәлгән, ахрысы», — дип кычкырып жибәргән.

Чыннан да, испан егетенә күзләре төзәлгән һәм ышану аркасында төзәлгән. Ышану бөтен баш миенә торышына, ә баш миенә торышы йөрәккә, кан юллары буйлап кан агышына йогынты ясаган. Ялкынсынганда кан һәрвакыт ялкынсынган урынга агып килә. Бу исә ялкынсынуны тагын да көчәйтә. Ә хәзер баш миендәге үзгәрешләр аркасында кан кимегән, һәм ялкынсыну азайган. Димәк, күңелнең ышануы авырта торган күзләргә йогынты ясаган.

Бу очракта да чын могжиза булган шикелле килеп чыккан, һәм аны шул ук дьякон, католик әүлиасы ясаган. Ләкин чынлыкта эшнәң асылы бу юлы да дьякон Франсуада түгел, авыру егетнең үзендә булган. Авыруның рухы, ягъни баш миенә торышы, аның күзләренә, аның организмына йогынты ясаган.

Испан егете белән булган хәл чыннан да кайбер шартларда кеше миенә торышы организмның башка өлешләренә савыктыргыч тәэсир ясаганлыкны күрсәтә: шундый шартлар булганда, савыгу да һичшиксез булачак. Һәм биредә, беренче карашка бик гажәп һәм аңлашылмый торган нәрсәләр күп булып күренсә дә, табигатьтән өстен бернәрсә дә юк.

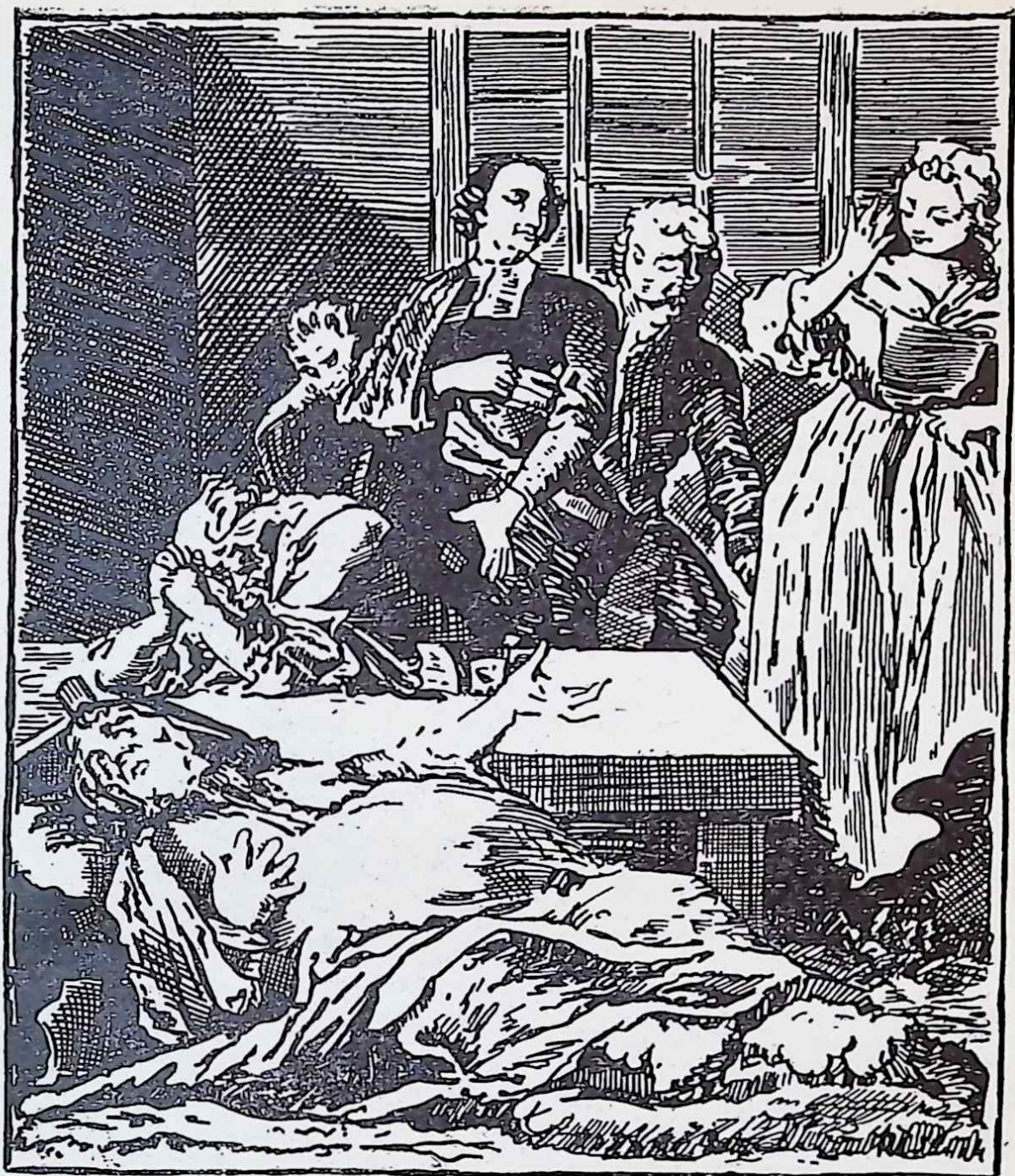
Ләкин аңлашылмау — бер эш, ә могжиза — бөтенләй икенче эш. Аңлашылмаган нәрсә билгеле бер вакытка кадәр генә шулай булып кала ала. Кайчан да булса ул да аңлашылачак, аны да аңлатып, төшендереп бирәләр. Һәм әллә нинди «илаһи көчләр» катнашуы турында бер сүз дә әйтмичә аңлаталар. «Илаһи көчләр» исә үзләре дә аңлашылмыйлар һәм, димәк, берәр төрле аңлаешлырак нәрсәне эшли дә алмыйлар. Ә могжизалар дип нәкъ менә табигатьтән өстен көчләрнең кешеләр тормышына һәм бөтен табигать тормышына катнашуы кебек уйда гына була торган нәрсәгә әйтәләр.

Дьякон Франсуа де Пари кабере өстендә булган хәлләр дә табигать аркасында, ягъни кеше миенен, нервларның һәм гомумән, кеше организмының үзенә бер төрле төзелгән булуы аркасында килеп чыкканнар. Һәм нәкъ менә шуның өчен тиешле шартлар булу аркасында килеп чыкканнар.

Ышану аркасында нерв авыруларыннан терелү

Ул замандагы китапларда шушы шартларның барысы да тулы итеп язылганнар. Авырудан терелү кебек хәлләр чыннан да булган һәм бөтен кешенең күз алдында булган. Күбесенчә хатын-кызлар терелгән, шулай ук ирләр дә терелгәләгән. Кайберәүләрнең терелүе бигрәк тә гажәпкә калдырырлык булган.

Мәсәлән, Тибо фамилияле бер кыз дьякон Франсуа кабере өстендә эч күбү, кул тартышу, эрен агу авыруыннан терелгән (22 нче рәсем). Бу авырулар аны байтактан бирле газаплап килгәннәр. Алар истерия аркасында килеп чыкканнар; йөрәк нервларының бозылуы йөрәгенә начар тәэсир итә башлаган, ә йөрәк авыруы нәтижәсендә корсагы шешенгән һәм шешләргә сары су жыелган. Моңа газлар да килеп кушылганнар, һәм кызның эче бик нык күбеп киткән. Истериядән куллары да тартыша башлаган; бер кулы шулкадәр тартышкан, бармаклары учына килеп ябышкан, кулына шешләр чыгып, эрен ага башлаган. Авыру Тибоны дьякон каберенә алып килгәннәр. Чирек сәгатьтән соң аның кулы язылган, йөрәге яхшырак эшли башлаган, газлар чыккан, эче шиңгән, тәннеңдәге шешләр бетә башлаган, Тибо аягына баскан, кулларын һәм аякларын хәрәкәт-

22 нче рәсем. Тибо дигән авыру кыз Франсуа де Паринның кабер ташы янында терелергә өметләнеп ята.
(Шул замандагы рәсем.)

ләндерә башлаган (23 нче рәсем). Өенә бөтенләй сәламәтләнеп кайткан.

Шул ук кабер өстендә 1730 елның ахырында тагын менә мондый бер хәл булган. Куроно фамилияле бер хезмәтче хатынның сул як гәүдәсе бөтенләй хәрәкәтләнми башлаган. Авыру култык таягына таянып чак-

23 нче рәсем. Тибо сәламәтләнәп урыныннан тора.
(Шул замандагы рәсем.)

чак кына йөри алган. Ул коточкыч рәвештә бөгелә-сыгыла йөргән (24 нче рәсем). Аның авыруы инде алты ай дәвам иткән. Куроно сөйләшә алмаган, бытылдаган гына. Ул берничә тапкыр зиратка барган, башка авырулар белән бергә дьякон кабере өстендә утырган, авырудан терелүләр турында аларның сөйләгәннәрен тыңлаган һәм шуларга чын күңеленнән ышанган. Ниять, аның ышануы үзенә дә тәэсир иткән. Асрау ха-

24 нче рәсем. Авырганда.

тын терелгән. Бөтенләй хәлсезләнгән һәм телсез калган хатын култык таягыннан башка атлап киткән һәм сөйләшә башлаган (25 нче рәсем).

Маргарита Дюшон дигән икенче бер истерик хатын белән дә шундый ук гажәп хәл булган. Ул башы авыртудан жәфаланган, бер елдан артык үлем хәлендә яткан, тыны бетүдән интеккән, ай саен һушы китеп, мәеткә охшап кала икән. Моннан тыш, ул бөтенләй ашый алмаган, чөнки көн саен кан коса торган булган.

Өстәвенә бу бичара хатын бизгәк белән дә авырган. Бөтен авырулары биш көн эчендә чыгып беткән.

Шундый ук хәл нерв параличыннан жәфаланучы бер ир кеше белән дә булган.

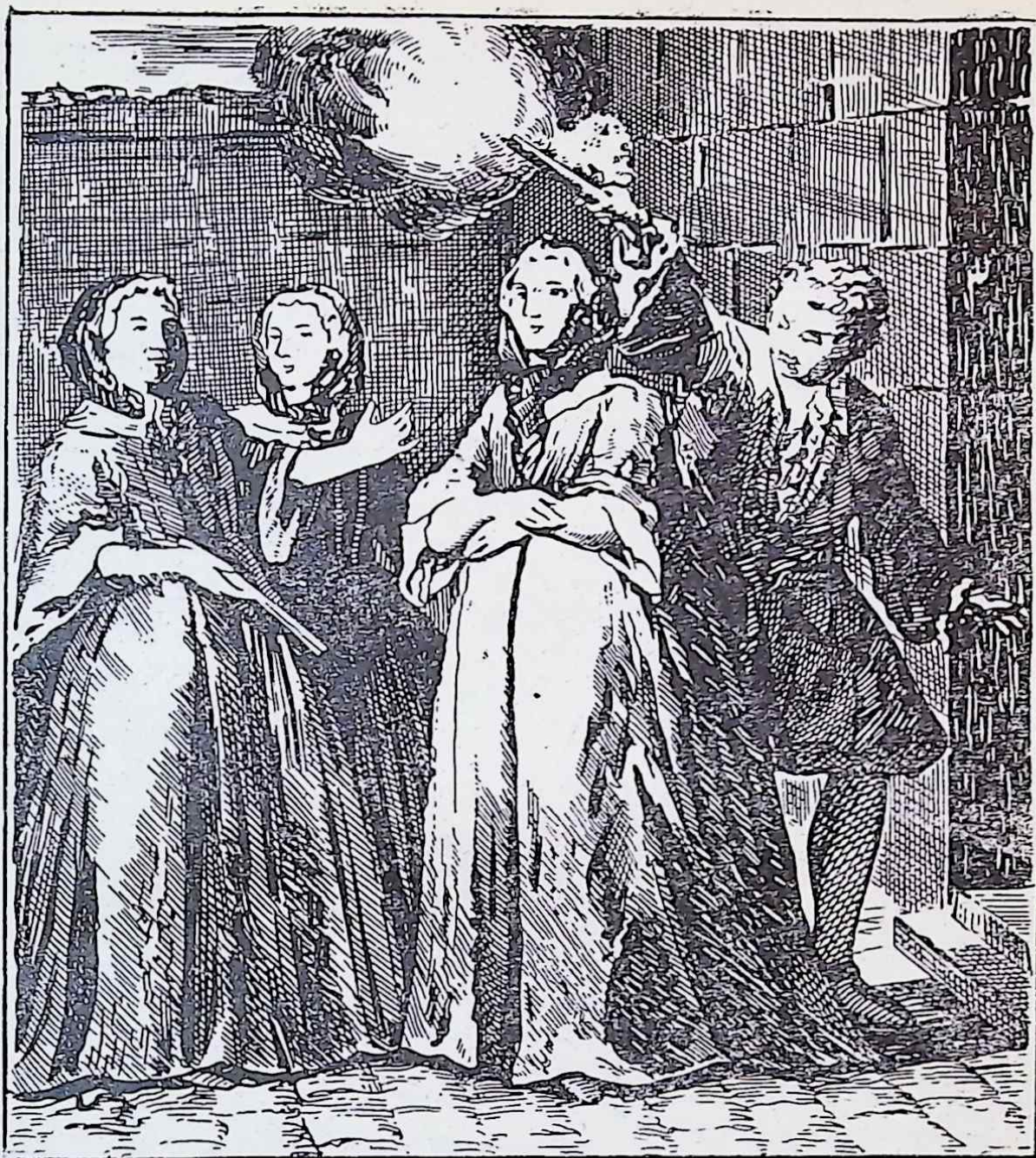

25 нче рәсем. Авырудан терелгәч.

Үлөп бара торган кешеләрнең һәм чукрак-телсезләрнең сәламәтләнүе

Бөтенләй диярлек үлөп бара торган кешеләрнең дә сәламәтләнү очраklары булгалаган. Гардуэн фамилия-ле бер хатынны дьякон кабере өстенә носилкага салып алып килгәннәр, чөнки ул унтугыз ай буена кул-аякларын йөртә алмаган; ул алты ел буена төрле истерия авыруларынан жәфаланган. Болар барысы да беткән.

Чукрак-телсезләрнең дә сәламәтләнү очраklары булгалаган.

26 нчы рәсем. Сәламәтләнер алдыннан Биго колак
төбөндә пистолеттан атканны да ишетми.
(Шул замандагы рәсем.)

Шундый хәл, мәсәлән, Биго дигән бер кеше белән булган. Аның турында, тумыштан ук чукрак-телсез булган дип сөйләгәннәр. Ләкин бу бик үк дәрәс түгел: ул яшь чагында саңгырауланган һәм телсез калган. Монысы да истерия нәтижәсендә булган. Истерия баш миенен ишетү һәм сөйләү белән идарә итүче нервлар килеп тоташкан жирләренә зарар китергән. Биго шулкадәр

27 рәсем. Фуркруаның аяк табаны тартыша.
(Шул замандагы рәсем.)

саңгырау булган, хәтта колак төбөндә пистолеттан атканда да, бөтенләй ишетмәгән (26 нчы рәсем). Дьякон кабере янында ул ишетә һәм сөйли башлаган, сәламәтләнгән.

Фуркруа исемле икенче бер хатынның авыру аягы төзәлгән. Аның аягы күп еллардан бирле тартыша торган булган, докторлар барысы да аны дэвалаудан баш тартканнар (27 нче рәсем). Ә тереләчәгенә ышануы аркасында ул сәламәтләнгән (28 нчы рәсем).

28 нче рәсем. Фуркруа сәламәтләнган.
(Шул замандагы рәсем.)

Бер уч туфрак ничек сәламәтләндерә

Коарен дигән бер хатын белән тагын да гажәбрәк хәл булган. Ул унбиш елдан бирле сул як имчәге шешүдән жәфаланган һәм урыныннан тора алмыйча түшәктә яткан. Аның инде ерак юл үтеп дьякон каберенә барырлык хәле булмаган. Шуңа күрә ул үзенң күршесеннән шушы кабергә барып туфрагын гына

29 нчы рәсем. Коаренның асравы үз хужасының сәламәтләнүен
күрөп гажәпләнә.
(Шул замандагы рәсем.)

булса да алып кайтуын һәм үзенә күлмәген берәз кабер өстенә куеп торуын үтәнгән. Болар барысы да жиренә житкереп үтәлгән. Коарен өстенә күлмәген кияргә дә өлгермәгән, үзен яхшы сизә башлаган. Моңарчы ул гел чалкан ятып торган, ә хәзер инде әйләнәп ята алган һәм хәтта кешеләр ярдәменнән башка да әйләнә алган. Ул уника ел буена сасы эрен чыгып торган шеш-

кә кабер өстеннән алып кайткан туфракны сипкән. Тиздән аңа хәл керә башлаган, күкрәгендәге шеше кечерәйгән, Коарен сәламәтләнгән (29 нчы рәсем).

Боларның терелүенә сәбәбе нәрсәдә соң? Барысы да бер үк сәбәптән килеп чыккан. Бу авырулар барысы да баш миенә һәм нервларның зарарлануыннан килә. Кешенә күрүе белән дә, ишетүе белән дә, хәрәкәтләре белән дә баш мие идарә итә. Аның зарарлануы сукуы-райта да, сангырауландыра да, аяк-кулларның хәрәкәт итә алу сәләтен дә бетерә, кешене хәлсезләндерә дә. Ул — кешене чукрак-телсез дә, хәлсез дә, тинтәк тә, чатан да итә. Әгәр баш мие сәламәтләнсә, шуның белән андый авырулар барысы да бетә. Дьякон Франсуа кабере янында нәкъ әнә шулай килеп чыккан.

Көчле рухи борчылу аркасында сәламәтләнү

Мондый шартларда шундый ук күренешләр башка жирләрдә дә булгалаган һәм булгалый; биредә бернинди дә могҗиза юк.

Мәсәлән, житмеш яшьлек бер карт белән менә нинди хәл булган. Ул картның уң як гәүдәсе эшләмәгән, һәм ул бөтенләй сөйләшә алмаган. Үзе бик кыенлык беләнгәнә йөргән. Ел буе шулай дәвам иткән. Бервакыт ул урамнан барганда ниндидер бер хатын-кыз тәрәзәдән ташланып, картның аяк астына ук килеп төшкән. Шушы коточкыч күренеш аңа бик нык тәэсир иткән, телсез һәм паралич суккан карт кинәт: «Бер хатын тәрәзәдән ташланды!» — дип кычкырып жибәргән. Аның элеккеге сөйләү сәләте кире кайткан. Шул ук вакытта уң як гәүдәсе дә эшли башлаган. Бик нык рухи борчылу картка әнә шундый тәэсир иткән. Ышану шикелле үк бу да аны авыруыннан терелткән.

Бик күп авыруларны врачлар да дарусыз, нервка тәэсир итү юлы белән генә дәвалыйлар.

Мәсәлән, бер врач теше бик нык сызлаган бер эфәндене менә ничек дәвалаган. Бу эфәнде теше сызлаудан стенага сикерердәй булып кыланган, ләкин авырткан тешенә врачны якын да жибәرمәгән. Шунан соң доктор, тәмам түземлелеген югалтып, авыруның яңак төбенә каты гына сугып жибәргән. Шушы дәвалау чарасы авыруга бик нык тәэсир иткән, һәм теш сызлавы шунда ук беткән.

Врачка һәм аның дэвалау чараларына ышану аркасында авырудан терелү

Кайвакытта авыруларның үз докторына тулысынча ышанулары аркасында терелү очраklары да булгалый.

Мәсәлән, атаклы инглиз галиме, доктор Гемфри Дэви белән менә мондый бер хәл булган. Бу докторның галимлеге һәм осталыгы турында күп сөйләгәннәр, һәм шуңа күрә авырулар аңа зур ышаныч белән карый торган булганнар.

Бервакыт Дэви бер авыру янына килгән. Ул кеше бу докторны беренче тапкыр күргән, ләкин аның бик яхшы тәэсир итә торган ниндидер бер яңа даруы бар дип ишеткән булган. Чынлыкта докторның һич тә аңдый даруы булмаган. Шулай да мондый бер хәл килеп чыккан: докторның яңача эшлängән градуснигы бар икән. Доктор, авыруның температурасын белү өчен, аңа градусник куя башлаган. Ләкин градусникны авыруның култык астына түгел, бәлки авызына куйган. Теге кеше минем авыруга каршы яңа дару шул икән дип уйлаган, һәм шунда ук хәле жиңеләеп киткән шикелле булган. Акыллы доктор моны сизеп алган. Ул авыру янына икенче тапкыр килгәндә тагын авызына градусник куйган. Һәм шул ук вакытта: «Сезнең авыруыгызга каршы бик шәп дару бу! Күрегез дә торыгыз: тиздән тереләчәксез», — дигән. Бу сүзләр бик кыю һәм ышаныч белән әйтелгәннәр. Авыруның хәле тагын да жиңеләя төшкән. Доктор аның янына берничә мәртәбә килгән һәм һаман шушы «дару» белән дэвалаган. Нәтижәдә теге кешенең авыруы бөтенләй беткән.

Чынлыкта аны нәрсә терелткән соң? Докторга һәм аның дэвалау чарасына ышану терелткән.

Димәк, изгеләргә ышанудан гына түгел, бәлки докторларга ышану аркасында да авырудан терелергә мөмкин.

Мондый ышануның ничек тәэсир иткәнән сезнең күбегез үз тәҗрибәсеннән чыгып белә. Докторлар барысы да моңардан яхшы дэвалау чарасы итеп файдаланалар. Бу бик күп төрле хәлләрдә һәм күп авыруларга ярдәм итә. Биредә эшнең төп асылы шунда: доктор үзенә карата авыруда тулы ышаныч тудыра.

Шундый ышаныч тудыру энә шулай авырулардан терелтү өчен дару булып хезмәт итә.

Гади икмәк һәм гади су ничек терелтә

Лиль дигән бер доктор үз күзе белән күргән мондый бер хәл турында сөйләгән. Бер авыру эче кату белән бик нык жәфаланган һәм эч йомшарта торган дару сорап докторны аптыратып бетергән. Ләкин бу кешегә инде бернинди дару да тәэсир итмәгән. Шуннан соң доктор мондый бернәрсә уйлап тапкан: мин сиңа дәнъяда булган даруларның иң көчлесен бирәм дигән ул, ә үзе берни дә кушмыйча гади икмәктән ясалган биш данә пилюля биргән. Шушы пилюлялардан авыруның бик көчле эче киткән. Ни өчен соң гади икмәк аңа шундый тәэсир иткән? Бу нык ышандыру аркасында шулай килеп чыккан.

Докторларның шундый ук юл белән сөялләрне бетерү очраклары да булгалаган. Алар сөялләргә берәр төрле буяу салынган гади су сөрткәннәр. Шул ук вакытта алар, бу һич тә гади су түгел, бәлки бик яхшы тәэсир итә торган махсус дару, дип әйткәннәр. Һәм шушы чара чыннан да сөялне бетергән. Шуның кебек католик монахлары да төрле авыруларны изге су белән дэваллаганнар. Ул да төрле авыруларга бик әйбәт тәэсир итә, авыру кешенең моңа ышануы гына кирәк. Шуның кебек үк Вревский дигән бер бөлгән барон Нева елгасыннан алып саткан су да күп кенә авырулардан терелткән, Вревский аны төрле авыру кешеләргә яхшы бәядән саткан. Шул юл белән ул күп кенә авыруларны дэвалап кына калмаган, үз эшләрен дә жайга салып жибергән.

Рәсемнәр ничек терелтәләр

Шундый терелүләр белән искиткеч хәлләр булгалаган.

Атаклы француз галиме Шарко дингә ышанучы кайбер авыруларның изге рәсемнәр аркасында терелүе турында сөйли. Алар шушы рәсемнәргә карап гыйбадәт кылганнар, догалар укыганнар, һәм рәсемнәр аларга чыннан да ярдәм иткән. Кайбер рәсемнәрдә төрле изгеләр һәм алар эшләгән төрле могжизалар ясалган булган. Авырулар бу рәсемнәргә карап, әлбәттә, шушы могжизалар һәм аларны тудыручы изгеләр турындагы хикәяләрне искә төшергәннәр. Шуның шикелле үк Лурд-

тагы «изге кыз» сурәте дә төрле авырулардан терелтә. Бирегә дингә ышанучы йөз меңнәрчә кешеләр килә. Лхассадагы Будда иконалары да авыруларга шундый ук тәэсир ясыйлар. Шуның шикелле үк католикларның Ченстоховтагы алла анасы дигән «могҗизалы» иконасы яки православие динендәге күп санлы «могҗизалы» иконалар һәм изге мәетләр дә авыруларга тәэсир итәләр.

Һәм менә нәрсә игътибарга лаеклы: кайчакта кешеләр, мәсәлән, аю тешеннән, яки бүре койрыгыннан, яки нинди дә булса кабырчыктан, яки бөтидән дә, яки тәре маеннән (ладаннан) да тереләләр. Моның өчен ышанырга гына кирәк.

Һәм кешеләр ышаналар, һәркем үзенчә, һәрберсе үзенекенә ышана, ә шушы ышану чыннан да ярдәм итә. Ләкин бу ышану кайдан килә соң? Аны кеше кешедән ала, берәү икенче бер кешене ышандыра, икенче кеше өченчесен ышандыра, һәркайсы берсен-берсе ышандыра. Аталары балаларын ышандыра, ата-бабалар киләчәк буыннарны ышандыра. Елдан елга һәм гасырдан гасырга, меңнәрчә еллар буена энә шулай килә. Шундый ышандыру һәрвакыт көчле тәэсир ясаган һәм ясый. Ә шушы тәэсирне күреп, кешеләр тагын да ныграк ышана башлыйлар.

Шул рәвешчә болай килеп чыга: ышану терелергә ярдәм итә, ә терелү ышанырга ярдәм итә.

Ышану ничек итеп кешедән кешегә күчә һәм терелүгә түгел, бәлки авыруга алып бара

Һәм менә шунысы бигрәк тә кызык: төрле кешеләргә ясалма юл белән дә төрле нәрсәләр турында ышандырырга, ягъни аларның үз ихтыяры белән хисаплашмыйча, теләсә нәрсәне миләренә сендерергә мөмкин.

Хәзер сөйләп үтелгән хәлләрнең барысында да нәкъ энә шулай булган. Мәсәлән, ни өчен эч йомшарткыч дару урынына гади икмәктән ясап бирелгән пилюлялар авыруга тәэсир иткән? Чөнки авыруда аларга карата ышану тудырылган булган. Ни өчен гади градусник авыруга дару кебек тәэсир ясаган? Ул да шул ук сәбәп аркасында тәэсир иткән. Лурдтагы изге чишмә суы да һәм изге Будда иконасы да шул ук сәбәп аркасында тәэсир итә.

Ләкин моңа ышанучы һәрбер кешегә шундый ук ышанучы кешеләр төркеме аеруча көчле тәэсир итә. Моңа ышанучы кеше, шушы халыкка карап, ирексездән аның настроениесенә бирелә. Халык арасында ишетелгән сүзләр аңа йогынты ясый, дингә ышанучыларның үз-үзләрен тотулары үзе дә тәэсир итә. Андый кешегә бөтен обстановка йогынты ясый. Мәсәлән, дьякон Франсуа де Пари кабере өстендә энә шулай булган. Кайвакыт бөтен халык төркеменен һәм бөтен обстановканың аерымы кешегә тәэсире бик көчле булып чыга.

Сен-Медар зиратында, дьякон кабере өстендәге могжизалар вакытында эш менә нәрсәгә кадәр барып житкән. Зират алдындагы бөтен мәйдан һәм аның күршесендәге бөтен урамнар халык белән тулган. Халык арасында күбесенчә хатын-кызлар булган. Эмма ирләр дә булган. Анда төрле яшьтәге, төрле дәрәжәдәге һәм төрле катлаудагы кешеләр жыелган. Бу халык төркеме терелүне өмет итүче авыру кешеләрдән торган. Алар барысы да авыруларның терелүе турында сөйләгәннәр, һәм барысы да шуңа ышанганнар. Һәм шушы ышану, бер кешедән икенчесенә күчеп, нык тәэсир иткән. Ләкин бу халык төркеменнән бик зур начарлык та килеп чыккан: бер кешедән икенчесенә ышану гына түгел, нерв авырулары да күчкән. Биредә дә ышандыру тәэсир иткән: бер кеше ышандыру юлы белән үзенен хисләрен икенче кешегә тапшырган. Ә дьякон кабере янында күп кенә экәмәтләр эшлängән. Хатын-кызлар улап-улап акырганнар, кайсылары жиргә ятып тыпырчынганнар, кайсылары хәтта аякларын югары күтәрәп, куллары белән йөргәннәр һәм шул ук вакытта «изге рух» шулай куша дип кычкырганнар. Ирләр, хатын-кызлар, балалар, картлар һәм яшьләр бөгәрләнәп ятканнар, бөкрәеп боргаланып-сыргаланып йөргәннәр һәм меңнәрчә кыяфәткә кереп улаганнар. Кайсылары хикмәтле сүзләр әйтәп кычкырган, кайсылары догалар укыган, кайсылары үкереп-үкереп елаган, сызгырган һәм хәтта мәче булып кычкырган. Шундый шартларда кайбер авырулар терелмәү генә түгел, бәлки тагын да катырак авырый башлаганнар. Хәтта шулай да булгалаган: дьякон каберенә, мәсәлән, йоклый алмау, баш авырту һәм башка шундый бөтенләй куркынычсыз авырулар белән жәфаланган кешеләр дә килгән. Ә кул-аяклары тартышудан бөгәрләнәп яткан хатын-кызларны һәм ирләрне күргәч,

аларның үзләре белән дә шундый ук хәл килеп чыккан. Алар үзләре дә, башкалар эшлэгән экәмәтләрне күреп, кычкырудан, сикеренүдән һәм төрлечә котырынудан тыела алмаганнар. Кайвакыт кабер янына сәламәт хәлдә килгәннәр, ә кабер янында кинәт ярты як гәүдәләре эшләүдән туктаган, яки эчләре күбеп киткән, яки кинәт кул-аяклары тартыша башлаган. Кайвакыт кешеләр сукурайганнар һәм саңгырауланганнар, аяклары тартышудан чатан булып калганнар.

Болар барысы да нәрсәдән килеп чыккан соң? Шундагы шартлардан килеп чыккан. Шундый шартлар нерв авыруы белән, бигрәк тә истерия белән авыручы кешеләргә энә шулай көчле тәэсир иткән һәм тәэсир итә. Берәүләр терелә, икенчеләре авырый башлый. Һәм болар бер үк сәбәп аркасында килеп чыга.

Ләкин кайчандыр дьякон кабере янында булган хәлләр кайвакыт башка җирләрдә дә булгалый. Андый хәлләр Лурдта да, Лхассада да, изгеләр мәете һәм сыны янында башка монастырьларда да булгалаган. Шундый ук нәрсәләр мөселман һәм Будда диннәрендәге изгеләр кабере янында да булгалый. Кайчандыр Кронштадтта, Иоанн Кронштадтский дигән бер «изге» тирәсендә дә шул ук хәлләр булган. Католик, мөселман һәм башка диннәрдәге изгеләр белән булган шикелле, бу руханига ышану да нерв авырулары һәм истерия белән авыручы кешеләрне терелткәлэгән. Ләкин кайвакыт Иоаннга ышану аркасында сәламәт кешеләр дә авырый башлаганнар. Шушы рухани тирәсенә һәрвакыт авыру һәм истерик хатын-кызлар, бума белән авыручылар һәм җенле кешеләр җыела торган булган. Хәтта сәламәт хатын-кыз бума белән авыручылар арасында яшәсә, үзенең дә бума авыруы белән авырый башлавы мөмкин. Кайвакыт Кронштадтта нәкъ энә шулай булган.

Ышану аркасында килеп чыккан бер авыруның тарихы

1895 елны Смоленск губернасының Гжатск өязе Мокрино волосте Ащепково авылында менә мондый хәл булган.

Жәен шушы җирләрдә Захар дигән бер дивана, ягъни юләр кеше йөргән. Ул үзе шул тирәдә туып үскән

крестъян булган. Аны Василиса Алексеева йсэмлэ, чәү чәлэк, холыксыз һәм истерикага бирелүчән бер хатын күргән. Ни өчендер ул бик нык курыккан, ике кулы белән башын тотып, ачы тавыш белән: «Карак, карак!» — дип кычкырып жибәргән. Аның тавышы халыкка тәэсир иткән. Халык төркеме бичара Захарга ташланган һәм аны үтергән. Шунун аркасында хатын-кызлар арасында дошманлашу башланган. Василиса белән бигрәк тә Сиклитинья Никифорова дигән таза һәм сау-сәламәт хатын дошманлашкан. Ансыз да борчулы Василисаның күңеле шушы ызгышлардан тагын да ныграк борчылган. Күңелен тынычландыру теләге белән Василиса изге урыннарга йөри башлаган һәм, шул исәптән, Ащепководан егерме чакрымнар ераклыкта, Гжатск өязендәге Колоцкий монастырена барып йөргән. Элек-электән үк Колоцкий монастырена «бозылган» һәм бума белән авыручы, ягъни, гади генә әйткәндә, нерв авырулары һәм истерия белән авыручы бик күп хатын-кызлар төрле яклардан килә торган булганнар. Монастырьдагы монахлар аларга «догалар укыйлар», алардан икона үптерәләр икән. Һәм католик дьяконы каберендә булган шикелле, кайбер авыру хатын-кызлар авырудан терелә торган булганнар. Шуңа күрә Колоцкий монастырендагы икона да могжизалы икона дип саналган.

Василиса Алексеевада һич тә бума авыруы булмаган. Шулай да ул 1897 елның 9 июлендә Колоцкий монастырена храм бәйрәменә киткән. Бу көнне анда бума белән авыручы хатын-кызлар аеруча күп килгән. Аларның һушын югалтып ятуларын күреп, Василиса үзе дә шундый ук авыруга сапкан. Дүрт айдан соң авыруы тагын кабатланган, һәм нәкъ менә могжизалы икона Ащепково авылына китерелеп, шунда гыйбадәт кылу барган вакытта Василиса: мине Сиклитинья «бозды» дип кычкырып, елап жибәргән. Сиклитинья Василисага: «Минем өскә әйткән өчен гөнаһысы үзеңә булсын», — дигән. Ә моңа каршы Василиса: «Женләндердең син мине», — дип җавап биргән. Шуннан соң ул, Сиклитинья мине дә «бозган» һәм тагын жиде кешене женләндергән, дип әллә ничә мәртәбә кычкырган. «Алар да кычкырырлар әле! — дигән Василиса. — Миңа ышанмыйсызмы? Ышанмасагыз күрерсез: бергә йөрербез әле!» Василисаның авыруы һәм ул әйткән сүзләр бөтен авылга нык тәэсир иткән. Күп кеше аның сүзләренә

ышанган. Тиз чәпчеп китә торган күп кенә хатын-кызлар, мондый авыру безгә дә эләкмәгәе дип уйлап, борчыла башлаганнар. Василисаны карт монахларга һәм монастырьларга алып бара башлаганнар, причащение¹ ясаганнар, коендырганнар һәм догалар укыганнар. Семеновский монастыренда монахлар аңа, сине чыннан да «бозганнар», дип әйткәннәр. Шул җитә калган: ул «мине Сиклитинья бозган» дип тагын да ныграк ышана башлаган.

Ләкин шунысы кызык: туганнары Василисаны Вознесенский монастырендагы схимница (өлкән монашка) янына алып барганнар. Схимница аңа просфора, артос һәм май биргән дә дога кылган, һәм Василисаның авыруы җиңеләячәк дигән. Просфора, артос һәм май дару кебек тәәсир иткән. Чөнки ул схимницага ышанган. Һәм Василиса вакытлыча үзен чыннан да яхшырак сизгән. Ләкин бу вакытлыча гына булган. Аннары Василиса бума белән авыручыларга дога укучы Марк дигән бер монах белән очрашкан. Марк аңа, авыруың тишелеп акрынлап чыгачак, дигән. Ул да изге нәрсәләр ашаткан һәм эчергән. Нәкъ Марк әйткәнчә килеп чыккан: монастырьдан өенә кайткач, Василисаның сул як гәүдәсен чуан баскан.

Дога укуларның, өшкерүләрнең дә фәйдасы тимәгән. Алар Василисада үзенең бозылганлыгына ышануны арттырганнар гына. Василиса: «Мин газапланам! Язга минем кебек газапланучылар бик күп булачак!» — дип кычкырган. Бу сүzlәр авылдагы нервлары какшаган кешеләрнең барысына да тагын тәәсир иткән.

Яз җиткәч, чыннан да кешеләр бума белән авырый башлаганнар. 1898 елның пасхасыннан соң бер Ащепково авылында гына да бума белән авыручылар уника кешегә җиткән. Шуларның унысы хатын-кыз һәм икесе ир кеше булган. Моннан тыш, шул ук авыру күрше авылларга да таралган. Ирләр дә авырый башлаганнар. Бичара Сиклитиньяны, халыкны син бозасың дип, һәр яктан шелтәләгәннәр. Ә авыру чыннан да тарала барган, чөнки нервлары какшаган кешеләр авылларда күп булган: фәкыйрьлек, җир азлык, изелгәнлек һәм гому-

¹ Причащение — христиан динендә гөнаһлардан арындыру йоласы. *Тәрҗ.*

мән бәхетсез һәм авыр тормыш — һәртөрле авырулар өчен, шул исәптән нерв авырулары өчен дә яхшы жир-лек ул. Карап торырга хәтта бик сау-таза ирләр дә авырый башлаган. Һәм менә шунысы кызык: дьякон де Пари каберендә нинди авырулар төзәлгән булса, биредә дә кайбер кешеләрдә шундый ук авырулар килеп чыккан: башлары әйләнгән, тыннары беткән, эчләре күпкән, куллары һәм аяклары эшләми башлаган, шешләр чыгып тәннәре жәрәхәтләнгән. Кайсылары жеңләнгән, миңгерәүләнүгә кадәр барып житкәннәр, өсләрендәге күлмәкләрен ертканнар һәм үз чәчләрен үзләре йолыкканнар, эскәмиядән идәнгә ташланганнар. Мондый вакытларда хатын-кызларда шулкадәр көч туган, хәтта таза-таза алты крестьян да аларны жиңә алмаган. Тынычланганнан соң исә авырулар аяктан егылып, бөтенләй диярлек үлгән кешесыман ятканнар. Кайсылары коскан. Кайсылары: «Сиклитинья, нигә безне харап иттең син!» — дип кычкыра торган булган. Һәм шунысы кызык: кайбер кешеләр кайчандыр Сиклитиньядан кайсы көлчә, кайсы клиндер, кайсы бер телем икмәк алганлыгын хәтергә төшергәннән соң авырый башлаганнар. Хәтта энә шундый очраклы рәвештә һәм әллә кайчан алынган әйберләр турында хәтергә төшерү дә нервлары какшаган кешеләргә агу шикелле тәэсир иткән. Сөйләнеп үтелгәнчә, икмәктән ясалган пиллюлялар яки бер уч туфрак һәм изге су белән ничек килеп чыккан булса, Сиклитиньядан алынган бу әйберләр белән дә шундый ук хәл килеп чыккан. Икмәктән ясалган пиллюляларның һәм суның авыруга тәэсир итүенә сәбәбе шунда: нервлары какшаган кешеләр аларның шулай тәэсир итәчегенә ышанганнар һәм аларны бирүче кешегә дә ышанганнар. Шуның шикелле үк биредә дә халык, кешеләрне Сиклитинья боза һәм ул биргән әйберләр тикмәгә генә бирелгән нәрсәләр түгел, бәлки әфсенләп бирелгәннәр, дип ышанган.

Бума авыруы Ащепково авылында берничә ел яшәп килгән.

Бу вакыйга турындагы хикәядән күренгәнчә, кайвакыт нервысы авыручы кешеләр үзләренә ышанулары аркасында шул авыруларыннан бик тиз һәм бөтенләйгә тереләләр, ләкин кайвакыт шул ук сәбәпләр аркасында алар шундый ук юл белән каты авырулар алалар. Һәм моның беренчесендә дә, икенчесендә дә һичнинди

могжиза юк, элбэттэ. Болар барысы да серле һәм табигатьтән өстөн көчләрнең бернинди катнашыннан башка, бик табигый рәвештә килеп чыга.

Могжизага ышану теләсә нинди авыруны да терелтә алмый

Ләкин ышану, ышандыру һәм күз алдына китерү белән теләсә нинди авыруны да терелтергә мөмкинме соң? Шундый ук юл белән, мәсәлән, рак кебек коточкыч авыруны дэваларга мөмкинме? Ә туберкулезны? Ә сифилисны?

Мондый юл белән дэвалауга һич тә бирелми торган төрлө-төрлө бик күп авырулар бар. Андый авыруларны шул ук юл белән дэвалау һәм терелтү турында гадәттә имеш-мимеш хәбәрләр генә йөри. Ул турыда кеше сүзләреннән чыгып кына сөйләләр. Андый хәлләр күп тапкырлар яхшылап тикшерелгәннәр, һәм нәтижәдә ул сүзләрнең дөрөслеккә туры килмәгәнлеген белгәннәр: кешенең авыруы я вакытлыча гына җиңеләйгәннен яисә һич тә сикхәтләнмәгәннен белгәннәр.

Мәсәлән, мондый бер хәл булган. Бер француз генералын паралич суккан. Паралич сугу төрлө сәбәпләр аркасында була. Олы яшьтәге кешеләрдә ул кайвакыт баш миендәге бик нечкә кан тамырларының шартлавы нәтижәсендә була. Бу исә карт кешеләрдә бик нечкә кан тамырларының стеналарына еш кына известьле тозлар утырудан килеп чыга. Шунның аркасында кан тамырлары үзләренең сыгылмалылыгын югалталар һәм, нинди дә булса бер сәбәп белән кан күп килгәндә, сузыла алмыйлар. Кеше артык борчылганда, йөрәк көчләрәк эшли һәм бөтен гәүдәгә канны көчләрәк тарата. Шунның аркасында баш миенә канның бик күп килүе мөмкин. Баш миенә кан күп килүдән кайвакыт кан тамырларының стеналары түзә алмыйча шартлайлар. Шул вакытта баш миен кан баса, ә кан мигә дөрөс эшләргә комачаулай. Кан тамырларының баш миенең кайжирендә шартлавына карап, төрлө нәтижәләр килеп чыга. Мәсәлән, бу хәл баш миенең гәүдә хәрәкәтләре белән идарә итүче өлешендә булса, гәүдә хәрәкәтләнә алмый башлай. Кайвакыт мондый хәл баш миенең сөйләү сәләте белән идарә итүче өлешендә булса, кеше телсез кала. Мондый вакытларда баш миенә җыелган

артык кан суырылып беткәннән соң гына сәламәтләнергә мөмкин. Моньң өчен исә шактый вакыт һәм оста дэвалау кирәк. Әгәр баш миенә кан артык күп йөгөргән булса, кешенең параличтан үлеп китүе дә мөмкин. Мондый авыруга бернинди ышану да ярдәм итми. Әлеге француз генералы белән дә энә шулай булган. Аның баш миенә шактый күп кан йөгөргән.

Бу хәл Парижда булган. Ул вакытта Парижда зуав полкында хезмәт итүче бер солдат яшәгән; ул төрле авыруларны дэвалау белән шөгыльләнгән, ә үзе дэвалау эшендә бер нәрсә дә аңламаган. Ләкин күп кенә авырулар аның осталыгына чын күңелдән ышанганнар. Шуңа күрә зуав солдаты төрле нерв авырулары белән, бигрәк тә истерия белән авыручы күп кенә кешеләрне терелткән. Аның янында да аксак кешеләр йөри башлаганнар, хәлсезләр аякка басканнар һәм култык таякларын аңа истәлеккә калдырып китә торган булганнар, чукрак-телсезләр сөйләшә һәм ишетә, ә сукырлар күрә башлаганнар. Мондый терелтүләр турындагы сүзләр башка авыруларга тәэсир иткән. Тегеләр моңа ышанганнар, бу исә башкаларның терелүенә ярдәм иткән. Әлеге солдат янына параличлы кешеләрне алып килгәннәр. Ул рухланган кыяфәт белән авыручының алдына басып «Урыныңнан тор да атлап кит!» — дип әйтә икән. Һәм еш кына авыру кеше чыннан да, урыныннан торып, атлап китә торган булган.

Паралич суккан генералны да зуав солдаты янына алып килгәннәр. Суга батучы саламга тотына дигәндәй, генерал да, мөгҗизалар тудыручы гади солдат ярдәм итмәсме дип, сынап карарга теләгән. Солдат генералның каршысында туктап, аңа: «Марш!» — дип команда биргән. Ләкин генерал элеккечә үк яткан. Шуннан соң солдат боеру тоны белән: «Урыныңнан тор да атлап кит!» — дип кычкырган. Ләкин генерал урыныннан тора алмаган.

Ул үлгәнчегә кадәр урыныннан тора алмыйча берничә еллар буге шулай яткан. Аны берәү дә авырудан терелтә алмаган, чөнки аңарда нерв авыруы, ягъни ышандыру ярдәмендә терелтерлек авыру булмаган.

Тагын менә мондый хәл булган. Тимрәү яисә экзема дип атала торган бер авыру бар. Мондый авыру вакытында тире кызыл төстәге тимгелләр; бетчәләр һәм төрле кутырлар белән каплана. Тире өстенә чыгып бик

жәфалый торган башка авырулар да бар. Элекке вакытларда аларны махау авыруыннан аермаганнар. Ләкин шунысы бик яхшы билгеле: тире авыруларының да кайберләре нерв авырулары булып санала һәм шуңа күрә алар да ышану яки ышандыру ярдәмендә төзәлә алалар. Мәсәлән, Новгород янында Колмоводагы психик авырулар больницасының элекке директоры, соңыннан Петербургта эшләгән доктор Б. Синани шундый авыру белән авыручы күп кешеләрне терелткән. Авырулар аның осталыгына тулы ышаныч белән караганнар, һәм бу ышану аларга тәэсир иткән. Тире авыруларын дөвалау очраklары башка жирләрдә дә һәм элекке вакытларда да булган. Дөвалаучыга ышану күп кенә кешеләрне тире авыруы белән авырудан коткарган. Ләкин андый авыруларның кайберләре мондый дөвалауга бирелмиләр. Мәсәлән, махау авыруы моңа һич тә бирелми. Шуңа да карамастан кайвакыт халык арасында теге яки бу дөвалаучының яисә изгенен махау авыруы белән авыручыларны терелтүе турындагы сүзләр йөри.

Андай кешеләр нинди авыруларны терелтәләр соң? Һич тә махау авыруы белән авыручыларны түгел, бәлки нерв экземасы яки башка төрле нерв авырулары белән авыручыларны гына терелтәләр, чөнки андый авырулар үзләренен ышанулары аркасында тереләләр. Шундый хәлләрдән соң халык арасында арттырып һәм чынлыкта булган нәрсәләрне бозып сөйли башлаганнар. Аңламаган кешеләр тиредә була торган бер төрле авыруларны икенчеләре белән бутаганнар, һәм аларны чыннан да бик жиңел бутарга мөмкин, ә элекке заманнарда тагын да жиңел булган: ул чакта аларны аз белгәннәр.

Үлгән кешеләр кайчан һәм ничек тереләләр

Яки менә тагын бер мисал: кайбер изгеләр һәм дөвалаучылар турында, алар үлгән кешеләрне терелткәннәр, дип сөйләләр.

Ләкин үлгән кеше ни дигән сүз ул? Үлгән кешенен гәүдәсе бөтенләй эшли алмый: йөрәге эшләми, тәннендә кан йөрми, күкрәге күтәрелми һәм төшми; күкрәк эчендәге үпкәләренә һава керми һәм кеше суламый, мускуллары кыскармай һәм, димәк, куллары, аяклары,

башы һәм бөтен гәүдәсе хәрәкәтләнә алмый; суламаганлыктан кешенең каны суына, димәк, бөтен тәне дә суына. Баш мие эшләүдән туктый; шуңа күрә күзләре, колаклары һәм башка төрле сизү органнары да эшли алмый, шуның аркасында кешенең бөтен тойгылары, бөтен фикерләре һәм хисләре, теләкләре һәм ихтыяры барысы да бөтенләйгә бетәләр. Үлгән кешенең гәүдәсе — ватылган машина кебек ул. Бик әһәмиятле берәр состав өлеше бозылса, машина да эшли алмый.

Ләкин машиналар белән шундый хәлләр дә була: аларның төп өлешләре һич тә ватылмаган, бәлки туктаганлыктан гына эшләми торган булалар. Мондый машинаны ходка жибәрдең исә — ул яңадан эшли башлый. Кеше гәүдәсе белән дә әнә шулай булгалый. Кайвакыт ул үлгән кебек катып калган була һәм шуңа күрә тәне суына, үзе хәрәкәтсез ята. Мондый кешенең тормышын кире кайтарырга, ягъни, гади генә итеп әйткәндә, аны терелтергә мөмкин.

Мәсәлән, моннан илле еллар элек Америкада мондый хәл булган. Ниндидер суд берәүне үлем жәзасына хөкем иткән. Бичараны асып үтергәннәр. Ул бер сәгатькә якын дар агачында асылынып торган. Кешене асып үтергәндә ул кайвакыт сулау өчен һава житеشمәүдән генә, ягъни тәнненә бернинди дә зарар килмичә генә үлә. Докторлар, бу кешене терелтеп булмасмы, дип сынап карарга булганнар. Судья аларга моны эшләргә рөхсәт биргән. Бу кеше бөтенләй үлгән булган, аның бер генә органы да эшләмәгән. Ләкин шулай да аның гәүдәсе бөтенләй исән һәм бер генә органы да зарарланмаган булган, чөнки гәүдәнең эшчәнлегенә ирексезләп кенә туктатылган булган. Бер рухани докторлардан мәеткә тимәгез дип үтенгән. «Аның жаны тамугта, хәзер аны кире кайтарып булмый инде», — дигән ул. Ләкин докторлар руханины тыңламаганнар: үзләренчә фикер йөрткәннәр. Алар: «Кеше гәүдәсенен машинасы туктаган. Тормыш — әнә шушы машинаның эше белән бер ул. Аны яңадан эшләтеп карыйк әле!» — дигәннәр. Докторлар иң элек аның тәннен уарга һәм жылытырга керешкәннәр. Бик озак, бер сәгать чамасы уганнар. Аннары аның аша электр тогы жибәргәннәр һәм ясалма сулыш алдырганнар. Тагын берничә сәгать азапланганнар. Судьялар белән полицейскийлар да шунда ук торганнар һәм эшнен барышын күзәткәннәр.

Кинәт шундагылар барысы да мәетнең бармаклары хәрәкәтләнә башлаганны күргәннәр. Күзләре ачыла төшеп, күз алмалары киңәеп киткән төсле булган. Дар агачына асылган бичара кешенең һич тә үлмәгәнлеген барысы да яхшы аңлаган. Ләкин судьялар һәм полицейскийлар да, моны күреп, бу эшкә килеп катышканнар. Алар асылган кешене докторлар кулыннан алганнар, һәм аның тәнендә яшәү билгеләре тагын беткән, ягъни ул тагын эшләми башлаган.

Тагын дүрт сәгать вакыт үткән. Ләкин докторлар моның белән генә тынычланып калмаганнар. Алар судьялардан мәетне үзләренә бирүләрен тагын бер кат үтенгәннәр. Докторлар, кеше гәүдәсен бу юлы да эшли башлатырга, бүтән сүзләр белән әйткәндә, аның тормышын яңадан кире кайтарырга мөмкин булмасмы дип, тагын сынап карарга уйлаганнар. Судьялар моңа риза булганнар, ә докторлар тагын элеккегә эшләренә керешкәннәр. Алар мәетне элеккегә караганда да ныграк итеп уа һәм жылыта башлаганнар, аның аша электр тогы үткәргәннәр, аны терелтү өчен бөтен тырышлыкларын куйганнар. Шулай эшли торгач, берничә сәгать үтеп киткән. Судьялар да, руханилар да докторларның болай тырышуларыннан берни дә килеп чыкмаячагына һич тә шикләнмәгәннәр, чөнки «аның жаны — алла кулында», — дигәннәр.

Ләкин алар ялгышканнар. Ул кешенең гәүдәсе зарланмаган булган бит һәм шуңа күрә акрынлап тагын эшли башлаган. Күз алмалары тагын киңәйгән, ягъни аларның киңәюе белән идарә итүче нервлары эшли башлаган, димәк, шушы нервлар белән идарә итүче баш мие дә эшли башлаган. Шул ук сәбәп аркасында кул һәм аяк бармаклары да селкенә, аннары, акрынлап-акрынлап һәм сизелер-сизелмәс кенә йөрәге тибә башлаган. Йөрәкнең тибүе акрынлап көчәя барган. Һәм кинәт мәет суларга тотынган, туктаган машинаны ходка жибәргән шикелле, докторлар аның гәүдәсен яңадан эшләтә башлаганнар. Һәм берничә сәгатьләр элек үтерелгән кеше дә, тагын бер ике сәгать үткәч, әлбәттә, яңадан терелгән булыр иде. Ләкин шул вакытта моңа тагын судьялар, полицейскийлар һәм палачлар килеп катышканнар. Алар бичараны докторлар кулыннан бөтенләйгә алганнар, аларның эшен туктатканнар, әле генә терелгән кешенең яңадан үлгәнен

сабырлык белән көтеп торганнар, рәтләп ходка жибәрелмәгән машина эшләүдән туктаган шикелле, ул да яшәүдән туктаган, шуннан соң алар мәетне тизрәк жиргә күмәргә кушканнар. Мәет күмелгән *.

Ләкин шушы коточкыч хәлдән соң, кешенең чыннан да үлгән шикелле булып, аннары яңадан терелә алуын барысы да яхшы аңлаганнар. Бөтен эш кеше гәүдәсенең зарарлануына яки зарарланмавына бәйләнгән.

Кайвакыт кешенең гәүдәсе үзеннән-үзе эшләүдән туктый, һәм кеше үлгән кебек каты йокыга китә. Мондый вакытта ул бернинди хәрәкәтсез ята, суына, берни дә сизми һәм аңламый. Бу хәл гадәттә кеше миенең кинәт эшләми башлавыннан килә. Моңың исә төрле сәбәпләр аркасында, мәсәлән, кайбер авырулар, бигрәк тә нерв авырулары аркасында килеп чыгуы мөмкин. Кайвакыт истерик хатын-кызлар һәм истерик ирләр шулай каты йоклый.

Мондый үлгән кебек тирән йокыга китүне мәрткә китү (летаргия) дип атыйлар. Мәрткә китү күптән түгел генә бала тапкан хатыннарга шактый еш була. Кызларның да шулай мәрткә китү очраклары булгалый.

Бервакыт Петербург янындагы Сергиев монастыренда мәрткә киткән бер кыз әллә ничә көн табутта яткан. Аны берничек тә терелтә алмаганнар, нәтижәдә ул үлгән, чөнки хәрәкәтсез ятудан һәм каны туктаудан гәүдәсе бозыла башлаган, — кайвакыт үлмәгән авыруларның да гәүдәсе бозыла башлый бит. Ләкин шундый хәлләр дә булгалый: мәрткә китү авыруы бетә, организм яңадан эшли башлый, бүтән сүзләр белән әйткәндә, тормышы кире кайта, һәм мәет терелә. Кайвакыт мәрткә китү бик озак дәвам итә.

Мәсәлән, Париждагы Сальпетриер больницасында кырык биш яшьлек бер хатын үлгән кебек булып докторларның күз алдында бер елдан артык яткан. Ул хатын больницага паралич сугу нәтижәсендә кәргән булган. Аның аяклары эшләмәгән. Шундый хәлдә ул егерме елга якын түшәктә яткан. Башка яктан аның сәламәтлегенә яхшы, үзе бик сабыр булган. Ул бик симергән. Ләкин бер заман ул йокыга киткән һәм шуннан соң бер ел буена уялмаган. Азыкны көпшә белән турыдан-туры ашказанына жибәреп, аны ясалма рәвештә ашатып торганнар. Шунның аркасында ул ачлыктан үлмәгән.

Докторлар бу авыру хатынны үлемнән коткарып калганнар. Мәрткә киткән икенче бер хатын да шулай үлемнән коткарылган. Бу хатын үзен дэвалаучы бер докторга бик ышанган. Шушы доктор аңа: «Урыныңнан тор да атлап кит!» — дип каты гына итеп әйткән, һәм авыру чыннан да атлап киткән. Мондый авырулар төрле илләрдә очрыйлар. Ләкин төрле илләрдә кайвакыт аларны үлемнән төрле «изгеләр» коткарып калалар. «Изгеләр»гә ышану әле тирә-якта нәрсә эшләнгәнне ишетә алучы авыруларга да тәәсир итә. Кайчакта мондый хәлләр чыннан да булгалый.

Ләкин кайвакыт үлә башлаган кешене бернинди көч һәм бернинди ышану да инде терелтә алмый. Кешенең гәүдәсе бик нык зарарланган, мәсәлән, аның яшәү өчен бик әһәмиятле берәр органы, мәсәлән, үпкәсе, йөрәге, баш мие, бөөрләре һ. б. шундый органнары бозылган вакытларда шулай була. Андый мәетләр беркайчан да яңадан терелмиләр, беркем дә һәм бернәрсә дә аларны терелтә алмый.

Төрле халыкларда үлгән кешеләрнең терелүе турында бик күп хикәяләр йөри. Аларның кайберләрендә кайчандыр чыннан да булган хәлләр, мәсәлән, мәрткә китү авырулары турында сүз бара. Ләкин мондый хәлләр турындагы хикәяләр халык арасында бик нык артырылып һәм күпертелеп сөйләнәләр. Гадәттә бу артырулар һәм күпертүләр шулкадәр күп, хәтта чынлыкта булган нәрсәләргә дә алар арасыннан һич тә күреп булмый. Туфан турындагы яки жырлаучы ташлар турындагы хикәяләр күпертелгән шикелле, мондый нәрсәләр дә бик нык күпертеләләр.

ЖЕННӨР ҺӘМ АЛАРНЫ КУЫП ЧЫГАРУ
ТУРЫНДА ХИКӘЯЛӨРБер крестьянга ничек «шайтан оялаган»
булган

Моннан илле еллар элек Париждагы Сальпетриер больницасында шундый хәл булган: бер крестьяннан «жен куып чыгарганнар». Бик ныклап, бик әйбәтләп куганнар, «жен» чыннан да бу крестьян эченнән чыккан һәм шуннан соң беркайчан да кире кайтмаган. Шушы гажәеп вакыйга турында сөйләп үтәргә кирәк, моның нинди хәлләрдә булганлыгын бик төгәл һәм дөрес аңлатып бирерлек итеп сөйләргә кирәк.

Эш болай булган. Көнъяк Франциядә бай крестьян гаиләсендә Ахилл исемле бер бала туган. Аның ата-анасы яхшы кешеләр булганнар, ләкин бөтенләй укый-яза белмәгәннәр. Алар шәһәрдән ерак яшәгәннәр, үзләре беркайчан да мәктәпкә йөрмәгәннәр. Башлыча руханилар һәм монахлар белән дуслашканнар, алардан төрле «жен-пәриләр» нең хикмәтләре турында күп ишеткән булганнар. Руханилар да, крестьяннар да жен-пәриләргә ышанганнар, әмма кайсылары күбрәк ышангандыр — анысы билгеле түгел. Руханилар Ахиллны һәм аның туганнарын жен-пәриләргә нык ышанырга, ләкин аларның хәйләләренә бирелмәскә өйрәткәннәр. Ә ул вакытларда авылда шайтанның мәкерле эшләре турында һәм аның кайбер кешеләр янына килеп йөрүе турында болай да күп сөйли торган булганнар. Хәтта Ахиллның атасы турында, ул әллә кайчаннан бирле шайтан коткысына бирелгән, дип, шимбә саен бер карт агач янына барып, шунда шайтан белән сөйләшә икән; дип, аңардан бер капчык көмеш алган, дип

сөйләгәннәр. Ахиллның атасы мондый гаепләү сүзләрен-
нән көлгән, ләкин үзе дә, төрлечә куркуга төшөп, бик га-
запланган. Чөнки ул шайтанның барлыгына һәм кай-
дадыр үз тирәсендә йөрүенә чын күңелдән ышанган.

Ахилл мәктәптә укып йөргән, хәтерә яхшы булу
белән аерылып торган һәм бик күп китап укыган, ләкин
кулына ни эләксә, шуны укый торган булган. Күбесен-
чә аңа жән-пәриләр турында һәм аларның кешеләрне
аздырулары турында күп язылган дини китаплар укыр-
га туры килгән. Ул, бик үк акыллы булмаса да, яхшы,
намуслы, кече күңелле һәм тәэсиргә тиз бирелүчән ма-
лай булган. Китапта, бигрәк тә «изге китап»та язылган
бөтен сүзләргә ул сукуыр рәвештә ышанган. Аның дус-
лары булмаган, чөнки ул кешеләр белән аралашырга
бер дә яратмаган. Хәер, Ахилл үзенә ялгызлыгынан
алай бик уңайсызланмаган. Ул, укуын тәмамламыйча,
мәктәптән киткән һәм сәүдә итү белән шөгыльләнә
башлаган. Егерме ике яшендә ул әйбәт кенә бер кызга
өйләнгән һәм аның белән утыз өч яшькә кадәр бәхетле
генә яшәгән.

Ләкин шулвакыт аның белән бер вакыйга булган.
1890 елның кышында ул үз эше белән авылдан киткән
һәм өенә берничә атналар үткәннән соң гына кайткан.
Шул барудан соң Ахилл белән аңлашылмаган бер үз-
гәреш килеп чыккан: үземне яхшы хис итәм дип әйтсә
дә, ул бөтенләй үзгәрәп киткән. Ул шат күңелле булыр-
га тырышкан, ә үзе бик караңгы чырайлы булган, бор-
чылган, хатынына һәм баласына бөтенләй диярлек игъ-
тибар итмәгән. Ул бик аз сөйләшкән, аннары бөтенләй
сөйләшми башлаган. Аңа сөйләшүе кыен булган. Ул
бик тырышлык белән генә телен әйләндергән. Берәр
сүзгә әйтү өчен ул юкка гына тырышып караган. Ул
бер сүз дә әйтә алмаган: телдән язгандай булган.
Ахиллны авыл докторы караган һәм аңардан «гомуми
хәлсезләнү һәм кан үзгәрү авыруы бар» дип тапкан.
Доктор Ахиллның авыруы куркыныч булуын күргән
һәм бу турыда Ахиллның үзенә һәм хатынына әйткән.
Докторның сүзләре Ахиллга бик авыр тәэсир иткән,
шулай да ул сөйләшә башлаган. Аның каравы ул төр-
ле авырулардан зарлана башлаган, бөтенләй хәлем юк
һәм бөтен жирем сызлый, дип әйтә торган булган. Ул
эчәсе килүдән интеккән, бөтенләй ашый алмаган. Аны
башка докторлар караганнар һәм: «Аягыгыз авырта-

мы?» — дип сораганныр. — «Авырта», — дип жавап биргән Ахилл. Һәм чыннан да, шулай дип сорагач та, аның аягы авырта башлаган. Кай жире авыртуы турында сорамаһыннар, аның шул жире авырта башлаган. Бичара Ахилл түшәккә яткан, бөтөн эшен ташлаган. Ул бик күңелсез уйларга бирелгән. Бер генә китап та укый алмаган. Ул хәтта үзенә әйтелгән сүзләргә дә аңламаган. Аннары әллә нинди коточкыч бер нәрсә булачагын сизенә башлаган. Төшөндә аңлаешсыз сүзләр әйтеп елаган. Бервакыт ул хатыны белән баласын үз янына чакырып алган да алар белән сабуллашкан, түшәгенә егылып, ике көн буена бөтөнләй хәрәкәтсез яткан. Туганнары, ул менә-менә үләр, дип уйлаганнар. Ләкин ике көн шулай ятканнан соң, иртә белән кинәт кроваттан сикереп төшөп утырган, күзләрен зур итеп ачкан да коточкыч һәм бик каты итеп шаркылдап көлөргә тотынган. Аның бөтөн гәүдәсә калтырана башлаган, авызы чалышайган. Мондый котырынып көлү ике сәгать дәвам иткән.

Шул минуттан соң бөтөнәсә үзгәргән. Ахилл түшәктән торган һәм һәртөрлө дөваланудан баш тарткан. Туганнарының сораһуына каршы ул: «Минем белән берни дә эшләмәгез, файдасы булмас. Шампан аракысы эчик. Ахыр заман җитә хәзер!» — дип жавап биргән. Аннары ул өметсезләнеп: «Мине яндыралар, кисәкләргә тураклылар мине!» — дип кычкырып җибәргән. Ахилл әнә шулай көнә бую кычкырган. Шуннан соң ул алланы да, изгеләргә дә, үзенә динен дә дөньядагы иң эшәк сүзләр белән сүгәргә тотынган. Һәм шуның белән бергә ул, мондый көфер сүзләргә әйтүче мин түгел, Ахилл түгел, — аларны минем ихтыярыма карамастан, авызым үзе кычкыра, дип ышандырган. Шул ук вакытта аның кул-аяклары каерыла башлаган һәм ул авыртудан коточкыч тавыш белән ыңгырашкан. Шуннан соң Ахилл көч-хәл белән генә йокыга киткән, ә икенче көнне иртән үзенә семьясына болай дип сөйләгән: «Кичә бүлмәдә шайтан булды. Аның белән бергә бер төркөм җен балалары килде. Алар мөгезле иделәр һәм әллә ниләр кыландылар. Минем үземә дә шайтан оялады. Ул мине коточкыч һәм эшәк сүзләр әйтергә мәжбүр итте».

Аннары Ахилл: «Мин изге динебез турында һәм шайтан турында аз уйлана идем. Ә менә хәзер шайтан

миннән үч ала. Ул мине үз кулына алды. Ул минем эчемә оялады. Ул беркайчан да минем эчтән чыкмас», — дигән.

Ахиллның аңы ничёк икегә аерылган

Шуннан соң Ахиллда җенләнү авыруы кабатлана башлаган. Қайвакыт Ахилл өеннән качып киткән, кырларда йөгереп һәм урманда качып йөргән. Шунда аны бик курыккан хәлдә табып ала торган булганнар. Еш кына ул зиратка кереп, берәр кабер өстендә йоклаган. Ике тапкыр агуланып үлмәкче булган, бервакыт суга ташланган, ләкин аннан үзе чыккан һәм шулвакыт үзен коткарырга килүче туганнарына кызганыч тавыш белән: «Күрәсезме, минем эчтә чыннан да шайтан утыра бит. Мин үлә алмыйм. Мин, чиркәү таләп иткәнчә, үземне-үзем сынап карадым. Кулларым бәйләнгән килеш суга ташландым — һәм шулай да су өстенә чыктым», — дигән.

Чыннан да, элекке вакытларда католик руханилары, үзләре фикеренчә, эченә шайтан оялаган кешеләрне энә шундый юл белән сынап карый торган булганнар. Шундый җенләнгән кешене, кулларын бәйләп, суга ташлаганнар. Әгәр ул кеше батса, аның эчендә шайтан булмаган, дигәннәр. Әгәр ул су өстенә чыкса, аны сихерче дип үлем җәзасына хөкем иткәннәр һәм утта яндырганнар. Ахилл бу турыда укыган булган һәм шуңа күрә: «Әх, чынлап та минем эчемдә җен бар икән!» — дип, үкереп-үкереп елаган.

Өч ай вакыт үткән, Ахиллның хәле һаман яхшырмаган. Ул үзен-үзе бөтенләй ике төрле хәлдә хис иткән, үзен икегә аерылган шикелле сизгән. Бер яктан ул үзен элеккеге Ахилл, гаиләдәге ата һәм дингә ышанучы кеше итеп күргән, икенче яктан үзен-үзе дә белмәгән. Һәм шундый коточкыч хәлдә, үз ихтыярына карамастан, аның авызы чыннан да төрле сүзләр сөйләгән. Һәм һәрвакыт шулай килеп чыккан: Ахилл бер нәрсәне әйтергә теләсә дә, тырышса да, авызы бөтенләй бүтән нәрсәне әйтә торган булган. Авызы нәрсә сөйләгәнне Ахилл үзе дә ишеткән, авызыннан чыккан көфер сүзләргә ачуы килгән, ләкин аларны туктата алмаган. Һәм бу аны бик нык куркыткан. Ул үзенә нәрсә булганны да аңлый алмаган. Ләкин ул җенле кешеләр, җеннәр

турында, аларның кешеләр эченә оялавы һәм аларны аннан куып чыгарулар турында борынгы һәм «изге» китапларда укыган булган. Ул кече яшьтән үк шул китапларга һәм хикәяләргә ышанган. Һәм, миңа чыннан да жән оялаган, дип танудан башка берни дә эшли алмаган. «Минем телемне шул әйләндерә торгандыр. Минем эчтә шул утырадыр!» — дип уйлаган бичара Ахилл.

Нәрсә ул шайтан һәм аның белән ничек бәхәсләшәләр

Еш кына Ахилл чыннан да үз эченнән шайтан тавышын ишетә торган булган. Шайтан аңардан мыскыллап кәлгән һәм Ахиллның мәңгегә үз кулына элэгүен аңа әйтеп торган. Ләкин Ахилл бер нәрсәне генә аңламаган: шайтан әйткән сүзләренең барысын да ул кайчандыр китаплардан укыган яки жән-пәриләр эше турында чиркәүдә вәгазь сөйләүче руханилардан, авылдагы күрәзәләрдән, үзенең туганнарыннан һәм жән-пәриләргә ышанучы башка кешеләрдән ишеткән булган. Һәм Ахилл шайтанны бер иконада ясалган кыяфәттә күз алдына китергән.

Жәннәр Ахиллның янына да килгәннәр. Ул еш кына аларның тавышларын да ишеткән. Ләкин Ахилл бу күренешләренең һәм жән тавышларының үз миендә генә икәнлеген бөтенләй аңламаган. Ул ишеткән бердәнбер нәрсә аның үз тавышы булган, шайтан исеменнән ул үзе сөйләгән. Аның тавышын, әлбәттә, туганнары да ишеткәннәр. Алар да Ахиллга ни булганны бөтенләй аңламаганнар. Алар да жән-пәриләргә ышанганнар. Алар да Ахиллга жән оялаган дип уйлаганнар. Соңынан алар Ахилл турында: «Аның авызыннан, мөгаен, шайтан сөйләгәндер. Ул әле ирләр тавышы белән, әле хатын-кыз тавышы белән кычкыра иде, һәм бу тавышлар бер-берсеннән шулкадәр аерылалар, аларны һич тә бер үк кеше сөйли дип уйларлык түгел иде», — дип сөйләгәннәр. Һәм шунысы кызык: Ахилл чыннан да шайтан белән коточкыч бәхәсләр алып барган һәм аның белән кычкырып-кычкырып бәхәсләшкән. Ахилл сөйли, шайтан җавап бирә икән. Ахилл әйткән сүзләр дә, шайтан әйткән сүзләр дә бер үк авыздан чыкканнар, ә

Ахиллның тавышы һич тә шайтан тавышына охшамаган.

Авыру Ахилл тонык һәм калын тавыш белән: «Алланы каһәр суксын!» — дип әйтә, аннары нечкәрәк тавышка күчеп һәм елый-елый: «Авызымның шундый коточкыч көфер сүзләр әйтүенә мин гаепле түгел! Мин түгел ул, мин түгел! Авызымнан андый сүзләр чыгып, ишетелмәсен дип иреннәремне кысам мин. Ләкин минем болай тырышуымның кирәге юк: шайтан ул сүзләргә минем үз эчемнән сөйләп тора. Мин аның ул сүзләргә сөйләгәнән яхшы сизәм. Үзем теләмәсәм дә, ул минем теләмә хәрәкәтләнергә мәжбүр итә. Менә тыңлагыз: ул миңа хәзер ни әйтә...» — дип кычкыра икән.

Һәм калын тавышка күчеп:

— «Руханилар — явыз кешеләр. Аларга акча гына кирәк, башка нәрсә кирәкми. Алар үз аллаларын теләсә ничек саталар һәм алла рәхмәте белән булган һәрнәрсә өчен акча сорыйлар», — дип дәвам итә икән.

Аннары тагын нечкәрәк тавыш белән:

— Юк, мин моңа ышанмыйм, — ди икән.

Бичара Ахилл шайтан белән энә шулай сүз көрәштергән. Шайтан Ахиллны гел фаш иткән. «Алдыһың син», — дигән шайтан.

— «Юк, алдамыйм мин», — дип җавап кайтарган Ахилл.

Ахиллга аның эчендә бер генә җен түгел, бәлки көтүе белән утыралар төсле тоелган. Ул аларның сөйләшүләрен һәм көлүләрен ишеткән. Ул бер җеннең үз алдында басып торганын күргән. Җеннең башы аеруча яхшы күренгән: ул кара, коточкыч, мөгезле һәм шуның өстенә үтә күренмәле булган, аның аша башка әйберләргә күрергә мөмкин икән.

Шайтан оялаганлык билгесе нәрсә ул.

Борынгы китапларда, эченә шайтан оялаган кешенең аерым билгеләре була, дип күп тапкырлар язылган. Тәннең беринди авыртуны да сизми торган җирләре энә шундый билгеләр дип саналган. Җенле кешенең шул җирләренә чәнчергә дә, аларны яндырырга да мөмкин — һәм ул кеше берни дә сизми икән. Шундый билге католикларда борынгы заманнардан бирле кешенең шайтан кулына бирелгәнлеген күрсәткән «иң ышанычлы» дәлил булып саналган.

Ахиллның да шундый җире табылган. Өянәге килүдән куллары каерылган вакытта, аның кулларына чәнчәргә һәм чәметәргә мөмкин булган, ә Ахилл моны бөтенләй сизмәгән. Еш кына ул тырнаклары белән битен үзе тырнаган һәм үзен-үзе бөтен көче белән кыйнаган — һәм шулай ук берни дә тоймаган.

«Җенне куып чыгару» эшенә кем һәм ничек керешкән

Ахилл янына бер рухани килеп аны тынычландырырга тырышкан. Ләкин аның сүзләре Ахиллга бөтенләй тәэсир итмәгән. Рухани җен турында сөйли башлау белән, Ахилл элеккегә караганда да катырак кычкырырга тотынган. Бу руханиның кыяфәте аңа кайчандыр җеннәр турында бик күп сөйләгән башка руханиларны хәтерләткән. Әлеге рухани Ахилл эченнән җенне куып чыгармакчы булган. Ләкин җен чыгарга теләмәгән.

Шуннан соң докторлар Ахиллның туганнарыннан аны яхшы больницага илтүләрен таләп иткәннәр. Алар, «җеннәрне куып чыгаручы» иң оста кешегә караганда, фән яхшырак ярдәм итәр дип нык ышанганнар.

Менә Ахиллны Парижга илтәп, Сальпетриер больницасына урнаштырганнар. Анда аны бик акыллы кеше һәм тәҗрибәле врач, ә барыннан да бигрәк, бернинди җеннәргә ышанмаучы доктор Пьер Жанэ карамагына тапшырганнар. Доктор, Ахиллны терелтергә мөмкин, ләкин аңа бик сак һәм акрынлык белән генә йогынты ясарга кирәк, дигән карарга килгән. Һәм ул менә болай эш итә башлаган. Иң элек ул Ахиллның доктор кушканнары барысын да үтәвенә ирешергә карар биргән. Ул Ахиллның хәтта кулларымны да күтәрә алмыйм дип уйлавын, ләкин, шайтан кушса, бөтенесен эшләвен һәм буйсынуын сизгән. Доктор да эшнә Ахиллның эчендә утыручы шайтан белән сөйләшүдән башлап җибәргән.

— Мин синең көчәңә ышанмыйм, — дигән аңа бервакыт доктор. — Миңа шуны раслаучы берәр төрле дәлил бирсәң генә мин аңа ышаначакмын.

— Нинди дәлил? — дип сораган «шайтан».

— Шушы кешенең (ягъни Ахиллның) сул кулын күтәр, тик моны ул үзе белмәсен, — дигән доктор.

Ахиллның сул кулы шунда ук күтәрелгән. Ләкин моны Ахилл үзе чыннан да белмәгән. Шуннан соң доктор аңа кулы күтәрелгән булуга игътибар итәргә кушкан. Ахилл моңа бик гажәпләнгән һәм кыенлык белән генә кулын төшергән.

— Болар барысы да шайтан эше, — дигән Ахилл.

Ләкин ичкәк кенә булмасын, «шайтан» докторны тыңлаган кебек килеп чыккан. Доктор аңа әле бер нәрсәне, әле икенче нәрсәне куша башлаган, һәм доктор кушканнар барысы да үтәлгән. Докторның кушуы буенча, Ахилл биегән, телен чыгарган һәм шуның өстенә, доктор кушуы буенча, аның күз алдына төрле күренешләр килгән. Мәсәлән, доктор «шайтанга» Ахиллга гөлчәчәкләр күрсәтергә һәм аның бармакларына чәнчәргә кушкан. Һәм Ахилл чыннан да үз алдында матур-матур чәчәкләр бәйләме күргән, шуннан соң бармакларыма чәнчиләр дип кычкырып жибәргән. Доктор «шайтан» белән латин телендә сөйләшмәкче булып караган, ләкин «шайтан» ул телне белми икән. Бу аңлашыла да: Ахилл үзе дә латинча сөйләшә белмәгән бит; димәк, аның башында латин телен белүләр беркайдан да килә алмаган. Ләкин «шайтан» докторга һаман ныграк буйсына барган.

Доктор, мәсәлән, «шайтан»нан үз көчен күрсәтү өчен Ахиллны йоклатуын таләп иткән һәм, йокыга һич тә каршы тормаслык итеп, яхшылап йоклатырга кушкан. Авыруны дөвалау өчен моның әһәмияте бик зур булган, чөнки Ахилл берничә айлардан бирле йоклый алмаган һәм бернинди даруның да файдасы тимәгән. Ләкин докторның шулай әйтүе ярдәм иткән: чыннан да, «шайтан» Ахиллны йоклаткан. Ахилл тирән, тыныч йокыга киткән. Әнә шулай итеп өянәгә килүгә каршы яңа чара табылган. Ләкин шул ук чара моннан тыш тагын кайбер нәрсәләр биргән. Доктор «шайтан» аша әйткән кебек булып Ахиллга үзендәге шушы гажәп авыруның нәрсәдән башланганлыгын ачыктан-ачык итеп сөйләп бирергә кушкан, һәм Ахилл докторга бу авыруның хатынына карата бер начарлык эшләвеннән соң башланып китүен сөйләп биргән. Аннары доктор шундый ук юл белән Ахиллдан аның соңгы вакытлардагы бөтен торышы турында сорашып белгән. Шуннан соң доктор аңардагы авыруның төп асылы нәрсәдә икәнлекне яхшы аңлаган. Эш менә болай булган.

Үз-үзеңне ышандыру, яки кешегә «жөн оялау» турында хикәя

Ахиллның авыруы бик нык борчылудан башланып киткән. Борчылуы исә авырудан аз гына элек үз хатынына карата Ахиллның бер начарлык эшләве нәтижәсендә башланган. Ул бик намуслы һәм тәэсиргә бирелүчән кеше булган. Ахилл үзенен начарлык эшләве турында хатынының һәм башка кешеләрнең белмәвен теләгән һәм, бу турыда әйтеп ташламагаем дип, бик сакланып йөри башлаган. Бөтен игътибарын биреп, гел шул турыда гына уйлап, һәрвакыт куркып йөргән. Аның бу куркуы артканнан-арта барган. Бу турыда әйтеп ташламагаем дип, ул, ниһаять, бер нәрсә турында да һәм беркем белән дә сөйләшмәскә булган. Аның инде, биредә әйтеп үтелгәнчә, телсез булып калуы энә шуннан башланган. Бу вакытта инде вәжданы газапланудан Ахиллның нервлары бик нык какшаган булган, һәм шуның белән бергә аңардагы күңелсез уйлар көчәйгәннән-көчәя барган. Алар Ахиллны көндөз дә, төнлә дә газаплаганнар. Ахилл үзен-үзе теләсә нинди газәпни кичерергә хәзерли башлаган. Ул үзенен гөнаһысы өчен хәтта әллә нинди жәзаны да күтәрергә әзер торган. Кече яшеннән үк ул авыруны да гөнаһлар өчен бирелгән бер жәза дип санаган. Һәм менә ул, алла миңа авыру жибергән инде дип уйлый башлаган. Энә шулай Ахиллның күңелендә гажәп күренеш туган: авыру турында уйлау аңарда авыруның үзен китереп чыгарган.

Һәм бу авыру чыннан да үзен-үзе ышандыру аркасында килеп чыккан.

Ләкин болай үзен-үзе ышандыру ни өчен килеп чыга алган соң? Чөнки Ахиллның бөтен күңелен бердәнбер уй борчыган. Бу уй башка уйларның барысын да каплап калдырган. Башка уйлар аның үз-үзен тотуына йогынты ясамый башлаганнар. Шуңа күрә Ахилл инде үзен-үзе аңлап эш итә алмаган, кайчан һәм ничек эшләргә кирәклеке сайлый алмаган: мәсәлән, барыргамы яки бармасгамы? Сөйләргәме яки сөйләмәскәме? Ашаргамы яки ашамасгамы? Болай итәргәме әллә тегеләй итәргәме? Ни эшләргә? Нәрсәне сайларга? Мөмкин булган карарларның яки эшләрнең кайсысы яхшырак? Ахилл һәрвакыт шикләнә башлаган, хәл итә һәм сайлап ала белү сәләтен бөтенләй югалткан. Ләкин ике яки

берничә эшнең нинди дә булса берсен сайлап ала белү нәрсә соң ул? Шуны сайлаганда үз ихтыярың белән эш итү дигән сүз ул. Ни эшләргә кирәклеке сайлап ала һәм хәл итә белү сәләтең бетте икән, ихтыярың да бетте дигән сүз. Һәм Ахилл да ихтыярысыз булып калган. Ә һәрбер ихтыярысыз кеше, әлбәттә, читтән әйтелгән төрлө сүзләргә тиз бирелүчән була. Үзе хәл итә белмәгән кеше башкалар сүзенә һәм күрсәтмәсенә бирелә башлый. Башына килгән теләсә нинди уй аркасында андый кешенең хәзер үк шул эшне эшләве мөмкин. Башына берәр фикер килдеме — ул шуны эшли, яхшы уйлап, тикшереп-нитеп тормый. Бүтән фикер килсә, анысын да эшли. Андый кеше берәр төрлө өченче фикер ишетсә яки китаптан укып белсә, анысына да ышанмыйча булдыра алмый. Ахилл белән дә нәкъ шулай килеп чыккан. Берәр төрлө авыру турында уйладымы — аңарда шундый авыру башланган; докторлар һәм авыру кешеләр аңа төрлө авырулар турында сөйләделәрме — Ахиллда алар әйткән авырулар да килеп чыккан.

Шулай итеп, Ахиллның нервлары бөтенләй какшаган, ул үзен-үзе белми башлаган; ул үзен бер караганда үзе кебек, ә икенче караганда үзе түгел кебек сизгән. Һәм, ниһаять, аңа үлдем дигән уй килгән. Ул шунда ук үлгән төсле булып калган. Туганнары белән сабууллашкан да ике көн хәрәкәтсез яткан. Ә үзе һаман үлем турында уйлаган. Ә үлем турында уйлаганда, теге дөнья турында да уйлаган. Ләкин башына теге дөнья турындагы уй килү белән аның күңелендә яңа нәрсәгә ышану туган: бичара Ахилл үзен-үзе инде теге дөньяга күчеп барган кебек хис иткән. Ә теге дөнья турында ул балачактан бирле бик күп хикәяләр ишеткән булган. Ул үзе моңа ышанган, һәм тирә-ягындагы кешеләр дә моңа ышанганнар. Ә чиркәүләрдә руханилар дингә ышанучыларның барысын да коточкыч тамуг газәпләре белән куркытканнар, ә кайберләренә ожмах та вәгъдә иткәннәр. Шунда ук Ахилл гөнаһларым өчен мине тамуг көтә дип күз алдына китерә башлаган. Ә тамугның нинди икәнлегенә турында да Ахилл инде ишеткән булган. Тамугта шайтаннар яши дип ышанган ул. Шулвакыт аның башына шайтан турындагы уй килгән, һәм Ахилл күз алдында шайтанны күргән. Әнә шулай Ахиллның башына шактый ук бәйләнешле тәртиптә бер уй артынан икенчесе килеп торган: үзе эшләгән гөнаһ турында-

гы уй аның күңелендә шул гонаһ өчен жәзалану турындагы уйны тудырган; жәзалану турындагы уй авыру турындагы уйны китереп чыгарган, алары теге дөнья турындагы уйларны тудырганнар, алар артыннан тамуг турындагы уй һәм, ниһаять, шайтан турындагы уй килеп чыккан.

Шушы уйларның һәркайсы Ахиллга үзенә бертөрлө тәсир иткән, үзенә бер нәрсәгә ышандырган, ә Ахилл үзе уйлаган шушы нәрсәләрнең барысын да өнөндәге кебек күргән һәм тойган. Ләкин бу уйлар аның башына нинди тәртиптә килгәннәр соң? Алар билгеле бер тәртиптә килгәннәр һәм католик диненә ышанучы надан француз крестьяннарына нәкъ шушы тәртиптә генә килә алганнар. Ул тәртип Ахилл өчен бик табигый һәм гадәти булган. Әгәр дә ул француз крестьяны булмаса? Ул чакта уйлар да аңа башкачарак тәртиптә килерләр иде. Чынлыкта бу нәкъ шулай була да: мәсәлән, мөселманнарға күп яклары белән христианнардагы шайтаннарға охшамаган явыз рухлар — жәннәр оялау турындагы уйлар килә. Ә нинди дә булса индеецның башына үзенә Манитуы (Бөек Рухы) килә алыр иде. Кайбер кешегә оҗмах турындагы, фәрештәләр турындагы уйлар һәм эчемә шайтан кермәгән, бәлки «изге рух»; ягъни алла үзе кергән дигән уй килә алыр иде. Төрлө илләрдә, төрлө кабилә кешеләре һәм төрлө диннәргә ышанучылар арасында андый хәлләр дә булгалый. Димәк, Ахилл белән булган хәл бик табигый нәрсә ул. Бичара Ахилл, үзен-үзе үлгән дип уйлап, күз алдына үзен алырга тамугтан килгән жәнне күргән. Шул вакыт ишек алдында эт өрә башлаган. Ахилл моны юкка гына түгел бу: эт тамуг исенә борчыладыр, дип уйлаган. Аннары инде Ахилл үз тирәсендә әле генә хәтеренә төшергән тамугны күргән: тамугның утын да, бик күп жән балаларын да күргән; ул шушы жән балалары, аның өстенә ташланып, аны төрлөчә газапыйлар кебек тоя башлаган. Ахилл үзенә күзләренә кадаклар тыгалар кебек, ә аннары карт шайтан аның тәненә кискәлөгән, башын һәм йөрәген үз кулына алган кебек тойган. Һәм шуннан соң Ахилл ачы тавыш белән кычкырып елап жибәргән.

Әлбәттә, болар барысы да аның үз уйлары булган, ләкин нервлары авыру аркасында ул нәкъ менә шуны аңламаган.

Аның бөтен уйлары аңа үзеннән читтә, үзенен башыннан тышта яшиләр кебек тоелган. Шайтан турындагы уй да Ахиллга үзеннән читтә яшәүче, чын шайтан булып тоелган. Ләкин аннары шайтан аның үз эченә кереп, шунда оялаган шикелле күренгән. Шунуң аркасында Ахилл үзен-үзе ике заттан: беренчедән, Ахиллның үзеннән һәм, икенчедән, аның эчендә утыручы шайтаннан торган шикелле хис иткән. Ә бу шайтанны ул үз хатынына карата эшләгән гөнаһысы аркасында алган.

Нәрсә ул гипноз һәм ышандыру

Ахиллның үзеннән сорашканнан соң, доктор боларның барысын да аңлап алган. Ул үз-үзләрен ышандырудан газапланучы бик күп психик авыруларны инде күргән булган. Андый үз-үзен ышандыруга каршы яхшы гына бер чара бар: чөйне чөй белән бәреп чыгар, дигән кагыйдәдән чыгып эш итәргә кирәк. Икенче сүzlәр белән әйткәндә, биредә дә ышандыру юлы белән эш итәргә һәм Ахиллны авыруыннан терелтерлек берәр нәрсәгә ышандырырга кирәк. Моның өчен иң элек бу авыруның төп асылын аңларга кирәк. Ә ул исә эшләгән гөнаһысы өчен Ахиллның вөжданы газапланудан, моңа үкенүеннән һәм гөнаһысы ачылмагае дип бик куркуынан килеп чыккан булган. Нәкъ әнә шул тойгылар Ахиллның күңелендә аның эченә кергән коточкыч шайтан булып гәүдәләнгән. Шуңа күрә доктор, иң элек Ахиллның вөжданын тынычландырырга һәм аны үз-үзе белән килештерергә кирәк, дигән карарга килгән.

Һәм доктор менә нәрсә уйлап чыгарган: ул ышандыру ярдәмендә Ахиллның үз-үзен ышандыруына каршы көрәшергә тотынган. Ахилл үзен-үзе бер нәрсәгә ышандырган, ә доктор, аны икенче бер нәрсәгә ышандырып, Ахиллның үзен-үзе ышандырган нәрсәсен бәреп чыгара башлаган. Мәсәлән, Ахилл: «Шайтан уларга куша миңа», — дигән. Ә доктор Ахиллны: «Син улама!» — дип ышандырган.

Нерв авырулары белән авыручыларны шулай ышандырып дэвалауның докторларга яхшы билгеле булган аерымы ысуллары бар. Иң гади ысул менә мондый: доктор авыруны йоклата, ләкин нинди дә булса дару ярдәмендә түгел, бәлки менә болай эшли: ул, мәсәлән, авы-

руның күз алдына нинди дә булса ялтыравыклы шар китереп тота һәм шуңа игътибар белән карап торырга мәжбүр итә. Авыру буйсына. Озак карап торудан иң элек авыруның күзләре, аннары күз нервысы, аннан соң баш миенең шул нерв килеп тоташкан жире арый. Шуннан соң ару мигә тарала, һәм баш мие оеп калган төсле була. Бу ою берәз йокыга ошый, ләкин чын йокы түгел ул. Мондый күренеш гипноз * дип атала.

Гипноз вакытында кеше ишетүдән һәм хәтта күрүдән дә туктамый. Ләкин бу ничектер белештермичә, аңсыз рәвештә эшләнә. Кеше энә шундый ярым йоклаган, гипнозланган хәлдә булганда, ышандыру аңа аеруча көчле тәәсир итә. Ул аңа машина кебек буйсына. Мәсәлән, доктор андый авыруга: «Ела!» — дип әйтә һәм шул рәвешчә авыру кешедә елау фикере тудыра. Һәрбер кешенең башында шушы фикер белән кешеләрне елата торган ачы тойгы нык кушылган һәм бәйләнгән була. Һәм кешедә шушы тойгы туса, ул чыннан да елый, ягъни аның битендәге һәм күкрәгендәге кайбер мускуллары кыскара һәм күзеннән яшь ага. Икенче төрле әйткәндә, елау фикере тудымы — кеше елый.

Гипноз вакытында шул ук юл белән кешедә бик күп төрле фикерләр тудырырга мөмкин. Энә шундый фикерләр тудырылганнан соң, кеше үзеннән-үзе шул ук эшләрне эшли. Хәзерге вакытка гына түгел, бәлки киләчәктә эшләнәчәк, мәсәлән, берничә көннән соң, бер айдан соң һәм хәтта бер елдан соң эшләнәргә тиешле нәрсәләр турында да фикер тудырырга була.

Доктор Пьер Жанэ Ахиллны да энә шундый юл белән дөваларга тотынган. Иң элек ул, Ахиллда гипноз китереп чыгарып, аның үзендәге ышануларына турыдан-туры каршы килә торган фикерләр тудыра башлаган. Шул рәвешчә чыннан да чөйне чөй белән бәрәп чыгара барган. Болай дөвалау файда биргән. Ахилл үз эчендә шайтан утыруга акрынлап ышанмый башлаган, улаудан һәм «көфер сүзләр» әйтеп кычкырудан туктаган.

Доктор ничек «женне куып чыгарган»

Ләкин Ахилл авыруыннан әле тәмам терелеп житә алмаган. Шуннан соң доктор ышандырулар ярдәмендә авыруны тәмам бетерергә булган.

Менә бервакыт ул Ахиллны болай дип ышандыра: «Иртәгә фәлән сәгатътә сезнең яныгызга хатыныгыз килер. Сез аны күрерсез. Ул да сезне бик күрергә тели. Ул сезнең янга сезне гафу итәр өчен атап килер һәм сезнең үзенә карата гөнаһ эшләвегезне тулысынча гафу итүен әйтер. Сезнең гаепле булудан бигрәк бәхетсез икәнлегегезне ул белә».

Нәкъ шулай килеп чыга. Нервлары авыру кешегә ышандырулар бик әйбәт тәэсир итә. Икенче көнне, әйтелгән сәгатътә, Ахилл үз янына хатыны килгән төсле күрә. Бу хәл һич тә төшендә түгел, бәлки доктор ышандырганча, өнөндә булган кебек килеп чыга. Ахилл үз бүлмәсенә хатыны килеп кERGән шикелле күрә. Хатынының ничек итеп муенына ташлануын, ничек итеп битен үз битенә тидерүен тоя. Ахилл аның мин сине кичерәм дип әйткәнөн ишетә. Моңы Ахилл үзе генә күрә, чөнки аны доктор шулай ышандырган була.

Һәм бу ышандыру аңа тәэсир итә. Ахилл үзен-үзе жиңеләеп киткән төсле сизә. Ул, газәплануларым инде бетте, чөнки гөнаһларымнан арындым инде мин, дип уйлый. Димәк, моннан соң женнең кирәге калмый, һәм ул юкка чыга. Ахилл хатыны белән булган үткәндәге яхшы тормышын хәтерли башлый. Авыру үзенә саташуын инде үзе аңлау дәрәжәсенә житә. Тагын берәз вакыттан соң Ахилл шулкадәр сәламәтләнә, хәтта үзенә жененнән көлә башлый. Өянәге бетә. Шулай сәламәтләнгәннән соң башта төнлә белән, үзе йоклагач, Ахиллның күз алдына әле женнәр килгәли торган була. Ләкин доктор биредә дә аларга тынгылык бирми. Ул Ахиллны яңадан-яңа ышандырулар белән дәвалый бирә. Күз алдына килүләр сирәгәйгәннән-сирәгәя бара һәм нәтижәдә бөтенләй юкка чыга.

Ахилл тәмам сәламәтләнә.

Әнә шулай итеп аның күңеленнән «коточкыч шайтан», ягъни аның үз фикере, үзен-үзе ышандыру нәтижәсендә күңеленә шайтан булып кереп урнашкан фикере куылып чыгарылган. Ул женне куып чыгару өчен ышандыру һәм бары тик ышандыру гына кирәк булган.

Сәламәтләнәп ике ел торганнан соң Ахилл үзенә сау-сәламәт булуы һәм хатыны белән яхшы гына яшәве турында докторга хат язган.

«Женләнү» нәрсә ул

Женләнү нәрсә икәнлегә шушы мисалдан ачык күренә. Бу мисал шул яктан кызыклы: Ахиллның авыруы бөтен нечкәлекләренә кадәр бик төгәл һәм дөрес итеп тикшерелгән. Тикшерү нәтижәләре күрсәткәнчә, женләнгән кеше — шул ук авыру кеше ул. Икенче төрле әйткәндә, биредә эш һич тә жендә түгел, бәлки нервларның һәм баш миенен авыру булуында: бу аларның шулай төзелүе һәм авыру кешенен шундый хәлгә төшүе аркасында килеп чыга.

Мондый авырулар һәрвакытта да һәм барлык халыкларда да булган. Алар еш кына кыргый кешеләрдә дә очрый. Кыргый кешеләр дә аларны явыз рухлар оялаган дип саныйлар. Моннан ике мең ярым еллар элек шундый ук авырулар грекларда һәм римлыларда да байтак булган. Ул заманнарда аларга аракры һәм күңел ачу алласы Дионис оялаган дип санаганнар. Ахилл шикелле үк, алар да шулай женләнгәннәр, тик бүтән аллаларның һәм рухларның исемнәрен кычкырганнар. Ул заманда мондый авыруларга «аллалар оялаган» дип әйтә торган булганнар.

Андый кешеләргә «женнәр оялаган» дип шактый соңрак, христиан дине кабул ителгәннән соң гына әйтә башлаганнар. Моңа игътибар итәргә кирәк. Бер үк авыру бер чорда «аллалар эше» дип, ә икенче чорда «женнәр эше» дип саналган. Башта аллалар эше дип, аннары женнәр эше дип санаганнар. Һәм миллионнарча кешеләр тегесенә дә, монысына да чын күңелдән ышанганнар.

Женле кешеләр һәрвакытта да һәм барлык халыкларда да: мәжүсиләрдә дә, христианнарда да, Будда динендәге кешеләрдә дә булган. Андыйлар турында тәүрат белән инжилдә дә бик күп искә алына. Бер ише халыкта алар күбрәк, икенчеләрендә азрак очраган. Бер чорда ешрак, икенчесендә сирәгрәк булган.

Гадәттә нерв авыруы белән бик каты авыручы, яки, ул чакта әйтелгәнчә, эченә «жен оялаган» кешене женләнгән дип санаганнар. Ләкин кайвакыт мондый авыру белән бер генә кеше түгел, бәлки берьюлы берничә дистә һәм йөzlәрчә кеше авырган һәм ул авыру хәтта, хәзерге вакытта тиф, скарлатина, холера һәм башка төрле йогышлы авырулар таралган шикелле, бөтен

тирә-якка таралган. Смоленск губернасында энә шундый нерв авыруының таралуы турында бу китапта сөйләп үткән идек инде. Ләкин мондый йогышлы авырулар (эпидемияләр) моннан 300 еллар элек, XVII гасырда аеруча еш булган.

Шундый беренче эпидемия 1630 елда Испаниядә Мадрид шәһәрендәге бер монастырьда килеп чыккан. Бер монашканың бик көчле рәвештә өянәге башланган. Монашканың бөтен тәне тартышкан, кулларын бик нык көзән жыерган, ә авызыннан күбекләр килгән. Төннәрен ул эллә нинди тавыш чыгарып кычкыра торган булган һәм, ниһаять, миңа шайтан оялаган, дип әйткән. Тиздән, шайтаннар бөтен монастырьны кулга алганнар: монашкалар төннәр буе улап, мияулап кычкырганнар, эт булып өргәннәр. Бичара монашкаларны өшкереп караганнар. Ләкин бу ярдәм итмәгән. Шуннан соң шайтанга каршы көрәшкә дин башлыклары килеп кушылган: алар женле кешеләрне, ягъни авыруларны бер-берсеннән аерып, төрле монастырьларга жибергәннәр.

Шуннан соңгы 1631 елда шундый ук күпләп женләну авыруы Франциядә Луден шәһәрендәге изге Урсула монастыренда булган. Төннәрен монашкаларның күз алдына мондый күренеш килгән: нерв авырулы монашкалар янына монастырьның күптән түгел генә үлгән башлыгы килеп йөри кебек күренгән. Монашкалар, куркудан котлары очып, яткан урыннарыннан сикереп тора һәм йөгөрешеп йөри башлаганнар; аннары каты көзән жыерудан жиргә егылып, үкчәләре башларына житкәнче, дуга кебек бөгәрләнеп ятканнар һәм женнәр күреп саташа торган булганнар. Алар идәндә тәгәрәп йөргәннәр, алланы каргаганнар һәм көфер сүзләр әйтеп кычкырганнар, жир өстендә дүрт аякланып үрмәләп йөргәннәр, төрлечә бөгәрләнгәннәр һәм телләрен чыгарып күрсәтә торган булганнар. Өшкерүләр тәэсир итмәгән, һәм өшкерүче монахлар үзләре дә боларга шайтан оялаган дигән нәтижәгә килгәннәр.

Лудендагы женләнүләр вакыйгасыннан соң озак та үтми, 1642 елда, Лувьедагы Елизавета монастыренда (Франциядә) монашкалар арасында шундый ук авыру тарала. Шушы кызганыч вакыйга турында шул чорда яшәгән һәм үз күзе белән күргән бер дин белгеченең бик төпле һәм дөрес итеп язган сүзләре безнең заманга кадәр килеп житкән. «Причащение вакытында, — дип

яза ул, — монашкалар изге әйберләргә коточкыч чирканып карыйлар, чырайларын сыталар, телләрен чыгарып күрсәтәләр, аларның өсләренә төкерәләр һәм коточкыч кыяфәт белән көфер сүzlәр әйтеп кычкыралар. Алар көненә берничә мәртәбә котырынып-котырынып һәм ачуланып-ачуланып әллә ниләр кыланалар, шул вакытта үзләрен-үзләре пәри дип атыйлар. Шулай котырынган вакытларында алар калтыранып-калтыранып төрле-төрле хәрәкәтләр ясыйлар һәм кул ярдәменнән башка гына дугасыман кыяфәткә кереп артка таба бөгеләләр дә, аякларына басып торудан бигрәк, баш түбәләрендә торган кебек булалар, ә гүдәләренен башка өлеше көпчәксыман булып бөкрәеп кала. Алар шундый хәлдә калып озак торалар һәм еш кына яңадан шулай эшлиләр. Мондый кыланулар кайвакыт дүрт сәгать буе дәвам итә, шуннан соң кызлар үзләрен бик яхшы сизәләр: алар исән-саулар һәм әйбәтләр. Өшкөргәндә алар еш кына һуштан язып егылалар. Һуштан язып егылган вакытларында аларның сулыш алулары да сизелми (30 нчы рәсем). Шуннан соң алар гажәеп рәвештә сәламәтләнеп китәләр: башта аякларының баш бармаклары, аннары аяк табаннары, аяклары һәм шуннан соң корсаклары, күкрәкләре һәм муеннары хәрәкәткә килә. Мондый вакытларда җенле кешеләрнең чырайлары бөтенләй үзгәрешсез кала. Ниһаять, чырайлары бозыла башлый, һәм яңадан коточкыч хәрәкәтләр башлана».

Үз күзе белән күргән дин белгече җенләнү авыруын энә шулай тасвирлый. Аның язганнары Лудендагы һәм Мадридтагы монашкаларның җенләнүе турында әйтелгәннәрдән берни белән дә аерылмый. Сүз икесендә дә бер үк күренеш турында бара.

Ләкин мондый коточкыч авырулар ни сәбәптән булганнар соң? Аларны нәрсә китереп чыгарган? Ни өчен алар монашкалар арасында булган? Монашкалар аллага якин торулары белән шайтаннарга һич тә бирешмәскә тиешләр иде бит!

Ул вакытта, наданлык хөкем сөргән авыр заманда, моңа җавап бик гади һәм ачык булган. Берәү дә, хәтта иң акыллы һәм укымышлы кешеләр дә, андый җенләнүнең сәбәбе «кешенең мәңгелек дошманы булган шайтан» икәнлеккә һәм шайтанның теге яки бу кыяфәткә кереп кешеләр эченә «оялавыңа» шикләнмәгәннәр. Авыру

30 нчы рәсем. Жөнләнгән кеше. (Борынгы рәсем.)

кешеләр үзләре дә, тәннәре тартышудан коточкыч кыланышлар ясап бөгәрләнгәндә, аллага һәм изгеләргә каршы көфер сүзләр әйтеп кычкырганда, моның өчен теге яки бу явыз рухларны гаепләгәннәр. Кайсылары үзләре эчендә бер генә түгел, ә берьюлы берничә «рух», кайвакыт 7—8 «рух» бар дип уйлаганнар һәм аларны чиркәү тарафыннан бирелгән исемнәре белән атап йөрткәннәр.

Андый кешеләр жөннәр белән сөйләшкәннәр, үз эчендәге шайтан белән көрәшкән Ахилл кебек аларга каршы көрәшкәннәр, ләкин шайтан һәм аның ялчылары көчлерәк булып чыккан. Алар, кеше эченә кереп, аның

авызыннан «чиркәүгә һәм аллага каршы көфәр сүзләр» әйттергәннәр.

Элекке заманда кешеләр энә шулай уйлаганнар, ә кайберәүләр хәзер дә шулай уйлыйлар.

Шуннан бирле 300 елдан артык вакыт үтте. Кешеләр шушы озак еллар эчендә күп нәрсәне белә башладылар, күп нәрсәгә өйрәнеп өлгерделәр. Наданлык һәм хорафатларга ышанулар азайды. Элек, кешеләрне куркытып, «явыз көчләр» һәм «иблис вәсвәсәсе» дип саналып килгән нәрсәләрне хәзер аңлый башладылар һәм яхшылап өйрәнделәр. Жәңләнү белән дә шулай килеп чыкты.

Жәңле кешеләр хәзер дә бар. Тәңнәре тартышудан бөгәрләнәп әллә ниләр кыланучы, үкереп-үкереп һәм котырынып-котырынып кычкыручы авыруларны хәзер дә күрергә була... Ләкин хәзер андый авырулар башка исем белән йөртеләләр. Ул элекке заманда әйтелгәнчә, «кешелек ыруының дошманы булган иблис вәсвәсәсе» түгел, бәлки нервларның һәм баш миенең бик нык какшавы аркасында килеп чыга торган житди, көчле нерв авыруы. Бу авыру хәзер яхшы билгеле һәм өйрәнелгән. Аны көчле истерия, яки истероэпилепсия* дип атыйлар.

Галимнәр, бу авыруны өйрәнгәннән соң, жәңләнүнең дә нәрсә икәнлеген аңладылар, «жәң»нең кешегә ничек һәм ни өчен керүен һәм ул «жәң»нең нәрсә икәнлеген аңладылар.

Нерв авыруларын махсус өйрәнүче атаклы галимнәр, француз докторлары Рише һәм Шарко, бу авыруны менә болай тасвирлыйлар:

«Көчле истерик авырулар гадәттә нинди дә булса рухи борчылудан килеп чыга. Авыру кеше үзен начар сизә. Ул күңелсезлеккә бирелә һәм тынычсызлана. Аңнары аның күз алдына төрле нәрсәләр килә башлый. Аның күз алдына һәртөрле жирәнгеч жанварлар: мәчеләр, күселәр, үрмәкүчләр, әкәм-төкәмнәр килә.

Авыру тыныч кына кала алмый башлый: ул урынынан сикереп тора да ачы тавыш белән кычкырып чаба, һаваның нинди булуына карамастан, эчке күлмәктән тышка йөгереп чыга. Кинәт тәне тартыша башлый; сулышы кысыла, йөрәк тибеше көчәя, авызыннан селәгәе ага. Тәненең кайбер агзалары һәм, ниһаять, бөтен тәне тоймый башлый. Авыру энә шулай башлана.

Шуннан соң приступ була, һушы китә.

Башта авыру аңын югалта. Аның гәүдәсе хәрәкәтсез хәлдә катып кала, авызы ачыла, куллары тартышып артка китә. Тәненең нинди дә булса бер агзасы гына, мәсәлән, кулы яки теле, акрын хәрәкәтләр ясый ала. Ниһаять, алары да туктала. Гәүдәсе бөтенләй хәрәкәтсез кала. Шуннан соң тән агзалары тиз-тиз бөгелеп һәм тураеп, секундына берничә тапкыр шундый хәрәкәтләр ясый башлай, чырае сытыла, авызыннан күбек килә. Биш минутлар үткәч, авыру хәле бетеп егыла һәм бөтенләй хәрәкәтсез ята.

Берничә минуттан соң авыру бүтән төс ала. Авыру кешенең гәүдәсе дугасыман бөгелеп, аяклары башына тия яза һәм берничә минутка шул хәлдә кала. Мондый хәлне докторлар «күпер» дип атыйлар, чөнки ул чыннан да күперсыман бер нәрсәне хәтерләтә. «Күпер»дән соң күп кенә көчле һәм кискен хәрәкәтләр ясый башлай: авыру кеше аякларын югары күтәрәп җибәрә һәм, җилкәсе белән терсәгенә таянып, һавада асылынып торган шикелле була. Қайвакыт ул, борынгы рәсемдә күрсәтелгәнчә, аякларын югары күтәрәп тора (30 нчы рәсем). Шуннан соң авыру түшәккә егыла, һәм мондый хәрәкәтләр яңадан башланып, 10—20 шәр тапкыр кабатлана. Қайвакыт мондый чакларда авыру ачы тавышлар чыгарып кычкыра, кулларын болгый, чырайларын сыта, телен чыгара. Авыру акрынлап аңына килә башлай.

Шуннан соң авыруда тагын үзгәрешләр туа. Аңы тагын да арта. Аның күз алдына төрле нәрсәләр килә, һәм авыру бик тиз генә бер-бер артлы төрле-төрле хәрәкәтләр ясый. Ул я ялварып-ялварып мәрхәмәт сорый, я коты очып куркып кала, яки кешеләрдән оялып йөзен яшерә.

Приступ гадәттә шуның белән бетә. Ләкин қайвакыт өянәге дәвам итә. Авыру акрынлап аңына килә. Ул аз хәрәкәтләнүчән була, ләкин күп сөйли, үткәннәрен исенә төшереп, үзенең язмышыннан зарлана. Қайвакыт аның күз алдына авырый башлаганда килгән кебегрәк нәрсәләр тагын килә: ул, тагын төрле-төрле хайваннар күреп, алардан курка, пошыну һәм журку тойгылары чыраена чыга.

Авыруда бер генә приступ сирәк була. Берәз тынычланып торганнан соң приступ яңадан башлана; бер-бер артлы 20 яки хәтта 30 лап приступ булуы мөмкин».

Бу — докторлар телендә көчле истерия дип аталган авыруның тулы бер күренеше. Ләкин бу авыруның чагыштырмача алганда мондый тулы килеш булганы сирәк очрый. Гадәттә авыруның кайбер күренешләре бөтенләй булмый; кайберләре исә, киресенчә, бик көчле була. Кайбер авыруларда, женле кешеләрдә, тәннең тартышуы аеруча коточкыч дәрәжәдә көчле була. Авыру кеше идәнгә ташлана, үзен-үзе тешләргә тырыша, чәчләрен йолка, киёмнәрен ерта. Ул коточкыч тавышлар чыгарып кычкыра, ерткыч хайван кебек улый.

Мондый приступның элекке вакытта дингә ышанучы һәм надан кешеләрдә, авыру кешегә явыз рух оялаган, дигән фикер тудыруы, ә кайбер кешеләрдә әле хәзер дә шундый фикер тудыруы бер дә гажәп түгел; чыннан да, тилерү авыруы надан, белемсез кешене генә куркыта, аптырашта калдыра алган. Хәзер «рухлар»га ышанучылар шактый кимедә¹. Ләкин шундый ук тилергән кешеләр төрле-төрле коточкыч нәрсәләргә: ерткыч хайваннарны, өрәкләргә, шайтаннарны күрүләргә, күз алдына килгән шушы коточкыч нәрсәләрдән куркып качулар, шул ук көзгә жыерулар, кычкырулар, ләгънәт укулар,

¹ Үз күзгә белән күргән бер кешенең язуына караганда, мәсәлән, Италиядә менә мондый хәл булган (бу турыда Мәскәүдә чыгып килгән «Русское слово» газетасында 1909 елның октябрендә басылган). Флоренциядән берничә чакрым ераклыкта, Италиянең Ровенцено дигән кечкенә генә бер шәһәрләрдә Джулия Казино исемле 18 яшьлек бер кызга, якташларының сөйләвенчә, «берьюлы ике жен оялаган». Кыз көннәр буга эшкә сүзләргә әйтә сүгенә һәм үз кешеләренә өй һәм семья тормышы турында төрле начар сүзләргә сөйлә. Бөтен руханилар жыелып халык алдында, шәһәр чиркәвендә, меңнәрчә кешеләргә күз алдында Джулия эченнән женнәргә «куып чыгарырга» керешкән. Ләкин женнәр кыз эченнән чыгарга һич тә теләмәгәннәр һәм, хәтта киресенчә, аның авызыннан руханиларны хурлаттырганнар. Шәһәр кешеләргә, чиркәү башлыкларына мөрәжәгать итә, женнәргә куып чыгару эшкә белән Рим папасы Пий X үзгә шөгыйльләнгән, дип үтенә башлаганнар, ләкин аларга: «Изгә атабызның мөһим эшләргә ансыз да күп...» — дип җавап биргәннәр.

Икенче бер хәл турында да сөйләләр. Ровенценодан ерак түгел бер җирдә руханилар бер карчык эченнән женнәргә куып чыгармакчы булып инде өчөнчә ел азапланалар икән. Ул карчыкка «берьюлы 77 жен оялаган», имеш. 14 е «куып чыгарылган» икән; 63 е калган, әмма болары барысы да бик нык торалар, ди.

Италиядәгә кечкенә генә шәһәрнең надан обывательләргә бу сүзләргә барысына да чын күңелдән ышаналар. Болар бит һәм-мәсәдә борынгы заманда түгел һәм Шарко больницасында да түгел, ә 1909 елда, культуралы илдәгә зур һәм культуралы шәһәр янында шулай эшләгән...

көфер сүзләр әйтеп сүгенүләр хәзер дә очрыйлар. Мондый авырулар турында укымышлы докторлар язган белән элеккеге монахларның Лудендагы, Мадридтагы, Лувьендагы женләнүләр турында сөйләгәннәрен чагыштырып карадың исә — аларның бер-берсенә искиткеч дәрәжәдә охшавы күзгә ташлана: жен оялаган әлегә бичара кызларның француз докторлары Рише һәм Шарко язган авыруларга охшаганлыгын күрү һич тә кыен түгел. Женләнү билгеләре барысы да шул ук, аерма авыруны аңлатып бирүдә генә. Ләкин биредә борынгы замандагы шәһитлар белән дә һәм шундый хәлләргә күргән башка кешеләр белән дә бер үк нәрсә кабатланган: алар дәрәс күргәннәр һәм дәрәс язганнар, ләкин дәрәс итеп аңлатмаганнар. Хәзерге вакытта фән табиغاتның бөтен серләрен ача бара. Ул борынгы заманнардан безнең көннәргә кадәр килеп җиткән шушы серләр вакыйгаларны да аңлатып бирде.

Борынгы заманда «женнәрне» кем һәм ничек куып чыгарган

Шунысы бигрәк тә кызык. Һәр заманда, һәр халыкта «женнәрне куып чыгаручы» кешеләр табылып торган. Ләкин нинди юл белән куганнар соң? Доктор Жанэ Ахилл белән ничек эшләгән булса, алар да шундый ук ышандыру юлы белән куганнар. Мәсәлән, Бернард дигән бер изге католик «женнәрне» менә ничек куып чыгара торган булган. Бу турыда италиялеләрнең бер борынгы китабында җентекләп сөйләнә. Анда язылганнарда ул замандагы кешеләрнең шулай ук женнәргә чын күңелдән ышанганлыклары да күренә.

«Изге Бернардың тормышы» дигән бер борынгы китапта болай диелә: «Италиядәге Милан шәһәрәндә туган бер хатынга инде күптәннән бирле шайтан оялаган булган. Шайтан аны шулкадәр гарипләткән, ул, хатын-кызга охшаудан бигрәк, гыйфриткә охшап калган». (Башкача әйткәндә, ул хатында нерв авыруы булган һәм нервлары тартышудан гарипләнәп беткән). Аннары борынгы китапта болай әйтелә: «Ул хатынның битләре бозылган һәм кутырлаган, күзләре кылый һәм куркыныч булган; сасы ис аңкып торган авызыннан озын гына теле чыгып йөргән. Шунның өстенә, бу хатын еш кына телләрен шыкырдаткан, бернәрсә дә күрмә-

гән һәм ишетмәгән. Аны изге Амвросий чиркәвенә, шуңдагы изге Бернард янына алып киткәннәр. Халык шушы изгенә бичара хатынны коткарып калачагына ышанган.

Бөтен яктан бик күп халык килеп тулган. Изге Бернард бөтен кешегә гыйбадәт кыларга кушкан. Ә үзе руханилар белән бергә алтарь янында калган. Ул авыру хатынны үз янына китерүләрен таләп иткән. Ләкин моны эшләве жиңел булмаган, чөнки аның эчендә утыручы шайтан бөтен көч белән каршылык күрсәткән, аны алып килүчеләргә аягы белән тиккән, артка чигенгән, тешләрен ыржайткан, ничек тә ычкынырга тырышкан. Ниһаять, бик кыенлык белән хатынны алтарьга изге Бернард янына өстерәп китергәннәр. Ул шунда ук Бернардка аягы белән тибеп жибәргән. Ләкин изге моны бөтенләй сизмәмешкә салышкан. Ул, алтарь янына тезләнеп, тыныч кына дога укырга тотынган. Аннары ризасын (чиркәүдә руханилар кия торган киёмне) кигән дә гыйбадәт кыла башлаган. Гыйбадәт кылганда Бернард женле хатынга мөрәжғәгать иткән, аны чукуындырган, кулына дискос алып дога укыган. Бу вакытта шайтанның тәне шулкадәр авырткан, үзен кисәкләргә турыйлар кебек тойган. Ул зәһәрләнеп боргаланган, коточкыч кыланышлар ясаган; бичара хатынның эчендә ул шулкадәр женләнгән, аның газәплануын һәркем күргән. Изге Бернард аллага дога кылган да аннары, дошманга якыннан торып һөжүм итү өчен, хатын янына килгән. Эченә просфора салынган дискосны хатынның башына куйган. Шуннан соң Бернард шайтанга болай дигән: «Менә сиңа, алланың каһәре төшкән явыз шайтан, менә сиңең хөкемдарың! Бөек һәм жиңелмәс көч ул! Хәлеңнән килсә, карышып кара син аңа хәзер. Безне **коткару** хақына үлемне кабул итүче шул ул! Аллаһы тәгалә исеменнән һәм аның сиңа мәгълүм булган ихтыяры белән әйтәм һәм сиңа, явыз шайтан, алланың колы булган шушы хатын эченнән хәзер үк чыгарга һәм беркайчан да кире кайтмаска әмер бирәм».

Изге Бернард шушы сүзләргә сөйләгән вакытта, шайтан өметсезләнеп кычкырган һәм хатынны жәфалаган. Бу исә аңа үзе теләмәсә дә хатын эченнән чыгып китәргә туры килгәнлекне күрсәткән. Шулай тырышып караганның соң изге Бернард тагы алтарь янына килгән һәм гыйбадәт кылуын тәмамлаган. Бернард үзе прича-

іңейіе ясағач һәм дьякон: «Барығызга да исән-сау яшәргә насыйп булсын», — дип тантаналы төстә әйткәч, халыкны өйләренә җибәргәннәр. Шуннан соң әлегә тилергән бичара хатын да тынычланган: шайтан аны бөтенләйгә ташлап чыккан һәм шуның белән серле йоланың көченә каршы тора алмавын исбат иткән».

Борыңгы китапта язылган бу хикәядән изге Бернардың нерв авырулы хатынга чыннан да йогынты ясаганлыгы һәм бары тик сүзләр ярдәмендә йогынты ясаганлыгы күренә. Мәғлүм ки, изге Бернарды бик хөрмәт иткәннәр. Аңа ышанганнар, ә аңа булган шушы ышану аркасында аның сүзләре кешеләргә, бигрәк тә авыруларга тәәсир иткән. Авыру Ахиллга доктор сүзләре тәәсир иткән шикелле, биредә дә нәкъ шулай булган.

Җенгә ышану аркасында килгән бик зур явызлык

Шуның шикелле хәзергә әфсенләүчеләр дә явыз рухларны куып чыгаралар; авыруның ниндилегенә карап кайвакыт уңышлы булып куя, кайвакыт уңышсыз була. Ащепково авылындагы Василиса Алексееваны әфсенләүче «изге» Марк энә шулай эш иткән. «Изге» Иоанн Кронштадтский да бума авырулы хатын-кызларга энә шулай тәәсир иткән. Ә моннан бер мең сигез йөз еллар элек Аполлоний Тианский да шулай эшли торган булган.

Моннан берничә йөз еллар элек җен-пәриләргә ышану хәзергегә караганда шактый көчле булган. Миллионнарча кешеләр җеннәрнең һәрбер кеше тирәсендә әйләнүенә, посып торуына, сагалап йөрүенә, аздыруына, кешеләрнең эченә кереп оялавына, кешеләрнең җанын тамугка алып керү өчен, аны арзанракка сатып алырга тырышуына чын күңелдән ышанганнар. Күп кенә кешеләргә карата җеннәрнең мондый шаярулары уңышлы чыга икән, дип сөйләгәннәр.

Ләкин менә шунысы бигрәк тә куркыныч. Халык арасында күп кешеләр үзләре янына җеннәрне үзләре чакыралар, алар белән таныш булып яшиләр, дигән сүзләр йөргән. Дөрестән дә күп кенә ирләр һәм хатын-кызлар үзләре янына чыннан да җеннәрнең килүе, үзләренә алар белән сөйләшүләре һәм эш итүләре турында сөйли торган булганнар. Моңы чын күңелдән сөйләгәннәр, чөнки ул замандагы нерв авырулы кешеләрнең күз алдына үзләре уйлаган нәрсәләр кил-

гән. Ә моннан берничә йөз еллар элек Европаның барлык илләрендә дингә, дини хорафатларга ышанучы барлык кешеләр күбесенчә женнәр турында һәм теге дөньяда оҗмахка керү өчен алар белән көрәшү турында уйлаганнар. Шул турыда дога кылганнар, шул турыда сөйләп йөргәннәр. Шул турыда чиркәүләрдә вәгазьләр сөйләнгән, «изге» китапларда һәм башка китапларда да язылган булган. Ул заманда тормышның авыр булуы андый сүзләрнең таралуына һәм аларга ышануга булышлык иткән. Сугышлар аркасында, байларның һәм власть башында торучы корольләрнең, князьләрнең, алпавытларның һәм руханиларның төрлечә кысуы аркасында халык бик интеккән, жәфа чиккән. Аларны үз жылкәсеннән алып ташларга халыкның хәленнән килмәгән. Ирекле-ирексездән төп өметне аллага багларга туры килгән һәм, димәк, жен-пәриләр белән дә төрлечә көрәш алып барырга кирәк булган. Күп кешеләр төрлө төрлө нерв авырулары белән авырган. Еш кына «женле» ирләр һәм «женле» хатын-кызлар, төрлө-төрлө нерв авырулары, истерия һәм бума авыруы белән авыручылар, акылдан язган, дивана һәм тиле-миле кешеләр килеп чыккан. Аларның күбесе үзләренә-үзләре дөньяда булмаган төрлө-төрлө жинаятьләр такканнар, үзләрен сиһерче, пәри анасы, убырлы карчык дип күрсәткәннәр, пәриләр жыелган жиргә барулары, кешеләрне «бозулары» һәм чир таратулары, — кыскасы, женнәргә ярар өчен барысын да эшләүләре турында сөйләгәннәр. Ахилл үзенен жене турында чын күңелдән әйткән шиһелле, болар да чын күңелдән сөйли торган булганнар.

Руханилар, менә шундый кешеләрне женнәр белән эш итүчеләр дип санап, аларга каршы чыкканнар. Алар без «жен-пәриләрне» бетерергә тиешбез, дип әйткәннәр. Аны бетерү өчен чиркәүләрдә махсус судлар оештырганнар. Дөньяви власть кешеләре, полиция, гаскәр, корольләр, императорлар моңа һәрьяклап булышлык иткәннәр. Менә шундый бәхетсезләрне, авыру ирләр һәм хатын-кызларны тотып алып газаплаганнар, коточкыч жәзалау ярдәмендә алардан женнәр белән эш итүләрен әйттергәннәр, ә аннары һич тә кызганмыйча утта яндырып үтергәннәр (31 нче рәсем). Борынгы китапларда, женнәр белән көрәш хакына дигән булып, ул заманнарда бәхетсез, авыру кешеләргә карата әллә нинди коточкыч нәрсәләр эшләнүе турында сөйләнә. Коточкыч

Һәм озак газапланудан ун меңнәрчә һәм хәтта йөз меңнәрчә кешеләр һәлак булган, халык исә аларны хәтта кызганмаган да. Аларның күбесе түбән катлау кешеләре һәм гомумән ярлылар булган. Һәртөрле графлар һәм князьләр ул вакытларда да үзләренең эшләрен бик яхшы рәтлi белгәннәр, ә женнәр алар эченә ни өчендер бик сирәк хәлләрдә генә керә торган булган. Һәрвакыт һәм һәркайда шулай килеп чыккан: руханилар власте көчләрәк булып, аларны корольләр һәм князьләр ныграк яклаган илләрдә андый бәхетсез кешеләр күбрәк үлгән.

31 нче рәсем. Жәңгә ышанучы монахлар «убырлы карчыкны», ягъни нерв авырулы хатынны хөкем итәләр. Баш судья палачка бичара хатынны кызган тимер белән жәзаларга куша. Палач ярдәмчесе тимер кыздыра.

Мәсәлән, Испания белән Германиядә һәм кайбер башка илләрдә шулай булган. Германиядәге бер Трир шәһәрәндә генә дә кыска гына вакыт эчендә «женнәр белән таныш булган» һәм «женнәр белән эш иткән» өчен жиде мең кеше тереләтә утта яндырылган. Германиянең Бамберг шәһәрәндәге бер епископ 600 кешене яндырган, ә Бюрцбург епископлығында бер елда 800 кеше яндырылып үтерелгән. Бервакыт Франциянең Тулуза шәһә-

рендә берьюлы 400 кешене яндырып үтергәннәр. Үзләренен нәрсә эшлэгәннәрен бөтенләй аңламаучы кансыз кешеләр дә булган: Франциянең Нанси шәһәрендәге Реми дигән бер судья уналты ел эчендә 800 кешене үлемгә хөкем итүе белән мактанган. Испаниядә кешеләргә елга булып аккан. Италиянең Комо провинциясендә бер ел эчендә меңләп кешене жәзалап үтергәннәр, ә шул ук илнең башка җирләрендә судьяларның кансызлыгы халыкны баш күтәргә китереп житкергән. Бичара авыруларны Швейцариядә дә яндырганнар һәм газаплаганнар. Швейцариянең ул чакта епископ тарафынан идарә ителә торган Женевә шәһәрендә өч ай эчендә 500 «убырлы карчык», ягъни нерв авырулы, истерик хатын-кызлар, жәзалап үтерелгән.

Ләкин шунысы бигрәк тә әһәмиятле булган. Болар барысы да алла хакына дип эшләнгән. Ул заманда руханилар: «убырлы карчыкны» кызгану «аллаһы тәгаләне мыскыллау» була ул, дигәннәр. Рим папалары халыкка махсус хатлар таратканнар. Руханилар, монахлар, изгеләр һәм изге түгелләр җеннәргә куып чыгару өчен махсус догалар уйлап чыгарганнар. Андый догалар католик, православие һәм ислам диннәренә өйрәткән китапларда эле хәзер дә бар. Хәтта догаларда да шул турыда әйтелгәч, надан халык җеннәргә һәм аларны куып чыгаруга ышанмый булдыра аламы соң? Чиркәүләрдә гыйбадәт кылганда да сүз шул турыда бара. Руханилар да үзләренен вәгазьләрендә шул турыда сөйләләр. Ә иң әһәмиятлесе — җеннәр турында «изге китап»ның үзендә дә сөйләнә бит. Анда кайчандыр җеннәргә куып чыгарган төрле изгеләр турында да сөйләнә.

Борынгы язмаларга, моннан йөзләргә һәм меңнәргә еллар элек язылган китапларга суку килеш ышану йөз меңнәргә авыру кешеләрнең утта яндырылып коточкыч рәвештә һәм вакытсыз һәлак булуына бик нык ярдәм иткән.

Бу — борынгы китапларга ышануның никадәр куркыныч икәнлеген барыннан да яхшы исбат итә.

Могҗизаларга ышану кемгә һәм ни өчен кирәк

Югарыда әйтелгәннәр чынлыкта нәкъ әнә шулай килеп чыккан, чөнки дин җен-пәриләргә ышануны ике мең еллар буена бөтен көч белән яклап килгән.

Заманында ул аны ут һәм кылыч белән, яндырып үтерүләр һәм жәзалаулар ярдәмендә яклаган. Хәзер, көчсезләнгәннән соң, ул аны сүzlәр һәм вәгазь сөйләүләр ярдәмендә генә яклай.

Ләкин жән-пәриләргә ышануны дин ничек яклама-сын соң?

Һәм чыннан да, нәрсә соң ул жән? Жән—табигатьтән өстен булган ниндидер бер серле көч ул. Дин андый көчнән — яшәвенә ышанмый каламыни? Ә ул чакта могжизалар белән ни эшләргә тиеш була соң? Һәрбер могжиза да табигать һәм кеше тормышының гадәттәге барышына табигатьтән өстен булган төрле көчләрнән катнашуы бит ул. Мондый катнашуны инкарь итү могжизаны да инкарь итү була. Ләкин моны инкарь итү Рим чиркәве өчен бик файдасыз булган: күп кенә руханилар һәм папалар үзләре дә «могжиза тудырганнар», авыруларны терелткәннәр, «жәннәр»не куып чыгарганнар; күп кенә католик монастырьларында могжизалы мәетләр һәм иконалар булган һәм хәзер дә бар; руханилар, кешеләрне авырулардан терелтәбез дип, шулардан файдаланганнар һәм файдаланалар. Бу исә барлык илләрнән руханиларына гаять зур доход биргән һәм бирә. Ә могжизалар аннан да күбрәк файда китерәләр. Испаниядә, Италиядә, Тибетта, Һиндстанда — һәркайда һәм һәр жирдә һәрбер монастырь үзендә нинди дә булса «могжизалы нәрсә»: я могжизалы чишмә, яки могжизалы статуя булдырырга тырыша; Цейлон утравында Будда йөргән эзнен күрсәтәләр, ә мөселманнарның Мәккә дигән изге шәһәрндә күктән ингән «изге ташны» (хәжәре әсвәтне) күрсәтәләр. Ләкин Франциядә, Германиядә һәм христиан динен хөкөм сөргән башка илләрдә төрле-төрле могжизалы әйберләр тагын да күбрәк. Мәсәлән, берничә монастырьда — Нух көймәсенен кискәкләре, ике йөздән артык монастырьда — Гайсә кадаланып куелган тәрелен кискәкләре, ә берничә монастырьда — хәтта шундый бөтен тәреләр күрсәтелгән. Гайсенен кулларын һәм аякларын тишкән кадалар йөзәрләп күрсәтелгән. Бер жирдә — Мусаның мөгезләрен, ягъни аның башыннан чыккан нурларны, икенче бер монастырьда Һарунның могжизалы сакалын күрсәткәннәр. Жәбраил фәрештә канатының каурийларын күрсәткәннәр. Кайбер монастырьларда изге печән, ягъни Гайсә бишегендә яткан печән ярдәмендә чын могжизалар эшләгәннәр һәм

авыруларны терелткәннәр. Хәтта Гайсә туган минутта янып торган шәмне дә күрсәткәннәр. Ниһаять, бер немец монастыренда, Гайсәнең канын Никодим шушы перчаткага жыйган дип, бер перчатка күрсәтелгән.

Мондый гажәеп әйберләрнең барысын да санап бетерерлек түгел. Эмма шунысы бигрәк тә гыйбрәтле, аларның һәркайсы дингә ышанучы йөз меңнәрчә кешеләрне үзенә тарткан. Һәм аларга табынучы һәрбер кеше монастырьга нинди дә булса доход китергән. Ләкин шунысы татын да кызык, бу гажәеп әйберләр чыннан да могжизалы булып чыкканнар.

Ә кайдан килгәннәр соң алар? Бу турыда шул замандагы шаһитлар сөйлиләр.

Бер католик монастыреның тарихы

Мәсәлән, моннан 800 ел элек яшәгән Радульфус дигән бер намуслы һәм эчкерсез монах менә нәрсә яза:

«Бездә түбән катлаудан булган ниндидер бер кеше килеп чыкты да иске каберләрне казып йөри башлады. Аннан казып алынган сөякләрне, изгеләр сөяге дип, төрле монастырьларга сатып йөрде. Ә монастырьлар алалар иде. Ул кеше шулай ук төрле-төрле могжизалы әйберләр белән, мәсәлән, Гайсә кадакланган төре агачы белән сату итә иде». Ул Альп тауларындагы бер шәһәргә килгән. Анда ул, гадәттәгечә, беренче эләккән мәетнең сөякләрен жыйган һәм, фәрештә боларның изге Юст сөякләре булуын әйтте, дип сөйләп йөри башлаган. Бу турыдагы хәбәр бик тиз таралган. Тирә-яктагы авыллардан халык жыелган, һәм шунда ук, дьякон Франсуа каберендәге шикелле, күп кенә могжизалар эшләнгән. Бүләк итеп бирүләр дә моңа ярдәм иткән. Кайберәүләр шушы бүләкләр аркасында үзләрен авырудан терелгән дип күрсәткәннәр. Күршедәге прелатлар (монахлар һәм руханилар) бөтен эшне шунда ук үз файдаларына борганнар һәм изге сөякләрне сатып алганнар.

Укымышлы һәм намуслы кешеләрнең бу кешене фаш итәргә тырышулары юкка гына булган. Аларның тырышуы бернәрсәгә дә ярдәм итмәгән: руханилар һәм монахлар, изге сөякләрне сатып алып, көмеш табутка куйганнар. Бу моннан 800 еллар элек булган, ә шул табут әле хәзерге көндә дә саклана. Ни өчен саклана соң ул? Чөнки аның элеккеге тарихы онытылган, ә табуттагы изге сөякләр доход бирә.

Бу католик монастыре хәзерге вакытта да бар һәм үзе яшәгән шундый озак вакыт эчендә изге сөякләр аркасында ул гаять зур байлык туплап өлгергән. Бик күп очрактарда шушы сөякләр ярдәмендә авырудан терелгән байлар, үзләрен искә алып дога кылсыннар өчен дип, монастырьга күпләп-күпләп акча салганнар. Бүләк итеп бирелгән мондый акчалар меңләп кенә түгел, бәлки миллионлап исәпләнә. Бу монастырь шул ук сөякләргә табыну өчен әллә ничә йөз еллар буена килеп йөргән ярлы халыкның тиенләп биргән хәер-сәдакасы хисабына тагын да күбрәк миллионнар туплаган. Ләкин һәртөрле васыять әйтеп калдырулар монастырьны аеруча баеткан. Шушы васыятьләр нигезендә аның карамагына зур-зур һәм бай имениеләр күчкән. Монастырь үзе энә шул рәвешчә зур жир биләүчегә һәм алпавытка әверелгән һәм шундый ук башка хужалар интересын яклаган. Ул да, үзенәң жирләрен тирә-яктагы крестьяннарга арендага биреп, алардан яхшы доход жыйа башлаган.

Еш кына крестьяннарда алпавытларга карата ризасызлыктар килеп чыккан. Хәтта кайвакыт алар арасында эш сугышуга кадәр барып житкән. Мондый хәлләрдә изге Юст монастыре крестьяннарны түгел, бәлки һәрвакыт алпавытларны яклаган. Аббат, ягъни монастырь башлыгы, үзенәң гыйбадәт киemen киеп, крестьяннар янына китә һәм аларны хужаларга каршы бармаска кирәк дип төрлечә үгетли торган булган. «Изге китапта кол үзенәң хужасына буйсынырга тиеш дип әйтелә», — дигән аббат. Аннары ул болай дигән: әгәр бу дөньяда берәүләренәң тормышы бик авыр икән, моның сәбәбе тик шунда, чөнки кешеләргә мондый жәзаны гөнаһ эшләгән өчен алла үзе жибәрә. Аллага каршы бармаска кирәк. Моңы исбат итү өчен аббат, гадәттәгечә, һәрвакыт озак һәм кызып-кызып сөйләгән. Әгәр дә бу сүzlәр баш күтәргән крестьяннарда бернинди дә тәәсир итмәсәләр, ул чакта аббат аларга изге Юст сөякләре турында һәм ничәмә-ничә еллардан бирле шул сөякләр янында эшләнәп килгән могжизалар турында сөйләгән. «Шушы изгенәң ачуын китергә телисезмени сез?» — дигән ул. Аннары шунда булган берәр төрле могжиза турында сөйләгән. Ләкин крестьяннар изге Юст могжизаларына аббаттан башка да ышана торган булганнар, һәм шул могжизалар турындагы сүzlәрне ишеткәч, аларның коты очкан... Могжизалар һәм хәтта алар турындагы сүzlәр крестьяннарны

чиктән тыш куркыткан. Шул вакыт алар «изгеләрне хөр-мәт итмәгән һәм могҗизаларга ышанмаган өчен һәрбер гөнаһлы бәндәгә хәзерләнеп куелган» коточкыч тамуг газәпләрын күз алдына китергәннәр.

Изге Юст монастыреның мең елга якын яшәү дәверендә аның сөякләре янында эшләнеп килгән могҗизалар баш күтәргән халыкны бик күп мәртәбәләр тынычландырган, һәм халык сабырлык белән шундагы догаларга һәм изге Юстның «алла каршында халыкны яклаячагына» йөз еллар буена ышанып килгән. Һәм халык чын күңелдән гыйбадәт кылган, үзенә соңгы акчаларын, алпавыт кесәсенә яки монастырь казнасына күчми калган тиеннәрен изге Юст сөякләре янына алып килгән. Крестьяннар белән жәнжалга керүче баронда шул ук сөякләр янында, шушы крестьяннар белән янәшә басып, шул ук изгегә тырышып-тырышып гыйбадәт кылган. Ул, югалтулардан һәм зыян килүләрдән коткарып калган өчен, изгегә рәхмәтләр укыган. Үзенә хаклы булуын, ә дошманнарының хаклы түгеллеген «изге Юст» аңларга тиеш дип төмам ышанып, аңа догалар укыган. Барон, меңләгән байлыктарын саклап калганнан соң, монастырь файдасына үзәннән дә берәз хәер-сәдака биргән... һәм шуның өстенә, кирәк булганда, аны кулына корал тотып саклаган. Бу исә монастырь өчен бик әһәмиятле һәм кирәк булган, чөнки ул заманда крестьяннар белән монастырь арасында да жир өчен еш кына бәхәсләр чыккалап торган, моңа каршы кайвакыт хәтта изге Юст могҗизалары да ярдәм итмәгән.

Үзенә «могҗизалары» аркасында үсеп чыгып, дан казанган һәм баеп киткән изге Юст монастыреның чын тарихы әнә шундый.

«Изге томшык» тарихы

Менә тагын берничә монастырьның байлыгын, куәтен һәм дәүләт властена карата йогынтысын арттырган берничә могҗизаның искиткеч тарихы.

Нормандиядә (Франциядә) диңгез буенда Изге Томшык аббатлыгы дип атала торган бик борынгы бер монастырь бар. Шушы монастырь турында монахлар менә нинди хикәя сөйли торган булганнар һәм аны, гадәттәгечә, китапларга да язып калдырганнар.

«Гайсәне кадаклап куелган жиреннән алганнан соң, Никодим үзенә перчатка бармагына аның берничә

тамчы канын жыйган; аннары шуның белән берничә могжиза эшлэгән. Гайсәнең шәкерте булганлыгы өчен үз илендә яһүдләр эзәрлекләгәнлектән, Никодим ахыр чиктә алардан качып котылырга мәжбүр булган. Һәм Гайсәнең канын саклап калу өчен, — диләр монахлар, — ул менә нәрсә уйлап тапкан. Ул шушы изге канның бөтен могжизаларын Һәм бөтен тарихын пергаментка язган, шуннан соң канны пергамент белән бергә төрөп зур гына бер кош томшыгы эченә салган, аннары бик әйбәтләп бәйләгән дә, аллаһы тәгаләнең үз иркенә тапшырып, диңгезгә ташлаган. Бер заман, мең яки мең дә ике йөз еллар үткәннән соң, шушы изге томшык, Көнчыгышның Һәм Көнбатышның барлык диңгезләрендә йөзеп йөри торгач, ниһаять, Нормандиягә килеп җиткән. Шунда аны дулкыннар яр буендагы куаклар арасына чыгарып ташлаган. Шул ук җирләрдә Һәм шул ук вакытта Нормандия герцогы болан аулап йөри торган булган. Кинәт болан этләр белән бергә каядыр югалган. Герцог аны эзләргә тотынган. Һәм ни күзе белән күрсен: болан куаклар арасында тезләнеп тора икән, этләр дә аның янында тыныч кына тезләнеп торалар, ди. Моңы күргәч, мәрхәмәтле герцогның күңелә бөтөнләй йомшарып киткән. Аннары изге томшыкны күргән Һәм эшнең нәрсәдә икәннен аңлап алган. Герцог томшык табылган урынны хәзер үк чистартырга кушкан Һәм нәкъ шул җирдә аббатлык төзөгән. Бу аббатлык хәзерге көндә дә Изге Томшык аббатлыгы дип йөртелә».

«Аның карамагында шулкадәр байлык Һәм шулкадәр поместьелар бар, бер томшык, мөгаен, бик күп корсакларны туйдыра торгандыр», — диелә елъязмада. Моңың үзен генә дә чын могжиза диләр, ләкин томшык бик күп төрле башка могжизалар да тудырган... Ул монахларны баетып кына калмаган, бәлки Нормандия герцогларына Һәм шулай ук Франция корольләренә дә бик күп ярдәм күрсәткән...

Унбер мең кыз тарихы

Германиянең Кельн дигән зур Һәм бик борынгы бер шәһәрәндә тагын да гажәбрәк вакыйга булган. Бу шәһәрдә әле хәзер дә унбер мең кызның могжизалы сөякләре ята. Төп могжиза ул кызларның ничә булуында түгел, бәлки бөтөнләй башка нәрсәдә: алар һич тә кыз булмаганнар, хәтта христиан динендә дә булмаганнар. Бу «могжизалы» сөякләрнең тарихы бик кызыклы Һәм гыйб-

рәтлө. Үл турыда дини риваятьтә менә нәрсә әйтелә (монь да яхшы доход бирә торган махсус китапка монахлар язып калдырган, әлбәттә).

Борын-борын заманда Бретаньда (Франциядә) Урсула исемле бер принцесса яшәгән. Ниндидер мәжүсиләр короле аңа өйләнергә теләп, аның ризалыгын сораган. Ә Урсула алланы күргән булган. Алла аңа мәжүсигә чыкма дигән. Урсула корольдән туйны кичектерүне үтенгән һәм, унбер мең кыз жыеп, алар белән бергә диңгездә сәяхәт итәргә чыгып киткән. Аларның сәяхәте өч ел дәвам иткән. Туй ясарга билгеләнгән көн килеп житкәч, Урсуланың дога укып алладан соравы буенча, давыл күтәрелгән. Давыл принцессаны да, башка кызларны да коры жиргә китереп чыгарган. Алар көймәгә утырып, Рейн елгасы буйлап югарыга таба менеп киткәннәр һәм шул рәвешчә Кельн шәһәренә барып житкәннәр, аннары Швейцариягә, ә аннан «изге ата»ларына, ягъни Рим папасына баш ию өчен жәяүләп Римга барганнар. Римнан кызлар барысы да шул ук юл белән Кельнга кайтканнар. Ләкин биредә гуннар дигән кыргый халыкның рәхимсез гаскәрләре аларга һөжүм иткән һәм кызларның барысын да кырып бетергән.

Монахлар язып калдырган хикәядә әнә шулай диелә. Бу хикәя моннан сигез йөз еллар чамасы элек һәм менә нинди вакыйга аркасында килеп чыккан. 1123 елда Кельн янында чокыр казыганнар һәм жир астыннан берничә сөяк тапканнар. Бу сөякләр хатын-кыз сөякләре булып чыккан. Шунда ук каяндыр болар гади сөяк түгел, бәлки «могҗизалы» сөякләр, дигән сүз таралган. Шундагы монахлар һәм руханилар бу сүзләрдән бик тиз файдаланганнар, догалар укыганнар, табылган сөякләр ярдәмендә берничә женне куып чыгарганнар, берничә авыруны терелткәннәр. Табылган сөякләр турындагы сүзләр тагын да күбәеп киткән. Сөякләр зур доход бирә башлаганнар. Шуннан соң утыз ике ел вакыт үткән. 1155 елда монахлар шул ук урыннан бик күп кеше сөякләре тапканнар. Беренче тапкыр табылган сөякләр могҗизалы булып чыккан икән, шул ук урында икенче юлы табылганнары нигә могҗизалы булмасыннар соң инде? «Алла эшләрен» белүче ике аббат житәкчелегендә монахлар табылдык сөякләрне тугыз ел тәртипкә китергәннәр. Бүтән монахлар һәм изге аталар, борынгы китапларны актарып, бу сөякләрнең нинди сөякләр һәм

ни өчен бу кадәр күп икәнлеген белергә тырышканнар. Борынгы китапларның берсеннән принцесса Урсула һәм унбер мең кыз турындагы хикәяне эзләп тапканнар. Бу хикәя табылдык сөякләрнең шулай күп булуына бөтенләй туры килгән. Сөякләрне тәртипкә китергәннәр һәм алар турында халыкка белдергәннәр.

Унбер мең кызның яңа табылган сөякләренә табыну өчен бирегә бик күп кешеләр агылган. Могҗизалар эшлängән, бик зур күләмдә яңа доходлар жыела башлаган. Ләкин кинәт монахлар аптырап калганнар: хатын-кыз сөякләре арасында ир кеше сөякләре дә килеп чыккан. Урсула турындагы хикәядә әйтелгәнгә караганда, кызлар сөякләре белән бергә андый сөякләр булырга тиеш түгел ләбаса, дигәннәр алар. Ләкин монахларның борчылуы тиздән юкка чыккан: шундагы бер монахның апасы Елизавета фон Шенау, хатын-кыз сөякләре белән бергә табылган ир кеше сөякләре — сугыш вакытында изге кызлар тарафыннан үтерелгән гуннар сөяге ул, дигән хәбәр алган. Шундый хәбәр алыну нәтижәсендә сөякләр тагын да күбрәк могҗизалар ясый башлаганнар. Монахлар исә җирне һаман казый биргәннәр, ләкин, хатын-кызлар һәм ирләр сөякләре белән бергә күп санда балалар сөякләре чыга башлагач, тагын гажәпкә калганнар. Шушы яңа ачыш халык арасында зур борчылу тудырган. Бу вакытта инде изге Елизавета дөнъядан киткән була. Киңәш сорап шундагы бер укымышлы монахка мөрәҗғәгать иткәннәр. Монах тагын борынгы китапларны актарырга керешкән һәм монысына да туры килгән шикеллерәк бер аңлатма эзләп тапкан. Һәм барысы да җайланып киткән. Халыкның һәм монахларның борчылуы акрынлап беткән.

Унбер мең «изге кыз» сөякләре өстендә могҗизалар эшләнү элеккегечә үк дәвам иткән һәм хәтта күбәеп киткән. Кызлар һәм изге Урсула каберенә табынырга килүчеләрнең саны тагын да арткан. Ә монастырь көнләп түгел, бәлки сәгать саен байый барган. Кайвакыт, үзләренә байлыкларын һәм биләмәләрен арттыру максаты белән сугышка киткәндә, хәтта корольләр дә изге кызларның могҗизалы каберенә килә торган булганнар. Монахлар һәрвакытта да аларның канлы сугышларда батырлыктар эшләвен теләп дога кылганнар һәм корольләр биргән һәртөрле бүләкләрне, бигрәк тә төрле йөкләмәләр һәм түләүләр хакындагы льготаларны һәрвакыт

рәхмәтләр укып кабул иткәннәр. Унбер мең изге кызның сөякләре белән монахлар тарафыннан эшләнә торган могжизалар һәрвакытта да корольләргә файдалы булган, ә корольләрнең интереслары алар файдасына эш итүче монахлар интереслары белән тулысынча туры килгән.

Ләкин 1123—1155 елларда табылган сөякләр нинди сөякләр булганнар соң? Моның сере үткән гасырның урталарында гына төгәл һәм дөрөс итеп ачылды. Эш шунда, монахлар «изге кызлар»ның сөякләре яткан җирдәге сөякләрнең барысын да казып чыгармаган булганнар. Алар казу эшләрен начар һәм белмичә алып барганнар. Бу эшкә немец галимнәре керешкәннәр һәм яхшылап казый башлаганнар. Галимнәр анда табылган сөякләрне генә түгел, бәлки сөякләр белән күмелгән барлык нәрсәләргә игътибарга алганнар. Казулар вакытында бик күп санда төрле-төрле вак-төяк әйберләр, борынгы эшләнмәләр тапканнар һәм шуларга карап эшнең асылын белгәннәр.

Могжизалы хатын-кыз сөякләре табылган урын римлыларның бик борынгы каберлеге генә булып чыккан. Сөякләр белән бергә җир астыннан борынгы римлыларның латинча сүзләр язылган зиннәтле каберләре, савыт-сабалар һәм хәтта кораллар табылган. Шунның өстенә немец галимнәре, борынгы китапларга карап, унбер мең кызның башлыгы Урсуланың һич тә Кельн шәһәрен яклаучы католик изгесе булмаганлыгын, бәлки мәжүсиләр алласы булганлыгын исбат иткәннәр... Ләкин болар барысы да руханиларга каберлектән казып чыгарылган сөякләр ярдәмендә гаять зур байлык җыярга комачауламаган.

Моннан тугыз йөз еллар чамасы элек яшәгән бер гадел монах могжизалар турында менә нәрсә язган:

«Бездә көн саен чиркәүдән чиркәүгә йөрөп торучы төрле сукбайлар бар. Алар сукур, хәлсез, аксак һәм тилә булып кыланалар. Алар гыйбадәтханә баскычларында һәм изгеләр каберләре өстендә аунап яталар, ә аннары кешеләргә, авырудан тереләбез, дип ышандыралар. Бу алдашулар дингә ышанучыларны юмартландыру өчен эшләнә».

Димәк, моннан әллә ничә йөз еллар элек үк инде акыллы һәм намуслы кешеләр могжизаларның ышану аркасында гына түгел, бәлки комсызлык максатларынан чыгып та эшләнгәнлеген аңлаганнар.

Н Э Т И Ж Э

Бу китап нәрсәгә өйрәтте

Бу китапта төрле илләрдә һәм төрле заманнарда яшәгән кешеләрнең нәрсәне могжиза дип санаулары турында сөйләнде.

Табигатьтән өстен һәм серле көчләрнең табигать тормышына яки кешеләр тормышына катышуы могжиза дип атала.

Борынгы заманда барлык халыклар шундый көчләрнең чыннан да булуына һәм кешеләр тормышына катнашуына чын күңелдән һәм нык ышанганнар.

Бу китапта кешеләрнең мондый катышуны гадәттә нәрсәдән күргәнлекләре турында сөйләнде. Кешеләр кайвакыт моны үз тирәләрендә, табигатьтә күрәләр. Ә кайвакыт, аларның фикеренчә, могжизалар кеше тарафыннан яки кеше эчендә эшләнә.

Ләкин могжиза дип саналган нәрсәнең могжизамы яки могжиза түгелме икәнлеген төгәл һәм дөрес итеп ничек белергә соң?

Бу сорауга җавап бирер өчен иң яхшысы шул: һәрбер могжизаны җентекләп тикшерергә кирәк.

Кешеләр могжиза дип санаган нәрсәләр чыннан да могжиза булса, ул чакта аны табигатьтән өстен көчләрнең катышуы белән генә аңлатырга мөмкин.

Мондый аңлату кайбер кешегә чыннан да аңлату кебек күренә. Ләкин кемгә шулай күренә соң ул? Чынны ап-ачык һәм дөрес итеп аңлату юлын эзләргә теләмәүче кешегә шулай күренә.

Чыннан да, табигатьтән өстен көчләр үзләре аңлашылалармыни соң? Алар үзләре могжизаларга караганда да аңлашылмыйлар бит. Шулай булгач, могжизаларны табигатьтән өстен көчләр белән аңлатып буламыни? Аңлашылмый торган нәрсәне тагын да аңла-

шылмаган нәрсә белән аңлату — эшнә бутап кына бетерү дигән сүз ул.

Чынлап аңлату менә болай була: могжиза дип аталган нәрсәнең ничек һәм нинди сәбәпләр аркасында килеп чыгуын төгәл һәм дөрөс итеп күрсәтергә кирәк. Аның бөтен сәбәпләрен җентекләп тикшерергә кирәк. Төп сәбәпләрне икенче дәрәжәдәге сәбәпләрдән, иң әһәмиятлесен — әһәмиятле булмаганнарыннан аерып алырга кирәк. «Могжиза»ның ни өчен килеп чыкканлыгы бары тик шуннан соң гына аңлашылыр.

Ләкин «могжиза»ны аңлату өчен бу гына аз эле. Моның өчен аны китереп чыгаручы барлык сәбәпләргә дә аңлатып бирергә кирәк. Ул сәбәпләрнең исә үзләрен китереп чыгарган сәбәпләр була. Ә аларның үз чиратында үз сәбәпләре була. Аларын да аңлатып бирергә кирәк, һәм шул рәвешчә тиешле сәбәпләрне һәм алар китереп чыгарган нәтиҗәләрне берәм-берәм тикшереп, никадәр тулырак аңлый алсан, шулкадәр яхшырак һәм, димәк, аңлату төплерәк булачак.

Хәзерге вакытта фән, шундый сәбәпләрне һәм алар китереп чыгарган нәтиҗәләрне берәм-берәм тикшерә барып, бик нык алга китте. Без моны туфан, ягъни Месопотамиядәге су басу мисалында күрәп үттек. Аны дөрөс аңлар өчен җирнең килеп чыгу тарихына төшенергә һәм хәтта тагын да тирәнтенрәк тикшерергә кирәк. Башка «могжиза»ларны аңлату да шулай ук тирәнтен тикшерүне сорый.

Ләкин «могжиза»ларны фәнни нигездә ныклап аңлату эшендә адым саен төрле комачаулыklar очрый. Бу китапта энә шул комачаулыklar төрле мисаллар белән күрсәтелде.

Могжизаларны дөрөс итеп аңлатуга, беренчедән, фәнни белемнәрнең җитәрлек булмавы, икенчедән, могжиза кебегрәк нәрсәләрне күргәндә кешенең куркуы һәм башка төрле тойгылар кичерүе комачаулый. Өченчедән, гәрчә фән һәм белемнәр сукуыр килеш ышану алдаган кебек беркайчан да алдамасалар да, кешеләрнең фәнгә һәм белемнәргә ышанып җитмәве комачаулый. Дүртенчедән, «изге томшык» һәм «унбер мең кыз» мисалларыннан күренгәнчә, материал кызыксыну да моңа зур комачаулык тудыра.

Бу китапта могжизаларның аларга ышанучы кешеләр өчен генә яшәгәнлегә күрсәтелде. Ләкин андый

Ышану нәрсәгә китерә соң? Андый ышану ялганны дөрес дип һәм юк нәрсәне бар дип уйлауга, фантазияне, арттырып сөйләнгән нәрсәне, уйдырманы чынбарлык дип исәпләүгә китерә.

Кайвакыт бу, жырлаучы Мемнон статуясы мисалынан күренгәнчә, ялгыш күзәтү аркасында шулай килеп чыга.

Кайвакыт исә бу, туфан мисалында күренгәнчә, борынгы хикәяләрнең буталчыклыгынан килеп чыга.

Кайвакыт кешеләрнең, үз теләкләрен, уйларын һәм өметләрен берәр кешедә гәүдәләндереп, аны үзләренең пигамбәре дип атаулары һәм аңардан могҗизалар көтүләре аркасында шулай килеп чыга. Моңы без пигамбәрләр турындагы хикәяләрдән күрәбез.

Ниһаять, кеше миенең һәм нервларының төзелеше үзе дә моңа сәбәп була ала, чөнки күз алдына килүләр дә, дөреслеккә чыга торган төшләр дә, авырулардан терелүләр дә, җенләнүләр дә шуның аркасында килеп чыгалар.

Һәрхәлдә шуны истә тотарга кирәк: могҗиза дип уйланылган һәрбер нәрсәне, теләсә нинди башка күренешне тикшергән кебек үк, тикшереп карарга кирәк. Ә тикшергән вакытта иң элек хакыйкәтне — тулы, төгәл, дөрес һәм гадел хакыйкәтне табарга кирәк. Ә иң әһәмиятлесе — кире кагылмаслык хакыйкәтне табу.

Гарәпләрнең Әльһаҗали дигән бер акыл иясе болай дип язган:

«Мин үземә үзем шулай дидем: «Минем максатым — хакыйкәтне белү. Шуңа күрә миңа чынлыкта булган дөрес белемнең нәрсә икәнлеген белергә кирәк. Минем өчен шунысы ачык: үзем тикшергән нәрсәне белгәннән соң, ул хакта миндә бернинди аңлашылмаучылык калмаска тиеш һәм киләчәктә аның хакында бернинди ялгышу яки фараз итү мөмкинлегенә булмаска тиеш. Мәсәлән, мин унның өчкә караганда зуррак икән беләм. Әгәр минем янга берәр кеше килеп: юк, унга караганда өч зуррак дип әйтсә, моңы исбат итү өчен менә шушы таякны еланга әйләндерәм, дисә һәм хәтта ул моңы чыннан да эшләсә дә, — минем ул кешенең ялгышуына ышануым шул вакытта да үзгәрмәячәк. Мин аның осталыгына гажәпләнмәчәкмен генә, ләкин шулай да үземнең белүемә шикләнмәячәкмен».

СОЦИАЛЬ ЯВЫЗЛЫККА, НАДАНЛЫККА ҺӘМ ХОРАФАТЛАРГА ҚАРШЫ КӨРӘШҮЧЕ

(редактордан) *

«Акыллы кешеләр Сезнең, чын демократ буларак, бик тырышып, гаять зур эш алып баруыгызга кайчан да булса бәя бирә белерләр. Сез халык массасына илһам бирү өчен күп эшләдегез, — мин моны беләм, һәм бик яхшы беләм», — 1922 елда Н. А. Рубакинга язган хатларының берсендә М. Горький энә шулай ди. Ләкин Н. А. Рубакинның ижаты күп еллардан бирле онытылып торды һәм бик күп совет укучылары өчен билгесез булып кала килде. 1957 елда гына безнең матбугатта аның ижат эшчәнлегенә объектив бәя бирә торган мәкаләләр күренә башлады.

Николай Александрович Рубакин (1862—1946) — халык мәгарифе өлкәсендә танылган эшлекле, халык арасында фәнни белемнәрне армый-талмый пропагандалап, дини хорафатларга һәм наданлыкка каршы көрәшеп килгән кеше. Ул күп кенә кызыклы, формасы ягыннан менә дигән итеп бирелгән, мавықтыргыч фәнни-популяр китаплар язды. Аның тарафыннан язылган «Кеше акылының батырлыклары турында хикәяләр», «Фән дөнъясыннан һәм фикерләү тарихынан», «Кешеләр сөйләргә ничек өйрәнгәннәр», «Наданлыктан яктылыкка», «Рус җире тарихы» һәм башка китаплар әле хәзерге көндә дә фәнни-популяр әдәбиятның иң яхшы үрнәкләре булып калалар. Ул барлығы 250 дән артык фәнни-популяр китап һәм брошюра язды; аларның тиражы 20 миллион данәдән артып китә. Бу китапларның 47 се революциягә кадәр цензура тарафыннан җыеп алынды. Моннан тыш, Н. А. Рубакин 115 вакытлы басмага (газеталарны исәпләмәгәндә) 350 дән артык мәкалә язды.

Н. А. Рубакин студент вакытында ук революцион хәрәкәттә катнаша: яшерен түгәрәкнең члены була. 1884 елда аны полиция күзәтә башлый, ә 1886 елда кулга алына һәм университет каршында укучылык һәм фәнни эш алып бару хокукыннан мәхрүм ителә. Университетны тәмамлагач (1887 ел), Н. А. Рубакин дүрт ел Стрельняда этисенең кәгазь фабрикасында эшли. Эшчеләр белән даими аралашуы, эңгәмәләр алып баруы нәтижәсендә ул аларның интелесларын, настроениесен, ихтыяжларын тирәнтен аңлый. 1891—

* Соңгы сүз һәм искәرمәләр Ф. И. Гаркавенков тарафыннан язылган.

1901 елларда Н. А. Рубакин фабрикаларда, заводларда, авылларда сәяхәт итеп йөри. Нәкъ шул чорда ул халык өчен язарга өйрәнә, һәр кешегә, хәтта аз белемле кешеләргә дә, аңлаешлы итеп язарга тырыша.

Халыкның тормышын күзәтеп, Н. А. Рубакин шул тормышны сурәтләп язмыйча кала алмый. Сәяхәт итеп йөргән елларында ул «Чаткылар» («Искорки») исемле хикәяләр һәм очерклар циклын яза; бу хикәяләре һәм очерклары аркасында ул революцион беллетрист булып таныла. «Чаткылар»ында ул шушы замандагы әдәбият өчен яңа тип булган рус революционер эшчесен сурәтләп бирә.

Н. А. Рубакин үзе алган бөтен белемен һәм тәҗрибәсен халыкка, аны рухи изелүдән азат итүгә бирә. Н. А. Рубакинның хатыны, Надежда Ивановна, эшчеләр өчен оештырылган кичке якшәмбе мәктәпләрендә укытучы була; марксистик түгәрәкләрдә эшләүче Н. К. Крупская, А. М. Коллонтай, Л. М. Книпович һәм башкалар да шул ук мәктәпләрдә укыта торган булалар. Рубакин аларга методик ярдәм күрсәтә, эшчеләр белән дәресләрне ничек итеп яхшырак оештырырга, аларга уку өчен нинди китаплар тәкъдим итәргә кирәклеке турында киңәшләр бирә, үз китапханәсеннән китаплар биреп тора. Н. К. Крупская аның китапханәсеннән әледән-әле китаплар ала. Бу — марксистик түгәрәкләр өчен китапларны түләүсез биреп торучы беренче шәхси китапханә була. Н. А. Рубакинны җәмәгать һәм әдәби эшчәнлегенә 25 ел тулу юбилее белән котлап, Надежда Константиновна аңа болай дип яза: «Сезнең кызыклы эшчәнлегегез хәтеремдә яши. Сезнең янга еш барып йөрүемне һәм заманында Сездән бик кыйммәтле күрсәтмәләр алганымны онытмыйм»¹.

Н. А. Рубакин самодержавиөгә каршы көрәшү өчен үз көченнән килгән барлык чаралардан, легаль булмаган чаралардан да, легаль чаралардан да, файдаланды. Патша түрәләренең «законлы» һәм законсыз талауларыннан, наданлыктан һәм културасызлыктан җәфа чиккән хезмәт ияләрен яклап, царизмга, алпавытлар строена каршы язган публицистик мәкаләләре өчен ул әледән-әле полиция тарафыннан эзәрлекләнде, төрле срокларга Петербургтан сөрелде. Еш кына хәлләрдә бу мәкаләләр документаль материалларга, фактларга, саннарга нигезләнгән статистик тикшеренүләр нәтижәсе булдылар. Мәсәлән, 1905 елда ул «Дәүләт акыллылыгы архивы яки дәүләт түрәләренең бозыклык кылу урыны. Дәүләт Советы турында рәсми мәгълүматлар буенча статистик тикшеренүләр тәҗрибәсе» («Архив государственной мудрости или значное место идеже государственные раки зимуют. Опыт статистического исследования Государственного Совета по официальным данным») исемле сатирик брошюра язып чыга. Брошюра патша түрәләре арасында бик зур ачу тудыра, аның хакында Дәүләт Советы утырышында сөйләнә, һәм брошюраларны җыеп алырга боерык бирәләр. Рубакинның «Бюрократия цифрларда», «Россиядә күпме түрә бар», «Россия цифрларда» һ. б. мәкаләләре дә хөкүмәтнең яшерен, ләкин шундый ук рәсми материалларына нигезләнеп язылганнар. В. И. Ленин үзенең әсәрләрендә Рубакинның шушы брошюраларда һәм мәкаләләрдә әйтел-

¹ Н. К. Крупскаяның 1911 елның 18 апрелендә Париждан язган хаты (КПСС Үзәк Комитеты каршындагы Марксизм-Ленинизм институтында саклана).

гән нәтижеләренә күп тапкырлар таянды, аларда тирән анализ яса-
луга югары бәя бирде.

Легаль чыгышлар белән беррәттән Н. А. Рубакин Сергей Некра-
сов дигән псевдоним белән 30 га якын легаль булмаган мәкалә
язды. Аның милитаризмга каршы язылган «Бөек сугышлар һәм су-
гышка каршы көрәш» исемле китабы патшаның сугыш чукмарла-
рына каршы көрәштә Ленин партиясенә зур ярдәм итте (китап
1908 елда ул заманда һич күрелмәгән тираж белән — 1,5 миллион
данә басылды).

Н. А. Рубакин, полициянең эзәрлекләвеннән качып, 1908 елда
туган илне бөтенләйгә ташлап китәргә мәжбүр була, башта Финлян-
диягә, аннары Швейцариягә китә. Эмма чит илдә яшәгәндә дә ул
Россиянең азатлыгы өчен, аны патша изүеннән коткару өчен көрә-
шүчеләргә булышлык күрсәтүен давам итә. Ул В. И. Ленин,
Н. К. Крупская, А. В. Луначарский, Г. В. Плеханов, М. Горький
һәм башкалар белән һәрвакыт дусларча элемтәдә була.

Туган илдән еракта яшәгәндә дә Н. А. Рубакин һәрвакыт аның
ялкынлы патриоты булып кала, социалистик революцияне чын
күңелдән тәбрикли, ә 1918 елда үзен совет гражданы дип санавын
белдерә. 1934 елда язган бер хатында ул болай ди: «Биредә, Швей-
цариядә, мин инде 25 елдан бирле яшим һәм эшлим, бер генә
минутка да һәм беркайчан да үземне туган илемнән аерылган итеп
сизмим, — барыннан да элек аның социалистик төзелеш рухы белән
яшәдем, яшим һәм һәрвакыт шул рух белән туенып яшәрмен. Сөз
беләсез, царизмның бәрәп төшерелүенә кадәр үк мин күптәннән бир-
ле хезмәтчел эшче-крестьян строеның энтузиасты һәм фанатигы
булып килдем. Бүгенге көндә дә мин шушы платформада калам».

Рубакин, чит ил матбугатында бик күп мәкаләләр бастырып
чыгарып, Россиядәге социалистик революциянең тирән тарихи та-
мырларын аңлатты, совет культурасы, фәне, совет кешеләренең
тормышы турында дөреслекне аңлатып бирде, совет халкына һәм
Советлар иленә карата чит илләрдә таратыла торган явыз яла ягу-
ларга каршы чыкты. Ул үзе, ел саен иң яхшы совет китапларының
исемлеген төзеп, аларны 52 дәүләттә таратты, моны үзе эшләмәсә,
аларны «төзү Париждагы карагрудчылар яки шулар ише башка
берәүләр кулына күчәчәк» дип аңлатты. Ул үзе совет китаплары
өчен тәржемәчеләр эзләп таба, аларны бастырып чыгару турында
нәшриятлар белән сөйләшә, чит ил журналларында һәм газетала-
рында шул китапларга рецензияләр бастырып чыгара иде. Чит ил
жәмәгәтчелеген совет әдәбияты һәм фәне белән, совет кешеләренең
көнкүреше, культурасы, тормышы белән сатлык, явыз буржуаз мат-
бугат һәм эмигрантлар матбугаты аша түгел, бәлки беренче чыга-
нактардан таныштыру буенча Рубакин алып барган шушы эш яш
Советлар республикасы белән чит илләр арасындагы культура элем-
тәләренең ныгуына, чит илләрдәге интеллигенция арасында аның
авторитеты үсүгә булышлык итте.

Үзенең каләмен халык мәгарифе эшенә хезмәт иттерүгә багыш-
лаган, фәннең барлык өлкәләрендә чын-чыннан энциклопедик белем-
нәргә ия булган Н. А. Рубакин фән тарафыннан ачыла барган серле
күренешләр турында, кешеләрне наданлыктан яктылыкка илтүче юл-
лар турында кызыклы, җанлы, мавыктыргыч итеп сөйләп бирә
белә иде.

Ул шулай ук рус библиографлары арасында иң күренекле кешеләрнең берсе иде. Н. А. Рубакин тарафыннан язылган «Китаплар арасында» (1906) дигән хезмәтнең кыйммәтле булуын күрсәтеп, В. И. Ленин: «Бер генә зур китапханә дә Рубакин әфәнде әсәренән башка эш итә алмаячак»,— диде. (Әсәрләр, 4 нче басмадан тәржемә, 20 т., 258 бит.) Н. А. Рубакинның бу өлкәдәге хезмәтләре туган илебездә генә түгел, халыкара жәмәгәтьчелек тарафыннан да билгеләп үтелде: ул Лозаннадагы Халыкара биологик психология институты директоры, Брюссельдагы Халыкара библиография институтының почетлы члены, Мәскәү университеты каршындагы Рус библиография жәмгыятенен почетлы члены, Рус библиография жәмгыятенен почетлы члены, Чехословакия китапханәчеләр ассоциациясенен почетлы члены булды. Үзенен библиография эше практикасын гомумиләштереп, Н. А. Рубакин бу өлкәдә күп кенә фәнни хезмәтләр язды: «Introduction à la psychologie bibliologique» («Библиологик психологиягә кереш») ике томда (Париж, 1922 ел, 604 бит); «Укучы психологиясе һәм китаплар» (Мәскәү — Ленинград, Госиздат, 1923 ел, 307 бит); «Үзлегеннән белем алу практикасы» (Мәскәү, Госиздат, 1919 ел); «Китаплар арасында» исемле күп томлы хезмәт (С. Петербург, 1910—1913 еллар) һ. б. Бу хезмәтләре белән ул бөтен дөньяга танылды.

Рубакин, үзе барлыкка китергән библиопсихология турында: «тормыш һәм революция өөрмәсендә, царизмга һәм капитализмга каршы һәм аларның колы булган динчелеккә каршы көрәш өөрмәсендә туган бу фән... дөньяга килүенен беренче көненнән үк практиканы теориядән алга куйды...»¹, — дип басым ясап әйтүе белән үзенен библиография эшендә нинди мотивлардан чыгып эш итүен билгеләде. Болар царизм һәм капитализмга каршы, дин һәм динчелеккә каршы көрәш мотивлары булдылар. Бу — революцион көрәштән һәм политикадан хәтта бик ерак булып күренгән библиографияне дә патша деспотизмына, буржуа-алпавытлар изүенә каршы көрәшү өчен файдалана белүче кеше тормышының һәм эшчәнлегенен революцион-демократик программасы иде.

Н. А. Рубакин үзенен библиографик әсәрләрендә революцион социализм идеяләрен оста пропагандалады, кешеләрдә һәртөрле эксплуатациягә һәм социаль гаделсезлеккә, царизмның полиция изүенә, тираннарга һәм деспотларга карата нәфрәт тәрбияләде: «Тигез кыйммәтле шәхесләрне шундый ук тигез кыйммәтле шәхесләр белән үзара тигез кыйммәтле итеп чикләү — берәүләрнең идеалы менә шул. Кешенең кеше өстеннән командалык итүе, яшәү һәм үлем хокукы, эксплуатацияләү, кимсетү, кешене колга, хезмәтчегә, сарыкка, машинага һ. б. әйләндерү хокукы — икенче берәүләрнең идеалы энә шул... Шушы ике үлчәүнең кайсын булса да берсен кабул итеп алдыгызымы — дөньяга булган бөтен карашыгыз үзгәрер. Табигый һәм котылгысыз рәвештә үзгәрер, бөтен уй-фикерләрегезне һәм тормышыгызыны — семья өлкәсен дә, мәктәп өлкәсен дә, жәмәгәть һәм дәүләтне дә, халык һәм расаны да, авыл һәм шәһәрне дә, полиция, юридик, социаль, дини, эчке-дәүләт һәм халыкара, милли мөнәсәбәтләренә, философия, эхлак һ. б. өлкәләренә дә тәмам эченә алыр. Әлегә кеше, шушы ике карашның кайсын кабул итүгә карап, гореф-гадәт-

¹ Н. А. Рубакин. Укучы психологиясе һәм китаплар. М.—Л., Госиздат, 1929 ел, 47 бит.

лэргэ һәм учреждениелэргэ, сүзлэргэ, идеялэргэ, фактларга, үзе эшлэгән эшлэргэ һ. б. ш. нэрсэлэргэ төрлө мөнәсәбәттә булып, һәм тора-бара аңарда үзенә бер төрлө психология, бер очракта — тиран, көчлөүчө, Кит Китыч, Передонов психологиясе, икенче бер очракта — үзен гомуми эшкә ирекле рәвештә һәм тулысынча корбан иткән герой, көрәшчө, газап чигүчө психологиясе барлыкка килер»¹.

Шул рәвешчә Н. А. Рубакин киң катлау укучылар массасында социализм идеяләренә, революционерларга, азатлык өчен көрәшүчеләргә карата теләктәшлек хисе тудырырга тырыша. Шушындый кереш сүздән соң, укучы игътибарын алпавыт һәм крестьянның, фабрикант һәм эшченең психологиясе сыйнфый икәнлегенә юнәлдәреп, Рубакин үзе төзөгән матур әдәбият әсәрләрен — Золя, Горький, Чехов, Бунин, Андреев һ. б. язучыларның әсәрләрен укыганда мондый мәсьәләлэргә төшенергә тәкъдим итә: «Шушы мөнәсәбәтлэрнең нәфрәткә, дошманлыкка — сыйныфлар көрәше нәтижәсенә корылган булырга тиешлеге һәм нәкъ менә шуңа корылганлыгы таныламы яки танылмыймы... Дәүләтнең кеше шәхесе өчен яшәве таныламы яки танылмыймы. Әллә киресенчәме. Гражданның ирекле булу хокукы (шәхес иреге, вөждан, фикер, сүз, союзлар, жыелышлар һ. б. иреге) таныламы яки танылмыймы. Гражданның психологиясе. Гражданның хокукларын инкарь итүчө һәм аңа дәүләт коралы дип караучы кешенең психологиясе. Үзе алдына: «дәүләт — мин ул», — дигән девизны куярга мөмкин дип санаучы ижтимагый группаның психологиясе... Кешелек дөнъясының ак һәм кара сөяклелэргә, хөкемияләренә һәм колларга, хужаларга һәм хезмәтчелэргә, аристократиягә һәм демократиягә һ. б. ш. бүленүе таныламы яки танылмыймы. Кешеләрнең аралашулары өчен аларның мөнәсәбәтләрендә «эллин да, яһүд тә, мәжүси дә» булмаса тиешлеге таныламы, әллә бу аралашу милли дошманлыкка һәм милләтчелеккә корылган булырга тиеш дип таныламы...»².

Әнә шул рәвешчә Рубакин укучыны эпоханың иң кискен мәсьәләләре турында уйланырга, сыйнфый көрәштә эксплуатацияләнүчеләр, газап чигүчеләр, изелгән массалар ягына, халык ягына күчәргә мәжбүр итә. Кайвакыт ул ярдәмчә сораулар куйганда тыныч тон белән генә яза алмый: «Дәүләтнең бурычы нәрсәдә? Барлык гражданның тормышын жиңеләйтүдәме, әллә кайбер ижтимагый группаларның байлыгын арттыру өчен аларның тормышы һәм эшчәнлегенә төрлө киртәләр куюдамы? Һәрбер кеше бу сорауга җавап бирергә тиеш. Аннары безнең алга: берәр төрлө көчлөү куллану ни дәрәжәдә мөмкин һәм дәүләт кешенең кешенә көчлөвеннән башка яши аламы, дигән сорау килеп баса»³. Үзлегеннән белем алуның Н. А. Рубакин төзөгән программасы буенча китаплар уку нәтижәсендә мондый сорауларга җавап биргән кешенең ныклы революцион-демократик, ягъни социалистик карашлар системасын алга сөрүенә, царизм изүенә каршы көрәшүчө булып китүенә шикләнмәскә мөмкиндер. Өстәвенә шуннан соң автор, укучыда нәкъ менә социалистик программага карата кызыксыну һәм симпатия тудыру максаты белән, социализмның төп идеяләрен бик гадиләп аңлатып бирә.

¹ Н. А. Рубакин. Үзлегеннән белем алу практикасы. М., 1919, 179—180 битләр.

² Н. А. Рубакин. Үзлегеннән белем алу практикасы, 182—183 б.

³ Шунда ук, 193—194 битләр.

«Моноң өчен политик ирек кенә, хәтта иң камил ирек тә, җитми әле, чөнки иң ирекле дәүләттә дә бай кеше ярлыны бик оста итеп җәберли ала, жир, капитал яки машиналар хужасы «үзе дә ике күзе» генә булган яллы эшчене җәберли ала. Хокуксызлык, кимсетү генә түгел, материал кыерсыту да булмасын өчен ни эшләргә кирәк? Бу сорауга җавап бирер өчен, диләр социалистлар, иң элек шуны карарга кирәк: бу кыерсыту нәрсәдән килә соң? Ул хәзерге җәмгыять строен оештыруның үзеннән килә. Бу стройның характерлы билгесе шул. Хәзерге вакытта бөтен кешелек дөньясы төп ике сыйныфка: 1 нчедән, жир, капитал һәм машиналарны үз кулында тотучыларга һәм, 2 нчедән, үз хезмәтләрен, үзләренен эш көчләрен сату исәбенә генә яшәүче яллы эшчеләргә бүленгән. Ләкин бит, яшәү өчен, алар эшләргә тиешләр; эшне исә эш бирүчеләрдән — милекчеләрдән генә алырга мөмкин. Хәлбуки шушы соңгыларының интересы, асылда, эшчеләрнең интересына капма-каршы, чөнки шушы соңгылары никадәр күбрәк алса, беренчеләренә шулкадәр азрак кала. Ә безнең тирә-юнебездә шулай бүлешү, бер генә минутка да тукталмыйча, даими рәвештә, томуми кагыйдә буенча һәм мондый юл белән эшләнә: байлыктар, ягъни хезмәт нәтижәсендә барлыкка китерелгән әйберләр, товарлар, базарга чыгарылып, акчага сатыла; һәр төрле товар сатудан килгән акча болай бүленә: бер өлеше сәүдәгәр кулына, ягъни товар сатучы кулына, бер өлеше фабрикант кулына, бер өлеше капиталист кулына, ягъни шушы фабрикантка фабрика төзү яки аны эшләтү өчен акча биреп торучы банкир кулына, бер өлеше эшче кулына, бер өлеше промышленность эшләре өчен ашлык үстерелә торган җиреннән доход яки шул жир өчен аренда алучы жир биләүче кулына керә. Шунлыктан безнең һәркайсыбызның теләсә нинди товарны сатып алуга тоткан һәр сум акчасында жир биләүченең рентасы да, фабрикантның, сәүдәгәрнең, арендаторның табышы да, капиталистның яки банкның капиталына тия торган процент та, яллы эшченең эш хагы да була. Хәзерге җәмгыять шулай төзелгән ки, ул нәкъ энә шундый бүлешүгә корылган. Шушындай бүлешү булмаса, бүгенге формасындагы хәзерге җәмгыять строен үзе дә булмас иде, ул җәмгыятьтә бай миллионерлар һәм ярым хәерче эшчеләр, корсагын симертүчеләр һәм ачлар, җәберләүчеләр һәм җәберләнүчеләр, милек хужалары һәм пролетарийлар кебек иҗтимагый сыйныфлар, ягъни, бер яктан, жир биләүче — капиталистлар сыйныфы һәм, икенче яктан, хезмәт иясе, эксплуатацияләнүче крестьяннар һәм яллы эшчеләр дә булмас иде. Шулай итеп, социалистлар фикеренчә, ярлылыкны һәм гомумән кешеләрнең ирекле һәм бәхетле яшәвенә киртә булып торучы материал тигезсезлекне бетерү өчен, кешеләр хезмәте белән тудырыла торган байлыкның алай бүленүен бөтенләйгә туктатырга кирәк; ә аны туктату өчен эшчене дә, хужаны да, капиталистны да бер кеше итеп кушарга кирәк, ә моны, мәсәлән, болай эшләргә мөмкин: жирне, фабрикаларны, заводларны, рудникларны, тимер юлларны, капиталларны һәм башка шундыйларны, бүтәнчә итеп әйткәндә — җитештерү средстволарын һәм коралларын, хәзерге вакытта хосусый милекне тәшкил итә торган бөтен нәрсәләргә җәмәгать милкенә, ягъни аерым кешеләр кулындагы түгел, тулаем бөтен халык кулындагы милеккә әверелдерергә. Бүтәнчә итеп әйткәндә, болай эшләргә кирәк: җитештерү средстволары һәм кораллары бөтенесенекә булсын, алардан аерым кешеләр үзләре өчен түгел, ә бөтен җәмгыять фай-

далансын; эшли ала торган барлык сау-сәламәт кешеләр — «хезмәт итсәң — ашыйсың» дигән иске кагыйдә буенча — эшләп яшәргә тиешләр. Менә шулай «милекне жәмәгатьләштерү дөньяга социалистик карашның төп асылы булып тора. Жәмгыять эшләүче кешеләрдән торырга, анда бүтәннәр исәбенә («бүтән кеше хезмәтен үзләштереп, рента, табыш яки капиталга процент исәбенә») эшләмичә яшәүчеләр һич тә булмаска тиеш дигән караш та аерылгысыз рәвештә энә шуңа бәйләнгән. Рента да, табыш та, шушы процент та — бөтенесе дә жәмгыять файдасына, ягъни барлык хезмәт ияләре файдасына китәргә тиеш. Нәкъ менә шуңа омтылу — социализмның бурычы...

Ә яңа социаль төзелеш белән барыннан да бигрәк хәзерге эшчеләр сыйныфы (пролетариат һәм хезмәт иясе крестьяннар) һәм иң элек пролетариат кызыксынганлыктан, ул, һичшиксез, әлеге максатка иң эшлекле төстә омтыла ала һәм шуңа омтылырга тиешле ижтимагый сыйныф булып тора. Әлбәттә, мондый максатка омтылу бүтән ижтимагый сыйныфларга (милек хужаларына, жир биләүчеләргә) каршы көрәшсез була алмый, шуңа күрә ижтимагый сыйныфлар көрәше дигән нәрсә — хәзерге жәмгыять төзелешенә котылгысыз бер нәтижәсе ул. Социалистлар жәмгыять тормышындагы (политик, рухи, материал тормыштагы) иң әһәмиятле барлык күренешләргә нәкъ менә шушы көрәш күзлегеннән чыгып карыйлар. Бүтән кеше хезмәтен үзләштермичә, үз кул көче белән көн күрүче, һәркемнең тагын да һәм һәрьяклап үсеше мәгънәсендә материал яктан да, рухи яктан да тәмин ителгән тигез хокукы һәм тигез кыйммәтле эшчеләрдән торган хезмәтчел дәүләт, жиргә, фабрикаларга, заводларга һәм башка төрле хезмәт коралларына хосусый милекне инкарь итү һәм боларның барысын да жәмгыять байлыгы дип тануга корылган дәүләт — социализмның идеалы. Социаль республика төсөндә дәүләт төзелеше, ягъни, абсолют һәм конституцияле монархиядән дә, аристократик буржуаз республикадан да аермалы буларак, житештерү коралларына һәм средстволарына жәмәгать милке булуга корылган жәмгыять оешмасы, энә шундый социаль төзелешкә туры килә. XIX—XX гасырдагы социалистик фикернең иң зур, иң характерлы вәкилләре: Көнбатышта К. Маркс, Ф. Энгельс, Ф. Лассаль; хәзерге заманныкылардан — Каутский, Э. Бернштейн, А. Бебель; руслардан: баштагы чордагылардан — В. Белинский (эшчәнлегенә соңгы чорында), А. Герцен, иң соңгы чордагылардан — Н. Чернышевский, Н. Михайловский, Г. Плеханов, Н. Ленин. Күренекле рус социологы, тәнкыйтьче һәм публицист Н. Михайловский — народниклык социализмының иң зур вәкиле. Г. Плеханов һәм Н. Ленин¹ — рус марксизмының күренекле вәкилләре»².

Үзлегеннән белем алу программасында Н. А. Рубакин үзенә дингә һәм чиркәүгә мөнәсәбәт бик ачык һәм анык итеп әйтә бирде; бу мөнәсәбәт «Серләр һәм мөгъзилалар арасында» исемле китабында да чагылды. «Кешеләр, — диде Рубакин, — һич тә динле булып тумыйлар. Алар динне читтән алалар һәм иң элек аңсыз рәвештә үзләштерәләр. Бик күп кешеләр аңсыз рәвештә яки төшенеп житмәгәнлектән динле булып калалар, һәм бары тик азчылык кына диннең башкалар вөжданына түгел, ә үз вөжданына бәйләнгәнлеген

¹ В. И. Ленинның революциягә кадәр чордагы кушаматларыннан берсе.

² Н. А. Рубакин. Үзлегеннән белем алу практикасы, 190—193 б.

аңлау дәрәжәсенә күтәрелә... Дин өлкәсендәге төрлечә фикер йөртүләргә интереслар каршылыгы да килеп кушыла. Ышануга, дингә һәм бигрәк тә чиркәүгә һәм чиркәү строена үзләренәң материалъ интересларын яклау коралы — баю һәм властьлык итү коралы дип караучы кешеләр бар. Динчеләр генә түгел, бәлки динчеләр белән ачыктан-ачык яки астыртын рәвештә, чын күңелдән яки икейөзлеләп килешүгә баручы башка төрле ижтимагый группалар, сословиеләр һәм сыйныфлар да дингә ышануның энә шушы якларыннан һәрвакыт файдаланып килгәннәр һәм хәзер дә файдаланалар»¹. Үзенәң барлык китапларында Рубакин дингә ышанучыларның төп массасының «аңсызлыгына» каршы көрәштә, үзенәң укучыларын уйланырга, шикләнергә, фикер йөртөргә мәжбүр итте, вәждән ирегән пропагандалады, диннәң һәм чиркәүнәң реакцион ижтимагый ролен ачып бирде, эксплуататорларның диннән, Рубакинның бик дәрәс итеп әйтүенчә, дингә ышанучыларның күпчелегән тәшкил иткән шул ук аңсыз һәм төшенеп житмәүчә кешеләрне коллыкка төшерү өчен файдалануларын аңлатты.

Н. А. Рубакин китаплары СССРда күп тапкырлар бастырылып чыгарылдылар һәм бик күп совет кешеләренә дини йокыдан уянырга, дини хорафатлардан арынырга ярдәм иттеләр. Фәнне талантлы рәвештә популярлаштыручы буларак, Н. А. Рубакин кешенәң табигать белән авыр көрәшендәге казанышлары турында сөйләп бирде, үзләренәң сыйныфый интересларыннан чыгып алпавытлар һәм буржуазия тарафыннан аңлы рәвештә таратылып килгән караңгылык һәм наданлык томанын юкка чыгарырга тырышты. Шунның белән бергә ул дини догмаларны фәнни тәнкыйтьтән саклап килүчә патша цензурасыннан оста котыла белде. Фәнни белемнәрнәң төрле өлкәләреннән — биологиядән, астрономиядән, географиядән, физикадан, химиядән, кешелек фикере һәм кешелек жәмгыяте тарихыннан алынып, табигать һәм жәмгыять турындагы дини карашларны юкка чыгара торган мәгълүматлар белән укучыларны таныштырып, Н. А. Рубакин кешеләрдә фәнгә карата кызыксыну тудырып кына калмады, бәлки аларны дин белән фәннәң капма-каршылыгына ышандырырга тырышты. Ул моны шулкадәр оста эшләде, үзенәң китапларын тыю өчен сылтау бирмәде. Аның китапларындагы кайбер стиль үзенчәлекләре энә шунның белән аңлатыла. Рубакинның китапларында дингә каршы турыдан-туры чыгышлар юк, ләкин шунның белән бергә аларның һәрбер сүзе агулы дин агачының үсүе өчен жирлек булып хезмәт иткән хорафатларны һәм юк-барга ышануларны кире кага.

Ләкин Рубакин китапларының стиле авторның дөньяга карашы белән дә аңлатыла. Рубакинның «Китаплар арасында» дигән әсәрнәң кайбер житди кимчелекләре турында сөйләгәндә, В. И. Ленин авторның «полемика»га каршы ялгыш карашта булуы аның бөтен ижаты өчен характерлы икәнлекне күрсәтеп үтә. Рубакин, «бик күп очрактарда полемиканы кешеләрнәң һәртөрле эмоцияләре ярдәмендә хакыйкәтне томалауның иң яхшы алымнарыннан берсе дип санап, үз гомеремдә беркайчан да беринди полемикада катнашмадым», — дип әйткән. Н. А. Рубакинның гадәттәге буржуаз объективизм өчен характерлы булган шушы позициясен тәнкыйть итеп, В. И. Ленин болай ди: «Автор, беренчедән, «кешенәң эмоцияләреннән» башка

¹ Н. А. Рубакин. Үзлегеннән белем алу практикасы, 194 бит.

кешенең хакыйкатыне эзләве һичкайчан булмаганлыгын, юклыгын һәм булырга да мөмкин түгеллеген төшенми. Автор, икенчедән, «идеяләр тарихына» күзәтү бирергә теләвен оныта, ә идеяләр тарихы идеяләрнең алмашынуы һәм, димәк, идеяләр көрәше тарихы ул.

Икенек берсе: яисә идеяләр көрәшен аңламыйча эш итәргә — ул вакытта аның тарихына тотыну бик кыен булачак (ә көрәштә катнашу турында әйтеп торасы да юк); яисә «беркайчан да бернинди полемикаларда катнашмау» дөгъвасыннан ваз кичәргә» (Әсәрләр, 4 нче басмадан тәржемә, 20 т., 258 бит).

Н. А. Рубакин бу хәлдән яшертен полемика алып бару юлы белән котыла. Бу аның бөтен әсәрләрендә чагыла. Аның укучылар игътибарына тәкъдим ителә торган «Серләр һәм могжизалар арасында» дигән шушы атеистик китабы моны бик ачык күрсәтә. Автор китапны сугышчан атеист позициясеннән чыгып язмый. Ул, үлчәүнең бер ягына фән дәлилләрен, икенче ягына дин дәлилләрен салып, укучының үзенә фән ягы басканлыгын күреп ышанырга тәкъдим итә. Авторның позициясе ачык: ул фән ягында тора. Ләкин бу турыда ул туп-туры әйтми.

«Серләр һәм могжизалар арасында» дигән бу китап беренче тапкыр Бөек Октябрь социалистик революциясенә кадәр басылган иде (безнең илдә аның беренче басмасы 1909 елда чыгарыла). Ул вакыттан бирле илебездә атеистик пропаганда шартлары тамырдап үзгәрдә. Вөждән иреге тулысынча һәм эзлекле рәвештә тормышка ашырылды; дин тотуга тулы ирек бирелү белән бергә, дингә каршы пропаганда иреге дә тәмин ителә. Кешеләр үзләре дә бөтенләй үзгәрделәр. Безнең илдә фәнни белемнәр киң таратыла, культура үсә. Бездә укый-яза белмәүче кешеләр юк. Иске Россия, «сука һәм чыра» Россиясе дөньяда иң алдынгы техника һәм культура иленә, массовый төстәгә атеизм иленә әверелде. Бу китап язылганнан соң фән бик нык алга китте, бик күп яңалыклар ачты. Шуңа күрә авторның кайбер аңлатулары хәзерге замандагы төгәл фәнни мәгълүматларга туры килеп бетми. Н. А. Рубакин, мәсәлән, кешедәге югары нерв системасының эше кебек катлаулы күренешләргә хәзерге заман фәне нигезендә аңлатма бирә алмаган. Ләкин аның китабындагы күп кенә нәрсәләр совет укучылары өчен кызыклы. Китап жанлы тел белән, мавыктыргыч итеп язылган, үзенең формасы ягынан бик әйбәт популяр фәнни-атеистик китап үрнәге булып кала.

Китап 1925 елгы басмасы буенча бик аз гына редакцион төзәтмәләр белән бастырыла. Байтак кына урыннарда редакциянең искәрмәләре бирелде.

ИСКӘРМӘЛӘР

10 нчы биткә карата.

Китапның бу жирендә үткән гасырда төрле халыklar арасында таралган дини ышанулар төшерелеп калдырылды, чөнки анда язылганнарның күбесе искергән. Ләкин андый ышануларның калдыклары әле хәзер дә саклана.

12 нче биткә карата.

Безне чолгап алган Галәмдә, йолдызлар һәм планеталар кебек зур-зур күк жисемнәреннән тыш, вак жисемнәр: ташлар һәм тузан бөртекләре бик күп. Аларның күбесе бик зур тизлек белән еш кына безнең планета атмосферасына очып керә. Алар жиргә якынлашкан саен, һаваның каршылыгы арта бара. Шушы һава каршылыгына очрап, андый жисемнәр, теләсә нинди башка жисем кебек үк, бик нык кызалар һәм яктырып күренәләр. Аларның күбесе жир өстенә төшөп житмичә янып бетә, тузанга һәм газга әверелә. Күктәге мондый күренешләр турында В. А. Мезенцевның «Дини хорафатларга ышану һәм аның зарары» (Воениздат, 1959) дигән китабында җентекләбрәк сөйләнә.

15 нче биткә карата.

Мондый күренешләр турында М. Миннартның «Табигатьтә яктылык һәм төс» (М., 1958) һәм В. А. Мезенцевның «Дини хорафатларга ышану һәм аның зарары» дигән китапларында җентекләп сөйләнә.

22 нче биткә карата.

Бу сүзләргә 150—222 елларда яшәгән христиан дини белгече Тертуллиан (Квинт Сентимий Флоренс) әйткән диләр.

25 нче биткә карата.

* *Сфинкс* — гәүдәсе арсланныкы һәм башы кешенекә (гадәттә фиргавеннеке) яки изге хайванныкы төсле итеп ясалган фантастик җан иясе. Борынгы мисырлылар шундый фантастик затларга саклаучы рухлар дип, патша властен гәүдәләндерүчеләр дип табынганнар. Сфинкс статуялары гадәттә гыйбадәтханәгә бара торган юл буена куелганнар. Фивадагы Аменхотеп III гыйбадәтханәсе (безнең эрага кадәр XV гасыр) янындагы ике сфинкс 1832 елда Петербург-

ка китерелеп, Нева елгасы буена куелган; шунда аларны хэзер дэ күрергэ була.

****** Борынгы мисырлылар, үлгән кешеләрне күмгәндә, аларның гәүдәсен черүдән сакларга тырышканнар. Моның өчен алар, мәетләрнең эчке агзаларын алып, гәүдәсенә махсус сумала һәм бальзам эремәсе сеңдергәннәр. Мәетне күмү өчен болай хэзерләү бальзамлау дип, ә бальзамланган мәет үзе мумия дип атала.

48 нче биткә карата.

Комташ — төрле минерал кисәкләренең (ком бөртекләренең) оешуы нәтижәсендә барлыкка килгән тау тоқымы. Комташтан чар, кайрак, тегермән ташы һ. б. шундый әйберләр ясыйлар.

62 нче биткә карата.

Жир шарының иң биек ноктасы — Гималай тауларындагы Эверест (Чомолунгма, Чомоканкар) тавы түбәсе; аның биеклегә 8882 метр. СССРда иң биек тау түбәсе — Памирда. Аның биеклегә 7495 метр.

63 нче биткә карата.

***** Бөтен жир өстен 8 километр калынлыктагы су белән каплар өчен 4 миллиард 80 миллион куб километр су кирәк. Ә жирдәге бөтен суның күләме 1 миллиард 300 миллион куб километр. Жир атмосферасында булган пар һәм болыт хәлендәге барлык сулар жир өстенә төшсә, океаннарның суы метр ярым биеклеккә генә күтәрелер иде. Арктикадагы һәм Антарктикадагы бозларны эреткәндә, океан суларының биеклегә нибары 20—30 метрга артыр иде.

****** Коры жир хайваннары су хайваннарыннан килеп чыкканнар. Коры жирдә яшәүче хайваннарның төрләре су хайваннарыныкына караганда берничә тапкыр артыграк (жир йөзәндәге барлык төр хайваннарның биштән дүрт өлеше коры жирдә яши). Жир йөзәндә барлыгы кимендә бер миллион төр хайван бар. Жирдә барысы 250 мең төргә якин коңгыз гына бар. Әлбәттә, шулкадәр күп хайванны сыйдырырлык корабльне ясарга мөмкин түгел.

73 нче биткә карата.

1947—1953 елларда Үле диңгез яр буйларының төрле жирләрендә, Яһүд чүлендә (Иорданиядә), тау куышлыklarын һәм Кирбәт-Кумран «монастырен» казыганда, безнең эрага кадәр II гасырда яшәгән яһүдләр сектасы — яссәйләрнең бик борынгы кулъязмалары табылды. Яссәйләр явызлык дөньясыннан китәргә, никахсызлыкка, аскетизмга өндәгәннәр, колбиләүчелеккә һәм хосусый милеккә каршы чыкканнар. Алар башлыча Үле диңгез янындагы Энгади оазисында яшәгәннәр. Секта нигездә, авыр хәлдән чыгу юлын таба алмыйча, дини-мистик йолалардан юаныч эзләүче крестьяннардан торган. Сектаның членнары аңа кергәндә урта трапезалар оештыру өчен, үзләренең бөтен милекләрен жәмәгатьләштерә торган булганнар. Яссәй общиналарына жрецлар һәм дин башлыклары (левитлар) җитәкчелек иткән; секта членнарының тормышы һәм милке тулысынча алар кулында булган. Сектаның дине һәм культы башлыча христианлыкка зур йогынты ясаган. Кумранда табылган кулъязмалар арасында тәүратның төрле китапларыннан алынган өзеңкләр күп.

Шушы кулъязмалар тәүратта язылган мифларның килеп чыгу тарихын ачыкларга мөмкинлек бирәләр.

Табылган кулъязмалар «изге китаплар»да моңарчы без белгәннәргә караганда күбрәк каршылыклар һәм төрлелекләр барлыгын күрсәттеләр һәм тәүратның «алладан индерелүе» турында христиан динендәге легендага жимергеч удар ясадылар. Әгәр тәүрат «алладан индерелгән» булса, ул бер генә булырга һәм үзгәрмәскә тиеш иде бит. Чиркәү аңа нәкъ энә шулай дип карый иде. Урта гасырларда тәүратны берничә тапкыр хәрәфкә-хәрәф күчереп язганнар. Күчереп язганнан соң монахлар беренче һәм икенче вариантлардагы хәрәфләр санын исәпләп карый торган булганнар. Шуңа күрә тәүратның урта гасырларда язылган текстларында төрлелек аз. Энә шулай хәрәфкә-хәрәф күчереп язылганлыктан, тәүратның бертөрле һәм үзгәрмәгән булуын динчеләр һәрвакыт аның «изге»леген, «алладан индерелгәнлеген» күрсәткән төп билге, төп дәлил итеп күрсәтеп килделәр. Кумранда табылган кулъязмалар борынгы заманда тәүратның күп мәртәбәләр үзгәртелгәнлеген һәм, димәк, кешеләр тарафыннан төрле-төрле бик күп борынгы легендалар нигезендә акрынлап язылганлыгын тагын бер кат расладылар. Алар шушы борынгырак текстлар белән тәүратның чиркәүләрдә кулланыла торган рәсми тексты арасында шактый аермалар булганлыкны исбат иттеләр. Димәк, монахлар аның һич тә «иң беренче» вариантын, «алладан индерелгән» түгел, бәлки соңгырак вариантын күчереп язганнар.

Шушы кулъязмаларның табылуы нәтижәсендә, жир йөзендә Гайсә яшәгәнме, әллә ул уйланып чыгарылган шәхесме дигән мәсьәләне ачыклау өчен дә күп кенә яңа дәлилләр килеп чыкты. Кумранда табылган кулъязмаларда «гадилеккә өйрәтүче» легендар пигаһбар турында сөйләнә, ул үзе Гайсәгә бик охшаган, ләкин ул анда башка исем белән йөртелә һәм инжилдәге Гайсәдән кимендә 100—150 яшьләргә олырак. Димәк, Гайсә турында инжилдә язылган хикәяләр чынлыкта булган вакыйгалар турында сөйләмиләр, бәлки тагын да борынгырак легендаларны үзгәртеп язу нәтижәсендә килеп чыкканнар. Бу фактлар исбат ителгәннән соң, дин белгечләре Кумранда табылган кулъязмаларны тагын да яхшырак өйрәнү эшенә бөтен көчләре белән комачауларга тырыштылар һәм «гаделлеккә өйрәтүче» турындагы легенданың Гайсә турында инжилдә әйтелгәннәр белән охшашлыгын исбат итүче галимнәргә каршы төрле гаепләр ташлауны әле хәзер дә давам иттерәләр. Кумранда табылган борынгы кулъязмалар шулай ук, жир йөзендә янәсе Гайсә һәм аңа иярүчеләр килеп чыккан дигән вакыттан кимендә 100—150 еллар элек үк, булачак христианлыкның кайбер өлешләрен эченә алган мәжүсилек диненә ышанулар яшәп килгәнлекне күрсәтәләр (ул дингә ышанучыларны эссеннар мәһәббә дип йөрткәннәр). Бу кулъязмалар галимнәргә христианлык диненә килеп чыгу тарихын өйрәнү өчен әһәмиятле булган күп кенә башка мәсьәләләргә дә хәл итәргә һәм ачыкларга мөмкинлек бирделәр. Кумранда табылган кулъязмалар турында М. Кублановның «Христос до Христа» дигән мәкаләсендә сөйләнә («Наука и религия» журналы, № 1, 1960), ә С. И. Ковалевның һәм М. М. Кублановның Яһүд чүлендә табылган кулъязмалар (Үле диңгез буендагы ачышлар һәм христианлыкның килеп чыгуы мәсьәләсе). (Политиздат, 1964); И. Д. Амосинның «Үле диңгез буенда табылган кулъязмалар» (СССР Фәннәр академиясе нәшрияты, 1961) исемле китапларында җентекләбрәк сөйләнә.

93 нче биткә карата.

Заратуштра (Заратустра, Зороастр) — борынгы әкиятләрдә әйтелгәнгә караганда зороастризм диненә нигез салучы мифик пигамбәр. Чынлыкта исә бу дин, христианлык кебек үк, бик озак вакытлар дәвамында барлыкка килгән һәм Урта Азиядәгә күп кенә халыкларның борынгы мифларын, әкиятләрен һәм легендаларын эченә ала. Бу диннең характерлы билгеләре: дөньяда ике башлангыч — яхшылык белән явызлык көрәшә дип күз алдына китерү, утка табыну, мәет күмүне тыю (үлгән кешеләрне ерткыч хайваннарغا биреп ашатканнар). Бу диндә булган, мәсәлән, ахырзаман килүгә, теге дөньяга, үлгән кешеләрнең терелүенә һәм кыямәт көненә ышану кебек идеяләр яһүд һәм христиан диннәренә күчкән.

Заратуштра турындагы мифлар башка пигамбәрләр турындагы мифларга бик охшаганнар.

96 нчы биткә карата.

Будда — буддизм диненә нигез салучы мифик пигамбәр Гаутаманы шулай атаганнар. Гаутама безнең эрага кадәр VI—V гасырлар тирәсендә яшәгән. Ул Һиндстандагы князь Шуддходанның улы булган, 29 яшендә сарайны ташлап киткән һәм яңа дин тарата башлаган, кешеләрне ижтимагый тормыштан читкә китәргә, дәрвишлеккә өндәгән, явызлыкка каршылык күрсәтмәскә һәм язмышка буйсынырга чакырган.

Борынгы диннәр йогынтысы астында буддизм кеше жанының күчеп йөрүе, аның төрле хайваннарға әверелүе турындагы идеяне үзенә алган. Кешенең яхшылыклары гөнаһларыннан күбрәк булса, үлгәннән соң жаны рәхәттә яши, ди. Тормышның төп максаты — нирванага ирешү, ягъни жанның күчеп йөрүе тукталу һәм шуның нәтижәсендә газап чигүләрдән котылу, дип саный. Бу дин, хезмәт ияләренең коллыкта яшәве аларның гөнаһлы булуларыннан килә дип, изелгән массаларны фәкыйрьлек һәм хокуксызлык белән килештерергә, яхшы тормыш өчен көрәштә аларны рухи яктан коралсызландырырга, сыйнфый каршылыкларны томаларга тырыша.

Буддизм, явызлыкка һәм көчлүгә каршылык күрсәтмәскә үгетләп, фактта эксплуататорларның изелгән массаларны жәберләүләрен яклай.

98 нче биткә карата.

Конфуций (Кун-цзы; безнең эрага кадәр 551—479 еллар) — борынгы кытай философы; аның идеяләре кытай жәмгыятең үсешенә шактый зур йогынты ясаган. Суд эшләре буенча баш түрә булган, ләкин эшендә уңышсызлыкка очраганның соң, түрәлекне ташлап киткән һәм, шәкертләре белән бергә бөтен ил буенча йөреп, үзенең дини-философик тәғълиматын тарата башлаган. Конфуций үзенең әхлакий тәғълиматы белән дан казанган булган.

99 нчы биткә карата.

Мөхәммәт 570 ел тирәсендә туган, 632 елда үлгән. Аны ислам диненә нигез салучы дип исәплиләр. Борынгы риваятьләргә караганда, Мәккә шәһәрәндә яшәгән корәеш кабиләсенең һаши́м ыруыннан чыккан. Ислам диненә кадәрге дини тәғълиматлардан

чыгып үзенең дини тәгълиматын тудырган һәм шуны Мәккәдә тарата башлаган. Ул башта үз ягына бик аз гына кешене тарта алган. 622 елда Мәдинәгә күчеп киткән, шуннан торып мәселманнар общинасын төзүгә һәм Мәккәне кулга төшерү өчен алып барылган көрәшкә житәкчелек иткән; шушы община соңыннан Гарәбстан дәүләтенең үзәге булып киткән. Мәселманнар Мәккә халкын үз властларын танырга һәм ислам динен кабул итәргә корал көче белән мәжбүр иткәннәр.

Шуннан соңгы буын мәселманнар аңында Мөхәммәт дингә ышанучыларны Алла каршында яклаучы кеше, изге һәм пигамбәр булып киткән.

103 нче биткә карата.

Аполлоний Тианский — яңа пифагореизм дигән дини-мистик юнәлеш вәкиле; үзенең тәгълиматын борынгы грек философы-идеалисты Пифагордан алган.

Безнең эраның башында туган. Аның шәхесе турында бик күп легендалар уйлап чыгарылган. Моңы Аполлонийның библиографы Филострат башлап жибәргән. Чын пифагорчы булу максаты белән озак еллар буе дәрвиш булып йөргән, бөтен гомерен дөнья гизеп үткәргән. Аполлонийның дөнья гизеп йөрүе турындагы хикәяләрдә аның пигамбәрлек итүләре, әллә ниләр күрүе, могжизалар эшләве хакында төрлө-төрлө фантастик уйдырмалар тулып ята. Үлгәннән соң аңа табына башлаганнар, ә Тианада аның хөрмәтенә хәтта гыйбадәтханә дә салынган. Мәжүсилекне яклаучылар, Аполлоний Гайсә шикелле үк, ләкин чынлыкта булган пигамбәр ул дип, аны Гайсәгә каршы куйганнар. Аполлоний христианлыкның туып килгән вакытында аңа каршы көрәшүче дини тенденция вәкилләреннән берсе булган. Шунысы характерлы, ул, христиан апостоллары шикелле, дини эхлакка өйрәтеп йөргән, үзенең пигамбәрлек итә һәм могжизалар эшли алуына бөтен кешене ышандырырга тырышкан.

109 нчы биткә карата.

Саббатай Цеви — яһүдләрдәге ялган мессия — Измир шәһәрендә туган (1626—1676). Яшь чагында ук ул һәммә кеше көткән мессия инде килде дип һәм үзен цушы мессия дип игълан иткән. Шунның өчен ул, синагогтан куылып, Измirdан сөрелгән булган. Ләкин аның яклы кешеләрнең саны артканнан-арта барган. Аның һәрбер эшен могжиза дип караганнар, аны хөрмәтләп тантаналы бәйрәмнәр ясаганнар. Кешеләрнең аңа табынуыннан файдаланып, ул үзен-үзе алланың жирдәге илчесе дип, ә аннары алла дип белдергән. 1666 елда Төркия властлары тарафыннан кулга алынган. Төрөк солтаны С. Цевини жәзалап үтерү белән аның данын таратырга теләмәгән, куркак «мессияне» мәселман булырга күндөргән, аңа камергер исеме биргән һәм зур жалованье билгеләгән. Шуннан соң Саббатай Цевиниң даны һәм йогынтысы бик тиз кимегән.

119 нчы биткә карата.

Автор тарафыннан язылган күренешләр иллюзияләр дип, ягъни чынбарлыктагы әйберләрнең һәм күренешләрнең бозылып күз алдына килүләре дип атала. Мәсәлән, яңгыр яугандагы тавышның яки урамдагы тавышның кайбер хәлләрдә кешеләр тавышы кебек ише-

телү мөмкин, эленеп куелган киемнең стена буенда басып торган кеше шикелле күренүе мөмкин. Гетеның «Урман патшасы» һәм А. С. Пушкинның «Женнәр» исемле мәғлүм әсәрләрендә иллюзия дигән нәрсә әдәби максатлар өчен файдаланылган. Беренче әсәрдә куркуга бирелүчән малай су өстендәге томанны башына таж кигән, куе сакаллы коточкыч бер зат дип күз алдына китерә, икенчесендә — көчле буран вакытында бер кешенең күзенә бөтерелеп йөрүче женнәр күренә, ә жыл сызгырган тавыш женнәр улаган тавыш булып ишетелә. Қайбер шартлар, мәсәлән, яктылыкның аз булуы, начар күрү һәм начар ишетү әйберләргә дәрәжә итеп күз алдына китерергә комачаулай. Моннан тыш кешенең арыганлыгы, таркаулыгы, борчылу һәм бигрәк тә курку кебек тойгылар иллюзияләргә барлыкка килүенә ярдәм итә. Шикләнгән, куркучан кешегә төнлә белән, бигрәк тә ялгыз вакытларында, еш кына әллә нинди коточкыч нәрсәләр күренгән шикелле була, кемдер килеп тотар төсле тоела. Иллюзиялар психик авыру белән авыручы кешеләрдә аеруча еш очрый.

121 нче биткә карата.

Мондый күренешне галимнәр «сурәтнең саклануы» дип атайлар. Әйбернең сурәте баш миендә 30 секунд чамасы саклана ала. Мәсәлән, электр лампысы спирале, яшен, кояш һ. б. шулар кебек якты әйберләргә сурәте аеруча озаҡ саклана.

122 нче биткә карата.

Хәзерге заман фәне күрүнең нигезендә яткан процессларны ачты. Кешенең күзе — сизү органнары арасында иң камиле һәм иң төгәле. Предметның сурәте күздәге мөгез катлау һәм хрусталик аша яктылык сизүче катлавына — челтәргә төшә. Челтәр күзәнәкләрендә (кечкенә таякларда һәм колбаларда) бик тиз таркалучан һәм бик тиз элекке хәленә кайтучан, яктылык сизүче матдәләр бар. Яктылык тәсире аркасында шушы күзәнәкләрдә матдәләр алмашыну дигән химик процесслар бара; бу процесслар төрле зурлыктагы биоэлектрик импульслар китереп чыгаралар. Эңә шул импульслар, баш миенең күрү өлешләренә бирелеп, миенең тиешле участкаларын ярыталар һәм анда кеше күзенә күренгән нәрсәләрнең төгәл сурәтен тудыралар. Яктырак әйберләр (мәсәлән, ак стена) кара төстәге әйберләргә, мәсәлән, кара костюмга караганда зуррак импульс тудыралар. Күздә яктылык сизүче 140 миллионга якын күзәнәк булып, алар 800 меңләп нерв җепселләре ярдәмендә баш миенә белән тоташкан; шуңа күрә кешенең күзе төснә һәм яктылыкны бөтен нечкәлекләренә кадәр бик төгәл итеп баш миенә бирә ала.

126 нчы биткә карата.

* Мондый күренешләрне баш миендә канның артуы һәм кимүе белән аңлату хәзерге вакыттагы фән мәғлүматларына туры килми. Биредә баш миендәге ярсу һәм тоткарлану процесслары, миенең төрле күзәнәкләре арасындагы үзара бәйләнешләр төп рольне уйнайлар. Бу турыда алдагы искәртмәдә тулырак әйтелә.

** Автор тарафыннан язылган мондый «гажәп» күренешләргә аңлар өчен кеше организмындагы нервлар эшчәнлегенең асылын белергә кирәк. Бу бөек рус галиме И. П. Павловның фәнни тикшеренүләре нәтижәсендә ачылды. Кеше бик күп төрле хәрәкәтләр

ясы: йота, сулай, куллары, аяклары, башын хәрәкәт иттерә һ. б. Бу хәрәкәтләр барысы да мускулларның кыскаруы нәтижәсендә ясала, ә мускулларның эшә нерв системасы тарафыннан идарә ителә. Нерв системасы аркасында организм өзлексез үзгәрәп торган тормыш шартлары белән даими бәйләнешкә керә. Читтән бирелгән тәэсиргә каршы туган реакция (йоту, төкерек килү, ашказаны суларын бүлеп чыгару һ. б.) нәселдән нәселгә килгәндә, кеше организмының тирәлек белән бәйләнешләре даими була ала. И. П. Павлов мондый бәйләнешләрне, организмның яшәү шартларына җайлашуы нәтижәсендә барлыкка килә торган вакытлы бәйләнешләрдән, ягъни шартлы рефлекслардан аерып, шартсыз рефлекслар (яшәү шартларына бәйләнмәгән рефлекслар) дип атый. Кеше аңында төрле-төрле предметларның образлары сизү органнарына аларның турыдан-туры тәэсир итүе аркасында гына түгел, бәлки сүз тәэсире нәтижәсендә дә туа. Мәсәлән, Гайсәне берәүнең дә һәм беркайчан да күргәне юк, әмма шулай да «Гайсә» сүзе дингә ышанучы кешенең аңында динчеләр тарафыннан уйланып чыгарылган һәм иконаларда сурәтләнгән фантастик образны тудыра. Сүзләр тәэсире астында туган шартлы рефлексларны И. П. Павлов (предметларның турыдан-туры тәэсире аркасында баш миенә бирелгән сигналлардан аерып) икенче сигнал системасы дип атады. Әйберләрнең организмга турыдан-туры тәэсире нинди нәтижәләр тудырса, сүзләр дә шундый ук нәтижәләр китереп чыгаралар.

Кеше берәр төрле эш эшләгәндә, аның баш миендә билгеле бер күзәнәкләр ярсу хәлендә, ә башка күзәнәкләрнең эшчәнлегә туктаган, тоткарланган була. Эшнең төрөн үзгәрткәндә, элек ярсуган күзәнәкләр тоткарлана, ә элек тоткарланган күзәнәкләр ярсый. Ярсучы күзәнәкләр үзләренең ярсу дәрәжәсенә карап яктылык таратсалар, без бер жирдә сүнәп һәм икенче бер жирдә туып, урыны-урыны белән алышынып торган якты һәм кара тапларның тиз-тиз хәрәкәт иткәнлеген күрер идек. Тоткарлану, баш миендәге төрле күзәнәкләрнең кирәксезгә ярсуын туктатып, безгә шушы моментта кирәк булган һәм үзәбезне кызыксындырган нәрсәгә игътибарны тупларга мөмкинлек бирә. Ярсу процессы, киресенчә, яңадан-яңа бәйләнешләрне табарга мөмкинлек бирә. Баш миенең барлык күзәнәкләре тоткарланса, кеше йоклай. Йокы вакытында аерым урыннардагы күзәнәкләрнең ярсуы мөмкин: мондый чакта кеше төш күрә. Шушы күренешләрне автор баш миенең төрле участкаларында канның артуы һәм кимүе белән аңлата. Ул чакта әле аңа И. П. Павловның югары нерв эшчәнлегә турындагы тәҗҗиматы билгеле булмаган.

127 нче биткә карата.

Ярсу һәм тоткарлану процессларының «эзләре» — баш миенең кабыгының төрле участкалары арасындагы шартлы (ассоциатив) бәйләнешләр алар. Шундый вакытлы бәйләнешләрнең булуы кешегә төрле нәрсәләрне хәтергә төшерергә мөмкинлек бирә: әйбернең яки сүзнең организмга тәэсир итүе аркасында ми кабыгының теге яки бу участогында туган ярсу баш миенең элекке эшчәнлегә вакытындагы ярсу һәм тоткарлану процесслары белән үзара бәйләнгән башка участкаларына күчә. Шунның нәтижәсендә безнең аңыбызда кайчандыр күрелгән предметның, укылган китапның һ. б. образы калкып чыга.

Баш мие кабыгында 14—15 миллиард чамасы нерв күзәнәге бар. Алар арасындагы бәйләнешләрнең, шулай ук ярсыган һәм тоткарланган күзәнәк комбинацияләренең чыннан да иге-чиге юк. Һәм шундый бәйләнешләрнең һәрберсе без күргән, ишеткән, тойган, уйлаган нәрсәне чагылдыра.

128 нче биткә карата.

Эйбернең берничә органга (күзгә, колакка, тирегә, борынга, авызга һ. б.) берьюлы тәэсир итүе нәтижәсендә туган ярсулар баш миенең тиешле өлешләренә бер үк вакытта яки тәэсир итү тәртибендә бер-бер артлы биреләләр. Шушы өлешләрнең берьюлы ярсуы алар арасында нерв бәйләнешләрен китереп чыгара һәм аерым тойгылар эйбернең (мәсәлән, эфлисунның) бердәм образы булып кушылалар; нервта туган элеккеге бәйләнешләрнең, охшаш эйберләр (эфлисунның, гомумән фруктларның төрле сортлары һ. б. ш.) турындагы элеккеге тәэсирләрнең эзләре дә шушы образ составына керә.

135 нче биткә карата.

Мондый күренешләрне, ягъни галлюцинацияләргә кан арту һәм кан кимү нәтижәсендә килеп чыга дип аңлату фәнни яктан дөрөс түгел. Галлюцинацияләр — безнең сизү органнарыбызга читтән тиешле тәэсир булмаганда, үзләреннән-үзләре килеп чыга торган образлар алар. Мондый вакытларда без чынбарлыкта алдыбызда булмаган нәрсәләргә күрәбез яки ишетәбез. Бу образлар кайвакыт реаль, ягъни кайчан да булса күрелгән эйберләргә туры киләләр, ә кайвакыт фантастик характерда булалар: мәсәлән, кеше газраил, аждаһа һ. б. шулар кебек фантастик нәрсәләр күрә. Галлюцинацияләргә ышандыру юлы белән дә тудырырга мөмкин. Бер үк образларга, мәсәлән, төрле «могҗизалар»га, җеннәргә куып чыгаруга, «әүлиалар» күрүгә һ. б. шулар кебек нәрсәләргә күп кешенең ышануы нәтижәсендә туган массовый галлюцинацияләр энә шундыйларга керәләр.

Мондый күренешләрнең психологик табигатең И. П. Павлов ачты. Галлюцинацияләр ярсу процессларының тоткарлану процессларына караганда артык күп булуы нәтижәсендә килеп чыгалар. Кешедә андый хәл нервларның бик нык аруы, артык борчылу, алкоголь, эфюн, нәшә һ. б. шулар кебек агулы матдәләргә тәэсире нәтижәсендә тууы мөмкин. Бу турыда түбәндәге популяр брошюраларда кинрәк сөйләнә: Л. Л. Васильев, Кеше психикасындагы серле күренешләр, Политиздат, 1964; Д. П. Бирюков, Җан турында миф, «Советская Россия» нәшрияты, 1958; Л. Т. Пинчук, Дин «могҗизалары», «Знание» нәшрияты, 1958.

137 нче биткә карата.

Динне болай аерым кешенең аңына бәйләнгән саф психологик күренеш итеп күрсәтү дини хорафатларның сакланып килүендәге чын сәбәпләргә ачыклап бирми.

В. И. Ленин, капитализм вакытында диннең тамырлары — башлыча социаль тамырлар, дип күрсәтте. Капиталның изүе, хокуксызлык һәм эксплуататорлар алдында көчсез булу хезмәт ияләренә көн саен, сәгать саен коточкыч бәләләрне, җәфаларны һәм газап-

ларны, борынгы кешенең аңында курку тудырган су басуларга һәм жир тетрәүләргә караганда, мең өлеш артык китерә. Бу изү котылгысыз рәвештә иске дини карашларны беркетә һәм дини хорафатларга, юк-барларга һәм аллаларга ышануны тудыра. Шуңа күрә, эксплуататорлык строен бетерми торып, динне жиңеп чыгып булмый. Безнең илдә социализмның төзелүе диннең шушы социаль тамырларын юкка чыгарды. Шуның белән бергә бездә әле дини карашлар йогынтысыннан арынмаган гражданныр да бар. Байтак кына сәбәпләр аркасында динне берьюлы гына бетереп булмый. Халыкның диннән арыну процессы кешеләрне тәрбияләү өчен кирәк булган билгеле бер чорны эченә ала. Шушы чорда төрлө-төрлө факторлар (мәсәлән, сугышлар, озак вакытлар буена сугыш куркынычы булу, культура-тәрбия эшендәге кимчелекләр һ. б. ш.) йогынтысы астында диннең вакытлыча җанлануы да мөмкин. Ләкин дингә ышанучыларның диннән арыну процессы даими һәм өзлексез бара. Коммунистик җәмгыять төзелү нәтижәсендә дин тәмам һәм мәңгегә юкка чыгачак.

151 нче биткә карата.

Мөхәммәтнең тормышы һәм күргәннәре турындагы хикәяләрне махсус рәвештә тикшергән психиатр галимнәр, аның күз алдына килгән нәрсәләр нерв системасының какшавы аркасында килеп чыккан галлюцинацияләр һәм саташулар булган, дигән нәтижәгә килгәннәр. Ул 6 яшендә чагында ук үз чире (эпилепсия) белән авырган. 40 яшьләрендә, бик тырышып яңа дин эзләгән һәм дошманнарына каршы көрәшкән чорында, бу авыру яңадан башланган. Нервларының чиктән тыш какшавы, ураза тотып һәм гыйбадәт кылып хәлсезләнү аңардагы эпилепсия авыруының һәм галлюцинация күренешләренең еш кабатлануына китергән. Мөхәммәт үзе һәм аның якыннары моны авыру нәтижәсе дип түгел, бәлки аның алла тарафыннан җибәрелүен күрсәткән дәлил дип аңлаганнар.

156 нчы биткә карата.

Лурд — Франциянең Көнъяк-Көнбатышында, Югары Пиреней департаментындагы бер шәһәр. Хәзерге вакытта анда 14 мең кеше яши. Шәһәр янындарак минераль чишмәләр бар. Шушы чишмәләрнең берсе янында 1858 елда ниндидер бер крестьян кызы алдына Мәрьям ана үзе килгән, имеш. Рим папасы Пий XI нең ризалыгы һәм фатихасы белән шушы чишмәләр изге, шифалы дип игълан ителгәннәр. Шуннан бирле Лурдтагы бөтен нәрсә бер генә максатка — шундагы чишмә суларының шифалы булуына ышанучы беркатлы кешеләрнең бәхетсезлекләре хисабына байлык туплауга буйсындырылган. Хәзерге Лурд — асылда, үзенең бизнесын кешеләрнең бәхетсезлекләренә, караңгылыкка һәм дини хорафатларга коручы капиталистик сәүдә предприятиесе ул. Лурд мөгҗизалары белән сату итү шул дәрәжәгә барып җиткән ки, хәтта Лурд епискобы да бу турыда ачу белән: «Мәгара суы белән сату итү — үзе бер мәгънәсезлек ул; моңа чик куярга кирәк. Моннан соң без, мәгарә суы сатып, сабын һәм конфет алырга теләмибез», — дип язган. Лурдтагы чишмә суларынан искиткеч зур доход алып торучы католик руханилары, күп тапкырлар фаш ителгәннән соң, шушы чишмәләр янына килеп авырудан савыгырга мөмкин дип катгый рәвештә куймыйлар

инде. Дин башлыклары кешеләрне Лурд шәһәрендә рухи яктан савыгырга мөмкин дип кенә ышандырырга тырышалар.

Бу хакта В. Е. Рожнов һәм М. А. Рожнованың «Гипноз һәм «искиткеч дәваларлар»» исемле китабында тулырак языла (2 нче басма, «Знание», 1960).

161 нче биткә карата.

* *Истерия* — кешедә генә була торган невроз; күбесенчә баш миен кабыгы тумыштан ук яки авыру нәтижәсендә зәгыйфь булып, ярсуларга тиз бирелүчән кешеләрдә килеп чыга. Тормышта көтелмәгән хәлләр туганда нерв системасы нык булган кешеләрдә дә килеп чыгуы мөмкин. Истерия белән авыручы кешеләр өчен үз-үзен ышандыруның көчле булуы характерлы. Авырыйм дип уйлау үзе генә дә мондый кешеләрдә авыру китереп чыгаруы мөмкин. И. П. Павлов күрсәткәнчә, курку яки бик нык теләү аркасында истерик кешенең аңында берәр төрле авыру турындагы уй аффектив рәвештә көчәя барганда, баш миендәгә зур ярымшарның билгеле бер өлешендә көчле ярсу процессы барлыкка килә. Шушы ярсу учагы тирәли көчле тоткарлану дулкыны таралып, аны барлык башка тәэсирләрдән аера. Ул тәэсирләр, гадәттә, нерв системасы нормаль эшләгәндә, ярсу һәм тоткарлану процессларының тиз алмашынып торуына китерә. Эңә шулай итеп кешенең истерик рәвештә үзен-үзе ышандыруы тәэсире астында организмның аерым өлешләрендә тою сәләтен югалуы, көзән жыеру, тән кычыту, паралич, сукуяраю, чураклану, тотлыгу, телсезләнү һ. б. шундый күренешләр барлыкка килә.

Моңы теге яки бу органда канның артуы һәм кимүе белән аңлату дәрәс түгел. Биредә тоткарлану һәм ярсу процессларының нисбәте төп рольне уйный.

*** Мондый күренешләрне фәнни нигездә өйрәнү аларны дәрәс аңлатып кына калмыйча, көчле дәвалау чарасы итеп файдаланырга да мөмкинлек бирде. Ышандыру методын врачлар авыртуны бетергәндә, истерик параличны, истерик сукуырлыкны дәвалаганда, сөялләрне бетергәндә һәм башка вакытларда кулланалар.

187 нче биткә карата.

Хәзерге медицина кешеләрне клиник үлем хәлендә 5—6 минутка кадәр, ә мәет суытылган очракларда хәтта 60 минутка кадәр вакыт торганнан соң терелтергә мөмкин дип санып. Бу башлыча шуңа бәйләнгән, нерв күзәнәкләре азыкланмыйча гадәттәге температурада 5—6 минут кына, ә түбәнрәк температурада берәз артыграк яши алалар. Баш миен үзе генә булганда, азык белән тәэмин ителсә, ике ярым сәгатькә кадәр яши ала. Башка органнар үзләренең яшәү сәләтен шактый артыграк саклай алалар. Бу мәгълүматлар безне асылган кешенең үлгәннән соң берничә сәгатьләр үткәч терелүе турында автор тарафыннан китерелгән хикәянең дәрәслегенә шикләнеп карарга мәжбүр итә. (Бу турыда кичрәк итеп Н. А. Ильинның «Яшәү һәм үлем турында фән һәм дин» дигән китабыннан карагыз: Н. А. Ильин, Яшәү һәм үлем турында фән һәм дин, Воениздат, 1959.)

201 нче биткә карата.

Гипноз — баш мие кабыгының өлешчә тоткарлану нәтижәсе. Бу тоткарлану ми кабыгына тулысынча жәелми һәм, гадәттәге йокы вакытындагы кебек, тирәнгә китми. Ул нерв күзәнәкләренең аруы нәтижәсендә килеп чыкмый, бәлки махсус чаралар ярдәмендә, ясалма рәвештә китерелеп чыгарыла. Кешене гипнозлау гадәттә сүз белән ышандыру ярдәмендә эшләнә. Бу турыда киңрәк итеп түбәндәге популяр китапларда сөйләнә: *Л. Л. Васильев*, Кеше психикасындагы серле күренешләр, Политиздат, 1964; *М. А. Рожнова*, *В. Е. Рожнов*, Гипноз турында легендалар һәм дәрәслек, «Советская Россия», 1964; *В. С. Матвеев*, Психикадагы һәм фәндәге «серле» күренешләр, Свердловск, 1958.

207 нче биткә карата.

Эпилепсияне гадәттә өянәк дип кенә атыйлар. Аны, ихтимал, һәркайсыгызының күргәне бардыр: кеше егыла, аның тәне тартыша башлый, авызыннан күбек килә; берәз вакыттан өянәге «китә» һәм, яңадан өянәге килгәнчегә кадәр, үзен электәге кебек сау-сәламәт сизә.

Истероэпилепсия — өянәккә һәм бүтән төрле нерв авыруына — истериягә охшаган бер авыру ул, һәм шуңа күрә аны ике төрле исем белән истероэпилепсия дип йөртәләр.

ЭЧТӘЛЕК

I бүлек. Могҗизалар һәм серле көчләр арасында

Бик гөнаһлы кешеләр дә бик зур могҗизалар эшлиләр.	3
Бик күп могҗизалар арасында	5
Борынгы заманга киткән саен могҗизалар күбәя бара.	7
Сере ачылган могҗизалар	10
Могҗизалар кешеләрне ничек куркыта	15
Юк нәрсәне кешеләр ничек күрәләр	18
Дөреслекне яратучы кешеләр сөйләвендә дә дөреслек ничек ялганга әйләнә	20
Аңлаешсыз нәрсәне ничек тагын да аңлаешсызрак итеп аңлаталар	21
Мәгънәсез нәрсәләргә ышанучы кешеләр ничек итеп үзләрен-үзләре аклыйлар	22

II бүлек. Ташлар ничек җырлыйлар һәм сөйлиләр

Мисырдагы статуя	24
Ташлар сөйли башлаган	28
Могҗизалар турындагы сүзләр ничек килеп чыга һәм ничек тарала	29
Могҗизаны күрүчеләр була	30
Моның могҗиза икәнлегенә берәү дә шикләнми	31
Борынгы китаплардан аңлатма эзлиләр	32
Борынгы китаплар аңлаталармы, әллә бутыйлармы?	33
Борынгы хикәяләр ничек зураялар	33
Борынгы китапларга һәм борынгы риваятьләргә ыша- ну нәрсә ул	35
Могҗиза ничек юкка чыккан	36
Могҗизаны кем эшләгән — алламы, әллә җенме?	37
Дөреслекне табар өчен нәрсә кирәк	38
Могҗизаның сере ничек һәм нилектән ачыла	40
Ташлар ни өчен яңгырыйлар	41

Мемнон статуясындагы могжизаны тикшерү	43
Могжизалар кабатлана	45
Таулар ничек ыңгыраша	47
Серле монастырь турында хикәя	48
Тикшереп карау могжизаның серен ача	49
Тагын бер сер	50
Аяк астындагы жир ничек ыңгыраша	51
Бер үк төрле могжизалар кайвакыт төрле сәбәпләр аркасында килеп чыгалар	52
Безнең тирә-ягыбызда һәм эчебездә табигать кенә бар	53
Хәтта серле күренешләрдә дә бернинди могжиза юк.	54

III бүлек. Туфан турында хикәяләр

Төрле кабиләләр һәм халыклар туфан турында нәрсә сөйләләр	56
Туфан турындагы хикәяләр Америкада да очрый . .	59
Миссионерлар язып алган хикәяләр	60
Туфанның сере нәрсәдә	61
Дөньяны су басын өчен күпме су кирәк	62
Кешеләрне һәм хайваннарны коткарган көймә зур бул- ганмы?	63
Кешеләр бердәнбер көймәгә барлык хайваннарны ни- чек жый һәм сыйдыра алганнар?	64
Туфан турында Корьәндә нәрсә әйтелә	66
Туфан турында тәүратта нәрсә әйтелә	68
Туфанның сере аңлатылды	71
Туфан турында кайсы китапта сөйләнә, ул нинди ки- тап һәм аны кем язган	71
Тәүратны уку һәм аңлау җиңелме	73
Туфан турындагы хикәя һич тә яһүдләр хикәясенә түгел.	75
Туфан турында ассириялеләр нәрсә сөйләгәннәр . . .	77
Борынгы ассириялеләр хикәясендә бөтен дөньяны су баскан дип әйтелми	80
Көчле су басулар башка жирләрдә дә булгалаган . .	81
Бик көчле су басулар ни сәбәпле килеп чыгалар соң	82
Месопотамиядәге су басуның сере нәрсә белән һәм ни- чек аңлатыла	83
Туфан турындагы хикәя барлык халыкларда бар ди- гән сүз дөрөсме?	86
Ни өчен төрле халыкларның хикәяләре бер-берсенә бик охшаганнар	87

Бер заман чыннан да туфан булганмы эллэ дип уй- ларга нәрсә мәжбүр итә	88
Дөрес күзәтелгән нәрсәне ялгыш аңлатырга мөмкин .	89

IV бүлек. Пигамбәрләр һәм алар эшләгән могҗизалар .

Борынгы фарсы пигамбәре Заратуштра	93
Борынгы индуслар пигамбәре Будда	96
Борынгы кытайларның зур акыл иясе Конфуций	98
Мөселманнар пигамбәре Мөхәммәт	99
Борынгы греклар пигамбәре Аполлоний Тианский .	103
Пигамбәрләр турында алдан әйтелгән сүзләр дөресме?	107
Яна мессия Саббатай Цеви һәм аның тормыш тарихы	109

V бүлек. Күз алдына килүләр һәм төш күрүләр турында хикәяләр

Пигамбәрләр чыннан да могҗизалар эшлиләрме? . . .	115
Күз алдына килү ничек була	116
Түшәмгә карап женне яки үлгән кешене ничек кү- рергә	120
Без ничек һәм ни өчен күрәбез	121
Баш мие ничек төзелгән	123
Без ничек һәм ни өчен ишетәбез	124
Баш мие ярдәмендә кешеләр әйләнә-тирәдәге күре- нешләрне ничек һәм ни өчен аңлыйлар	126
Кешеләр ничек һәм ни өчен бер нәрсәне икенче нәрсә дип аңлыйлар	129
Кешеләр бөтенләй булмаган нәрсәне ничек күрәләр .	133
Ни өчен кешеләр бөтенләй булмаган нәрсәләрне ише- тәләр һәм тоялар	137
Орлеан кызының күргәннәре	138
Төш күрү нәрсә ул	141
Төшнең дөрескә чыгуы нәрсә ул	142
Төш юрау	143
Ни өчен кайбер төшләр дөрескә чыга	144
Хикмәтле төш нәрсә ул	147
Юри китереп чыгарылган күренешләр	149
Авырганда күз алдына килүләр	151
Күз алдына килүләр һәм башка могҗизалар өчен уңайлы вакытлар	154

VI бүлек. Искиткеч терелтүләр турында хикәяләр

Лурдтагы һәм Лхассадагы изге монастырьлар	156
Католик дьяконы кабере янында булган гажәеп хәл- ләр	158
Ышану ничек һәм ни өчен савыктыра	159
Ышану төрле могжизалар тудыра	162
Дьяконга ышану сукур кешене ничек күзле иткән .	162
Ышану аркасында нерв авыруларыннан терелү	164
Үлеп бара торган кешеләрнең һәм чукрак-телсезләр- нең сәламәтләнүе	168
Бер уч туфрак ничек сәламәтләндерә	171
Көчле рухи борчылу аркасында сәламәтләнү	173
Врачка һәм аның дөвалау чараларына ышану арка- сында авырудан терелү	174
Гади икмәк һәм гади су ничек терелтә	175
Рәсемнәр ничек терелтәләр	175
Ышану ничек итеп кешедән кешегә күчә һәм тере- лүгә түгел, бәлки авыруга алып бара	176
Ышану аркасында килеп чыккан бер авыруның та- рихы	178
Могжизага ышану теләсә нинди авыруны да терелтә алмый	182
Үлгән кешеләр кайчан һәм ничек тереләләр	184

VII бүлек. Женнәр һәм аларны куып чыгару турында хикәяләр

Бер крестьянга ничек „шайтан оялаган“ булган	189
Ахиллның аңы ничек икегә аерылган	192
Нәрсә ул шайтан һәм аның белән ничек бәхәсләшәләр	193
Шайтан оялаганлык билгесе нәрсә ул	194
„Женне куып чыгару“ эшенә кем һәм ничек керешкән.	195
Үз-үзенә ышандыру, яки кешегә „жен оялау“ турында хикәя	197
Нәрсә ул гипноз һәм ышандыру	200
Доктор ничек „женне куып чыгарган“	201
„Женләнү“ нәрсә ул	203
Борынгы заманда „женнәрне“ кем һәм ничек куып чыгарган	210
Женгә ышану аркасында килгән бик зур явызлык . .	212
Могжизаларга ышану кемгә һәм ни өчен кирәк	215

Бер католик монастыреның тарихы	217
„Изге томшык“ тарихы	219
Унбер мең кыз тарихы	220

НӘТИЖӘ

Бу китап нәрсәгә өйрәтте	224
Социаль явызлыкка, наданлыкка һәм хорафатларга каршы көрәшүче (редактордан)	227
Искәrmәләр	226

Рубакин Николай Александрович

СРЕДИ ТАЙН И ЧУДЕС

(На татарском языке)

Редакторы Ф. Х. Хәсәнов

Художество редакторы Б. М. Альменов

Техник редакторы Ф. Х. Габдуллажанова

Корректоры К. М. Халитова

Наборга бирелде 17/X-1967 ел. Басарга кул куелды 29/V-1968 ел.
Типография кәгазе № 3, 84×108¹/₃₂. Якынча басма табак 13,23.
Учетно-изд. табак 13,16. Заказ М-1744. Тираж 10000. Бәясе 45 тиен.

Татарстан китап нәшрияты.
Казан, Бауман урамы, 19.

ТАССР Министрлар Советы каршындагы Матбугат идарәсенен
Камил Якуб исемдәге матбугат комбинатында басылды.
Казан, Бауман урамы, 19.

45 тиен

ТАТАРСТАН КИТАП НӘШРИЯТЫ
1968